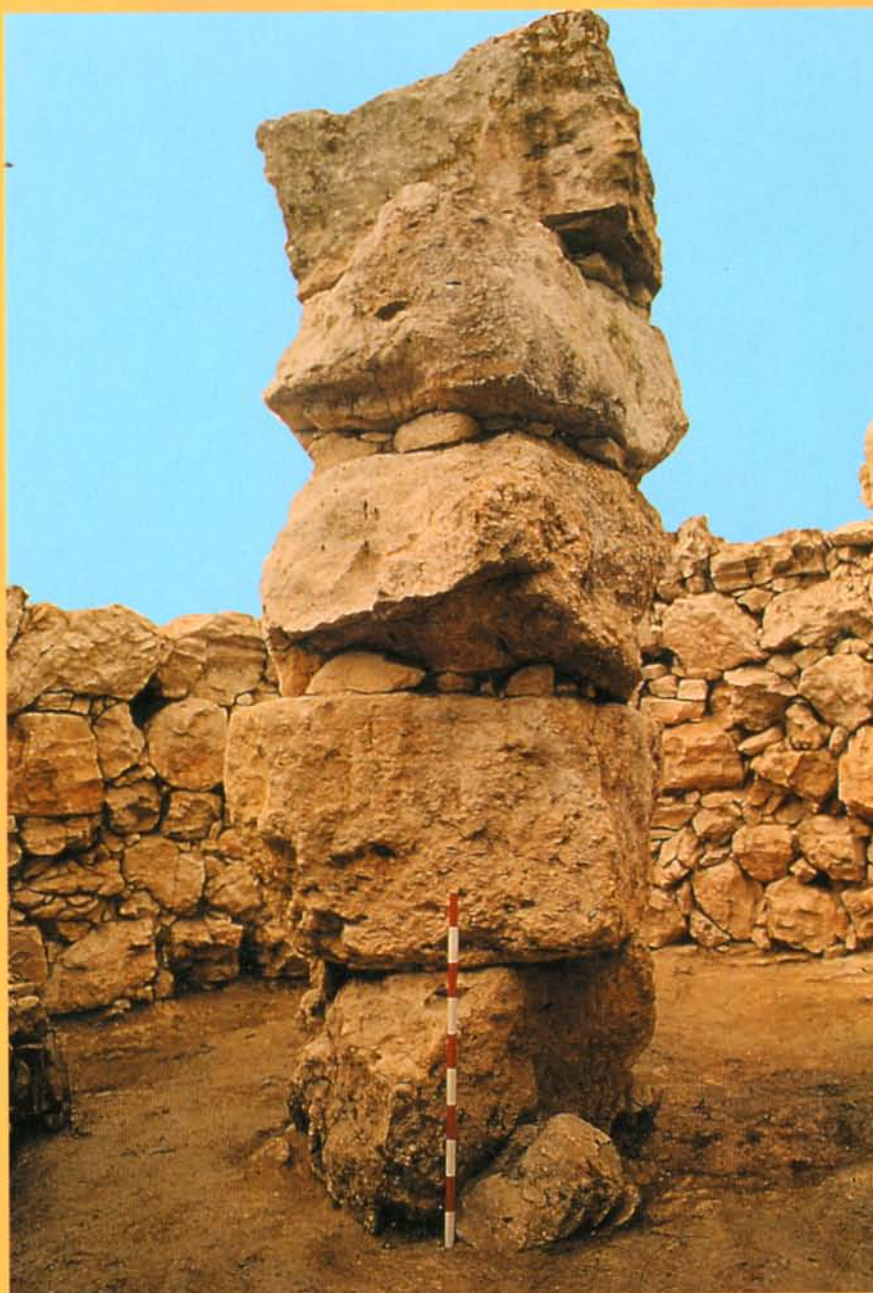

**LA PREHISTÒRIA DE
LES ILLES BALEARS
I EL JACIMENT
ARQUEOLÒGIC DE
SON FORNÉS
(MONTUÏRI, MALLORCA)**

**LA PREHISTORIA DE
LAS ISLAS BALEARES
Y EL YACIMIENTO
ARQUEOLÓGICO DE
SON FORNÉS
(MONTUÏRI, MALLORCA)**

Vicente Lull
Rafael Micó
Cristina Rihuete Herrada
Roberto Risch

Títol de l'obra / Título de la obra:

- © *La prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*
- © *La prehistoria de las Islas Baleares y el yacimiento arqueológico de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)*

Autors / Autores:

- © Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada, Roberto Risch

Edita / Edita: FUNDACIÓ SON FORNÉS

Molí d'en Fraret
C/ Emili Pou, s/n
07230 Montuiri (Mallorca)
sonforme@teleline.es
Tel.- fax: 971 644 169

Dipòsit Legal / Depósito Legal: B-28111-2001

Disseny i realització / Diseño y realización: DESPATX VIRTUAL, S.L.

Imprès en Espanya / Impreso en España: IMGESA

Edició català / castellano

Any 2001

Tots els drets reservats. Prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment (sigui gràfic, òptic, químic, mecànic, fotocòpia, etc.) i l'emmagatzematge o transmissió dels seus continguts en suports magnètics, sonors, visuals o de qualsevol tipus sense el consentiment previ i per escrit dels titulars del Copyright.

Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier procedimiento (ya sea gráfico, óptico, químico, mecánico, fotocopia, etc.) y el almacenamiento o transmisión de sus contenidos en soportes magnéticos, sonoros, visuales o de cualquier otro tipo sin permiso previo y por escrito de los titulares del Copyright.

a Josep Sanz Perelló

introducció / introducción

El projecte d'investigació arqueològica de Son Fornés El proyecto de investigación arqueológica de Son Fornés

El yacimiento arqueológico de Son Fornés está situado a unos 2,5 km al noroeste del casco urbano de Montuïri, en el predio del mismo nombre localizado a la altura del km 4 de la carretera local que conduce a Pina. En la actualidad, la superficie delimitada por la presencia visible de restos arqueológicos de uno u otro tipo sobrepasa las 3 ha.

Son Fornés fue declarado Monumento Histórico Artístico por el Decreto nº 2563 del 10 de octubre de 1966. En aquella época se apreciaban en superficie algunos restos arquitectónicos prehistóricos, entre los que destacaban los correspondientes a dos talayots y a un tramo de muralla.

En 1974 Vicente Lull prospectó varios municipios de la comarca de *Es Pla*, en el centro de Mallorca, a fin de localizar un yacimiento que proporcionara información sobre las sucesivas transformaciones económico-sociales de la población autóctona hasta su romanización. Fue el señor Josep Sanz, maestro de Montuïri y a cuya memoria dedicamos este libro, el que informó a Vicente Lull sobre el interés y estado de conservación del yacimiento. Son Fornés reunía los requisitos deseados y las excavaciones comenzaron al año siguiente.

Desde 1975 hasta 1988 se han realizado un total de ocho campañas coordinadas por un equipo de arqueólogos y arqueólogas¹ de la

El jaciment arqueològic de Son Fornés està situat a uns 2,5 km al nord-oest del nucli urbà de Montuïri, a la finca del mateix nom localitzada a l'altura del km 4 de la carretera local que duu a Pina. En l'actualitat, la superfície delimitada per la presència visible de restes arqueològiques d'un tipus o un altre ultrapassa les 3 hectàrees.

Son Fornés va ser declarat monument històric artístic pel Decret núm. 2563, de 10 d'octubre de 1966. En aquella època s'apreciaven en superfície algunes restes arquitectòniques prehistòriques, entre les quals destacaven les corresponents a dos talaiots i a un tram de murada.

El 1974, Vicenç Lull va prospectar diversos municipis de la comarca des Pla, al centre de Mallorca, a fi de localitzar un jaciment que proporcionés informació sobre les successives transformacions economicosociales de la població autòctona fins a la romanització. Va ser el senyor Josep Sanz, mestre de Montuïri i a la memòria del qual dedicam aquest llibre, el que va informar Vicenç Lull sobre l'interès i l'estat de conservació del jaciment. Son Fornés reunia els requisits desitjats i les excavacions varen començar l'any següent.

Des de 1975 fins a 1988 s'han realitzat un total de vuit campanyes coordinades per un equip d'arqueòlegs i arqueòlogues¹ de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat de Barcelona. Els permisos

1. Las dos primeras campañas de excavación estuvieron dirigidas por Vicente Lull. Posteriormente, el equipo de investigación se amplió, sumándose a la dirección Mª Encarna Sanahuja Yll (3° a 8ª campañas), Pepa Gasull (3° a 7ª campañas), Teresa Díez (3^a a 5ª campañas) y Paloma González Marcén y Esther Hachuel (8ª campaña).

1. Les dues primeres campanyes d'excavació van ser dirigides per Vicente Lull. Posteriorment, l'equip d'investigació es va ampliar i es van sumar a la direcció M. Encarna Sanahuja (3a a 8a campanyes), Pepa Gasull (3a a 7a campanyes), Teresa Díez (3a a 5a campanyes) i Paloma González Marcén i Esther Hachuel (8a campanya).

Universitat Autònoma de Barcelona y la Universitat de Barcelona. Los permisos administrativos y la financiación corrieron a cargo del Ministerio de Cultura hasta 1985 y, de ahí en adelante, de la *Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears*. Una parte sustancial de los estudios realizados hasta la fecha ha visto la luz en diversas publicaciones de ámbito local, estatal e internacional, que pueden consultarse en la bibliografía que se adjunta al final de este libro.

El área explorada, que apenas representa el 10% de la extensión total del yacimiento, ha permitido recuperar una gran cantidad de restos arqueológicos de diversa naturaleza: edificaciones en piedra seca, recipientes cerámicos modelados a mano y a torno, artefactos de metal, piedra y hueso, así como una amplia variedad de restos orgánicos entre los que destacan huesos de animales y de seres humanos y restos de plantas (semillas y fragmentos de maderas carbonizadas). En conjunto, todos estos materiales testimonian la ocupación prácticamente ininterrumpida del lugar a lo largo de unos 1500 años, aproximadamente entre el 900 antes de nuestra era y el 650 de nuestra era.

A principios de 1999 se creó la Fundación Son Fornés con la finalidad de investigar, preservar y dar a conocer los hallazgos arqueológicos del yacimiento. En la actualidad, la Fundación está integrada por la Fundación AENA, el Ayuntamiento de Montuïri, la Universitat Autònoma de Barcelona, el Rotary Club Palma-Almudaina y la *Associació d'Amics de Son Fornés*. Su sede se encuentra en el Molí d'en Fraret, un molino harinero tradicional restaurado recientemente, situado en las afueras del casco urbano de la localidad de Montuïri. Este edificio acoge desde 1997 a un grupo de investigación de la Universitat Autònoma de Barcelona, que coordina las labores de inventario y análisis de los materiales

administratius i el finançament anaren a càrrec del Ministeri de Cultura fins a 1985 i, de llavors ençà, de la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Una part substancial dels estudis realitzats fins a la data ha vist la llum en diverses publicacions d'àmbit local, estatal i internacional, que poden consultar-se en la bibliografia que s'adjunta al final d'aquest llibre.

L'àrea explorada, que tot just representa el 10% de l'extensió total del jaciment, ha permès recuperar una gran quantitat de restes arqueològiques de naturalesa diversa: edificacions de pedra seca, re-

recipientes ceràmics modelats a mà i amb torn, artefactes de metall, pedra i os, així com una àmplia varietat de restes orgàniques entre les quals destaquen ossos d'animals i d'éssers humans i restes de plantes (llavors i fragments de fustes carbonitzades). En conjunt, tots aquests materials testimonien l'ocupació pràcticament ininterrompuda del lloc al llarg d'uns 1.500 anys, aproximadament entre el 900 abans de la nostra era i el 650 de la nostra era.

A començaments de 1999 es va crear la Fundació Son Fornés amb la finalitat d'investigar, preservar i donar a conèixer les troballes arqueològiques del jaciment. En l'actualitat, la Fundació està integrada per la Fundació AENA, l'Ajuntament de Montuïri, la Universitat Autònoma de Barcelona, el Rotary Club Palma-Almudaina i l'Associació d'Amics de Son Fornés. La seu de la Fundació es troba al Molí d'en Fraret, un molí fariner tradicional restaurat fa poc, situat als afores del nucli urbà de la localitat de Montuïri. Aquest edifici acull des de 1997 un grup d'investigació de la Universitat Autònoma de Barcelona, que s'ocupa de les tasques d'inventari i anàlisi dels materials arqueològics trobats al jaciment.

La composició actual de l'equip d'investigació és la següent:

arqueològics hallados en el yacimiento, y planifica nuevas actuaciones en el mismo.

La composición actual del equipo de investigación es la siguiente:

Coordinación científica

- Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada y Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona).

Análisis específicos en materia arqueológica y medioambiental

- Dataciones de Carbono 14: Mark Van Strydonck (Institut Royal du Patrimoine Artistique, Bélgica)
- Geología y geomorfología: David Gómez-Gras (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Micromorfología de suelos: Charles A. I. French (University of Cambridge, Reino Unido)
- Antracología (estudio de maderas carbonizadas): Marc Noguera Tugores y Raquel Piqué i Huerta (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Carpología (estudio de semillas y otros elementos vegetales no leñosos): Hans-Peter Stika (Universität Hohenheim, Alemania)
- Palinología (estudio de granos de polen y esporas): Anthony J. Stevenson (University of Newcastle, Reino Unido)
- Colaboración en estudios territoriales: Francisco Argente Sánchez y José Antonio Encinas Sánchez
- Análisis de fauna vertebrada: Mabel Montero Fernández, con el asesoramiento de Jordi Estévez i Escalera y Maria Saña Seguí (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Análisis de microfauna vertebrada: Gabriel Alcalde i Gurt (Universitat de Girona)
- Análisis petrográficos: David Gómez-Gras y Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Análisis tipológicos de cerámicas a mano: Beatriz Palomar Puebla (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Análisis tipológicos de ánforas: Alessandra Toniolo (Università di Padova, Italia) y Blanca Fayas Rico (Universitat de les Illes Balears)
- Análisis tipológicos de cerámicas de importación a torno: Mª Isabel Piña Anguera (Universitat de les Illes Balears)
- Análisis tipológicos de cerámicas de importación tardo y post-romanas:

Coordinació científica

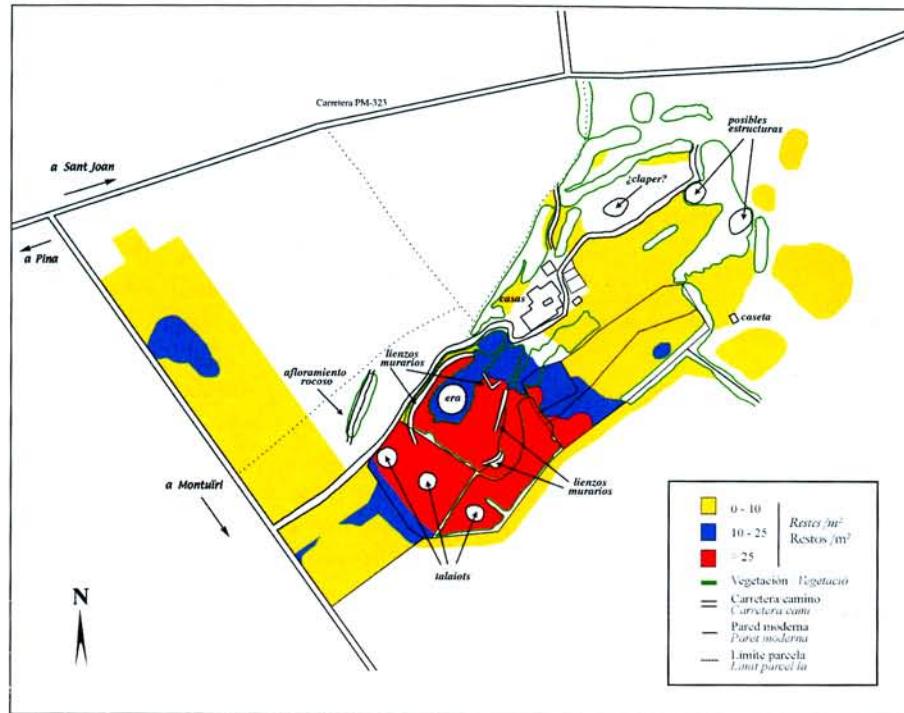
Vicenç Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada i Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona)

Anàlisis específiques en matèria arqueològica i mediambiental

- Datacions de carboni 14: Mark Van Strydonck (Institut Royal du Patrimoine Artistique, Bèlgica)
- Geologia i geomorfologia: David Gómez-Gras (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Micromorfologia de sòls: Charles A. I. French (University of Cambridge, Regne Unit)
- Antracologia (estudi de fustes carbonitzades): Marc Noguera Tugores i Raquel Piqué i Huerta (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Carpologia (estudi de llavors i altres elements vegetals no llenyosos): Hans-Peter Stika (Universität Hohenheim, Alemanya)
- Palinologia (estudi de grans de pol·len i espores): Anthony J. Stevenson (University of Newcastle, Regne Unit)
- Col·laboració en estudis territorials: Francisco Argente Sánchez i José Antonio Encinas Sánchez
- Anàlisi de fauna vertebrada: Mabel Montero Fernández, amb l'assessorament de Jordi Estévez i Escalera i Maria Saña i Seguí (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Anàlisi de microfauna vertebrada: Gabriel Alcalde i Gurt (Universitat de Girona)
- Anàlisi petrogràfiques: David Gómez-Gras i Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Anàlisi tipològiques de ceràmiques a mà: Beatriz Palomar Puebla (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Anàlisi tipològiques d'àmfores: Alessandra Toniolo (Università di Padova, Itàlia) i Blanca Fayas Rico (Universitat de les Illes Balears)
- Anàlisi tipològiques de ceràmiques d'importació fetes amb torn: M. Isabel Piña Anguera (Universitat de les Illes Balears)
- Anàlisi tipològiques de ceràmiques d'importació tardo i postromanes: Montserrat Menasanch de Tobaruela (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Anàlisi tipològiques i funcionals d'instruments lítics: Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona) i Assumpció Vila i Ignacio

Montserrat Menasanch de Tobaruela (Universitat Autònoma de Barcelona)

- Anàlisis tipològics y funcionales de intrumentos líticos: Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona) y Assumpció Vila e Ignacio Clemente (Institut Milà i Fontanals, CSIC)
- Estudios numismáticos: Teresa Marot (Museu Nacional d'Art de Catalunya)
- Anàlisis de composición elemental e isotópica de objetos metálicos: Sophie Stos-Gale (Oxford University, Reino Unido)
- Antropología física: Cristina Rihuete Herrada (Universitat Autònoma de Barcelona) y Jane E. Buikstra (University of New Mexico, Estados Unidos)

SON FORNÉS. CROQUIS DE LA ZONA OCUPADA PER RESTES ARQUEOLÒGQUES SUPERFICIALS.

SON FORNÉS. CROQUIS DE LA ZONA OCUPADA POR RESTOS ARQUEOLÓGICOS SUPERFICIALES.

Clemente (Institut Milà i Fontanals, CSIC)

- Estudis numismàtics: Teresa Marot (Museu Nacional d'Art de Catalunya)
- Anàlisi de composició elemental i isotòpica d'objectes metàl·lics: Sophie Stos-Gale (Oxford University, Regne Unit)
- Antropologia física: Cristina Rihuete Herrada (Universitat Autònoma de Barcelona) i Jane E. Buikstra (University of New Mexico, Estats Units d'Amèrica)

Restauración de objetos arqueológicos:

- Isabel León (University College London, Reino Unido)

Diseño gráfico y recursos multimedia

- Sylvia Gili Suriñach (Universitat Autònoma de Barcelona)

En el marco de esta labor de investigación y de la iniciativa científica y divulgativa impulsada desde la Fundación Son Fornés, encuentran su lugar la publicación de este libro y la inauguración del *Museu Arqueològic de Son Fornés*. El Museo ocupa las instalaciones del Molí d'en Fraret, y en él se exponen los hallazgos arqueológicos más relevantes, acompañados de variados recursos didácticos que nos acercan a la organización social de las comunidades que vivieron en Son Fornés en tiempos remotos.

Restauració d'objectes arqueològics

- Isabel León (University College London, Regne Unit)

Disseny gràfic i recursos multimèdia

- Sylvia Gili Suriñach (Universitat Autònoma de Barcelona)

En el marc d'aquesta tasca de recerca i de la iniciativa científica i de divulgació impulsada des de la Fundació Son Fornés, ha d'entendre's la publicació d'aquest llibre i la inauguració del Museu Arqueològic de Son Fornés. El Museu ocupa les instal·lacions del Molí d'en Fraret, i en ell s'exposen les troballes arqueològiques més rellevants, acompanyades de diversos recursos didàctics que ens apropen a l'organització social de les comunitats que visqueren a Son Fornés en temps pretèrits.

Entre els objectius de la Fundació Son Fornés també hi ha la consolidació i restauració del jaciment. L'acció dels agents atmosfèrics i les

Entre los objetivos de la Fundación Son Fornés también figura la consolidación y restauración del yacimiento. La acción de los agentes atmosféricos y las consecuencias de las visitas incontroladas han favorecido la progresiva degradación de muchos de los restos arquitectónicos descubiertos desde la década de los 70. Por ello es necesario llevar a cabo un programa de actuaciones que restituya el estado y la disposición original de los restos arquitectónicos y, al mismo tiempo, diseñe una serie de itinerarios que permitan que el público conozca el yacimiento sin perjudicarlo.

Del mismo modo, la Fundación tiene previsto reemprender las excavaciones para profundizar en la comprensión de cada una de las fases de ocupación de Son Fornés. Los resultados de estos trabajos servirán también para renovar periódicamente los contenidos expositivos del Museo. Con ello se pretende hacer del Molí d'en Fraret un lugar vivo y dinámico, capaz de transmitir cómo se amplía y cambia nuestro conocimiento del pasado a medida que la investigación arqueológica progresa.

SON FORNÉS. VISTA AÉREA DE LA ZONA EXCAVADA | SON FORNÉS. VISTA AÉREA DE LA ZONA EXCAVADA

conseqüències de les visites incontrolades han afavorit la progressiva degradació de moltes de les restes arquitectòniques descobertes des de la dècada dels 70. Per això és necessari dur a terme un programa d'actuacions que restitueixi l'estat i la disposició original de les restes arquitectòniques i, alhora, dissenyi una sèrie d'itineraris que permetin que el públic conegui el jaciment sense perjudicar-lo.

De la mateixa manera, la Fundació té previst reemprendre les excavacions per aprofundir en la comprensió de cada una de les fases d'ocupació de Son Fornés. Els resultats d'aquests treballs serviran també per renovar periòdicament els continguts expositius del Museu. Amb això es pretén fer del Molí d'en Fraret un lloc viu i dinàmic, capaç de transmetre com s'amplia i canvia el nostre coneixement del passat a mesura que la investigació arqueològica progresa.

Agraïments

A més d'agrair la dedicació de tots els membres de l'equip de treball de Son Fornés, desitjam en primer lloc expressar la nostra reconei-

Agradecimientos

Además de agradecer la dedicación de todos los miembros del equipo de trabajo de Son Fornés, deseamos en primer lugar reconocer el apoyo y la colaboración de los restantes miembros del equipo de investigación del que formamos parte desde hace años: Pedro Castro, Robert W. Chapman, Trinidad Escoriza y, de forma muy especial, Mª E. Sanahuja Yll, codirectora de las excavaciones en Son Fornés a lo largo de múltiples campañas.

Buena parte de los conocimientos que sintetizaremos en este libro no habría podido obtenerse sin el esfuerzo y la participación de muchas personas a lo largo de los últimos 25 años. La lista es larga e incluye en primer lugar colegas de profesión y estudiantes, algun@s de los cuales son actualmente también profesionales de la arqueología: Marc-Aureli Berenguer, Víctor Bulet, Ana Borrull, Artur Cebrià, Eulàlia Colomer, Jesús del Río, Teresa Díez, Diego Escámez, Laura Estévez, Teresa Fàbregas, Francesc Fabrès, Pepa Gasull, Paloma González Marcén, Alfredo González Prats, Esther Hachuel, José Ramón Julià, Gloria Luis, Vicenç Marí, David Mas, Florencio Mayoral, Manuel Medarde, Jordi Miró, Sandra Montón, Domingo Muñoz, Eliseo Oliveras, José Mª Pena, Núria Rafel, Susana Rosón, Joaquín Ruiz de Arbulo, Montserrat Tenas, Xesca Tió y Lluís Vila.

A continuación, agradecemos el esfuerzo de los trabajadores que ayudaron eficazmente en las campañas de excavación: Biel Amengual, Joan Amengual, Joan Andreu, Antoni Beltrán, Joan Ferriol, Domingo Fontiroig, Biel Gallart, Baltasar Gelabert, Lluç Gelabert, Pere Lastre, Joan Maimó, Ramón Martorell, Cristobal Massanet, Llorenç Miralles, Macià Miralles, Toni Mora, Joan Munar, Sebastià Pedragó, Rafel Regis, Jaume Rigol, Joan Rumar, Sebastià Sacasanova y Francesc Servera.

Mención obligada también para el personal especializado en el análisis de materiales arqueológicos y registro gráfico, que colaboró en las primeras fases del proyecto o que todavía hoy colabora puntualmente en el mismo: Raimon Guàrdia, Bernardo Lam Ferreira (planimetría); Bernardo Herves, Carles Roig, Manuel Solà (fotografía y vídeo); Pedro Antonio Álvarez Azorín, César Bencomo, Tina Garau, Jaume Solà, Carles Oriols, Carles Quintana, Inmaculada Ruiz Parra, Teresa Sanz (dibujo de

RESTES DEL TALAÏOT 1 ABANS D'INICIAR LES EXCAVACIONS.

RESTOS DEL TALAYOT 1 ANTES DE INICIAR LAS EXCAVACIONES.

xença pel recolçament i la col·laboració de la resta de l'equip de recerca del qual formem part d'ençà molts anys: Pedro Castro, Robert W. Chapman, Trinidad Escoriza i, de forma molt especial, M. E. Sanahuja Yll, codirectora de les excavacions a Son Fornés al llarg de nombroses campanyes.

Molts dels coneixements que sintetitzarem en aquest llibre no haurien pogut obtenir-se sense l'esforç i la col·laboració de moltes persones al llarg dels últims 25 anys. La llista és llarga i inclou en primer lloc col·legues de professió i estudiants, alguns i algunes de les quals són actualment professionals de l'arqueologia: Marc-Aureli Berenguer, Víctor Bulet, Ana Borrull, Artur Cebrià, Eulàlia Colomer, Jesús del Río, Teresa Díez, Diego Escámez, Laura Estévez, Teresa Fàbregas, Francesc Fabrès, Pepa Gasull, Paloma González Marcén, Alfredo González Prats, Esther Hachuel, José Ramón Julià, Gloria Luis, Vicenç Marí, David Mas, Florencio Mayoral, Manuel Medarde, Jordi Miró, Sandra Montón, Domingo Muñoz, Eliseo Oliveras, José M. Pena, Núria Rafel, Susana Rosón, Joaquín Ruiz de Arbulo, Montserrat Tenas, Xesca Tió i Lluís Vila.

A continuació, agraïm l'esforç dels treballadors que ajudaren eficaçment al llarg de les campanyes d'excavació: Biel Amengual, Joan Amengual, Joan Andreu, Antoni Beltrán, Joan Ferriol, Domingo Fontiroig, Biel Gallart, Baltasar Gelabert, Lluç Gelabert, Pere Lastre, Joan Maimó, Ramón Martorell, Cristobal Massanet, Llorenç Miralles, Macià Miralles, Toni Mora, Joan Munar, Sebastià Pedragó, Rafel Regis, Jaume Rigol, Joan Rumar, Sebastià Sacasanova i Francesc Servera.

Hem d'esmentar igualment el personal especialitzat en les anàlisis de materials arqueològics i en el registre gràfic, que va col·laborar en les primeres fases del projecte o que encara avui dia col·labora puntualment en el mateix: Raimon Guàrdia, Bernardo Lam Ferreira (planime-

materiales arqueológicos); Manuel Lull, Raquel Sánchez (registro informático gráfico); Joan Vilallonga (experimentación cerámica); Lluís Ferrés (estudios biogeográficos); Errikarta Yll, Igor Parra (palinología); Mª Teresa Ros (antracología) y Noël Siver (conservación y restauración).

Además del apoyo económico realizado por la Fundación Son Fornés, queremos constatar nuestro reconocimiento a otras instituciones u organismos oficiales que han apoyado en los últimos años nuestro proyecto de investigación: *Comissió Interdepartamental per a la Recerca i la Investigació Tecnològica* de la Generalitat de Catalunya (CIRIT, 1996SGR 00092, 1998SGR 00068, 2000SGR 00051), Dirección General de Investigación Científica y Tecnológica (DGICYT, PB95-0632) y Dirección General de Enseñanza Superior (DGES, PB98-0889).

En lo que respecta a la edición de este libro, deseamos expresar nuestro agradecimiento al patrocinio de la Caja de Ahorros del Mediterráneo, y en especial al interés y la diligencia de Joan Daviu, responsable de su Obra Social en las Baleares. Asimismo, agradecemos vivamente la mediación de Damià Pons i Pons, titular de la *Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears*, para que esta edición incluyese la versión catalana del texto y, por supuesto, el esfuerzo dedicado a la traducción de la misma por parte de Maria Sampol.

La dedicatoria final es para la memoria de Josep Sanz y de la Tía Mina, sin cuya intervención esta historia tal vez no hubiese podido ser contada.

Exposición permanente del Museu Arqueològic de Son Fornés

Créditos

- Coordinación científica y guionización: Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada y Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona).
- Realización: Vélera S.L.
- Gerencia: María Isabel Piña Anguera.
- Restauración de materiales arqueológicos: Isabel León (Institute of Archaeology, University of London).
- Fotografía: Archivo fotográfico de la Fundación Son Fornés, Francesc Ferreri, Biel Pons i Homar, Museu Arqueològic de Catalunya (Oriol Clavell) y Estop.
- Planimetría: Bernardo Lam (Museo Municipal de Oeiras, Portugal).
- Soporte informático interactivo y animación 3D: Sylvia Gili (Universitat Autònoma de Barcelona)

tria); Bernardo Herves, Carles Roig, Manuel Solà (fotografía i vídeo); Pedro Antonio Álvarez Azorín, César Bencomo, Tina Garau, Jaume Solà, Carles Oriols, Carles Quintana, Inmaculada Ruiz Parra, Teresa Sanz (dibuix de materials arqueològics); Manuel Lull, Raquel Sánchez (registre informàtic gràfic); Joan Vilallonga (experimentació ceràmica); Lluís Ferrés (estudis biogeogràfics); Errikarta Yll, Igor Parra (palinologia); M. Teresa Ros (antracologia) i Noël Siver (conservació i restauració).

A més del recolçament econòmic realitzat per la Fundació Son Fornés, volem palesar la nostra reconeixença a altres institucions o organismes oficials que han subvencionat el nostre projecte de recerca durant els últims anys: *Comissió Interdepartamental per a la Recerca i la Investigació Tecnològica* de la Generalitat de Catalunya (CIRIT, 1996SGR 00092, 1998SGR 00068, 2000SGR 00051), *Direcció General de Investigació Científica y Tecnològica* (DGICYT, PB95-0632) i *Direcció General de Enseñanza Superior* (DGES, PB98-0889).

Pel que fa l'edició d'aquest llibre, expresam el nostre agraïment al patrocini de la *Caja de Ahorros del Mediterráneo*, i en especial a l'interès i la diligència de Joan Daviu, responsable de la seva Obra Social a les Balears. També agraïm vivament la mediació de Damià Pons i Pons, titular de la *Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears*, per tal que aquesta edició inclogués la versió catalana del text i, per suposat, l'esforç dedicat a la traducció de la mateixa per part de Maria Sampol.

La dedicatoria final va dirigida a la memòria de Josep Sanz i de la Tia Mina, perquè sense la seva intervenció aquesta història tal vegada no hagués pogut ser explicada.

Exposició permanent del Museu Arqueològic de Son Fornés

Crédits

- Coordinació científica i guionització: Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada i Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Realització: Vélera S.L.
- Gerència: María Isabel Piña Anguera.
- Restauració de materials arqueològics: Isabel León (University College London, Regne Unit)
- Fotografia: Arxiu fotogràfic de la Fundació Son Fornés, Francesc Ferreri, Biel Pons i Homar, Museu Arqueològic de Catalunya (Oriol Clavell) i Estop.
- Planimetría: Bernardo Lam (Museo Municipal de Oeiras, Portugal).

- Traducción inglesa: Alex Walker
- Traducción alemana: Pedro Eichhorn
- Asesoramiento lingüístico y traducciones: *Gabinet de Terminologia y Gabinet d'Onomàstica* (Universitat de les Illes Balears), José Antonio Fayas, Marc Noguera y Mª Isabel Piña.

Agradecimientos

Nuestro más sincero agradecimiento a la totalidad de las personas que han integrado o colaborado con el equipo de investigación de Son Fornés, en el presente y en el pasado, porque muchos resultados de su trabajo figuran en las unidades expositivas del museo.

Al personal administrativo del Ministerio de Cultura, del *Govern de les Illes Balears* y del Consell Insular de Mallorca por facilitar los trámites de cesión de los materiales arqueológicos que pueden contemplarse en la exposición.

Al personal del *Museu Arqueològic de Catalunya* y a Francesc Ferrerri por la realización de una parte de las fotografías incluidas en la muestra; a Biel Pons i Homar por la cesión de algunas de ellas y a Oriol Garcia i Quera por ceder varios dibujos sobre la Cova des Càrritx.

Al personal del Ayuntamiento de Montuïri por su colaboración en las labores de montaje de la exposición.

Finalmente, agradecemos calurosamente a las instituciones que integran la Fundación Son Fornés su apoyo para que el museo pudiera ver la luz. Además, no queremos desaprovechar la ocasión para expresar nuestro reconocimiento hacia las personas que, al amparo de tales instituciones, han velado para que esta iniciativa cultural comenzase su andadura. Así pues, gracias a Joan Ramonell y a Gabriel Matas Alcover, alcaldes de Montuïri en los últimos años y principales responsables de que el Molí d'en Fraret sea un espacio grato y abierto para el conocimiento y la difusión de la arqueología; a Fernando Piña por su apoyo constante y sin reservas como miembro de la Fundación AENA, una de las principales impulsoras de la iniciativa museística que aquí presentamos; a Gabriel Sampol Mayol, miembro del Rotary Club Palma-Almudaina e impulsor de la Asociación de Amigos de Son Fornés, quien apostó desde el principio por las ideas que hoy se materializan; y por último, a Carles Solà y a Ferran Sancho, rector y vicerrector de la Universitat Autònoma de Barcelona, quienes propiciaron que esta institución se sumara al proyecto desde sus comienzos.

- Suport informàtic interactiu i animació 3D: Sylvia Gili (Universitat Autònoma de Barcelona)
- Traducció anglesa: Alex Walker
- Traducció alemanya: Pedro Eichhorn
- Assessorament lingüístic i traduccions: Gabinet de Terminologia i Gabinet d'Onomàstica (Universitat de les Illes Balears), José Antonio Fayas, Marc Noguera i M. Isabel Piña.

Agraïments

El nostre agraïment més sincer a la totalitat de les persones que han integrat o col·laborat amb l'equip de recerca de Son Fornés, en el present i en el passat, perquè molts resultats dels seus treballs s'inclouen en les unitats expositives del museu.

Al personal administratiu del Ministeri de Cultura, del Govern de les Illes Balears i del Consell Insular de Mallorca per facilitar els tràmits de cessió dels materials arqueològics que poden contemplar-se a l'exposició.

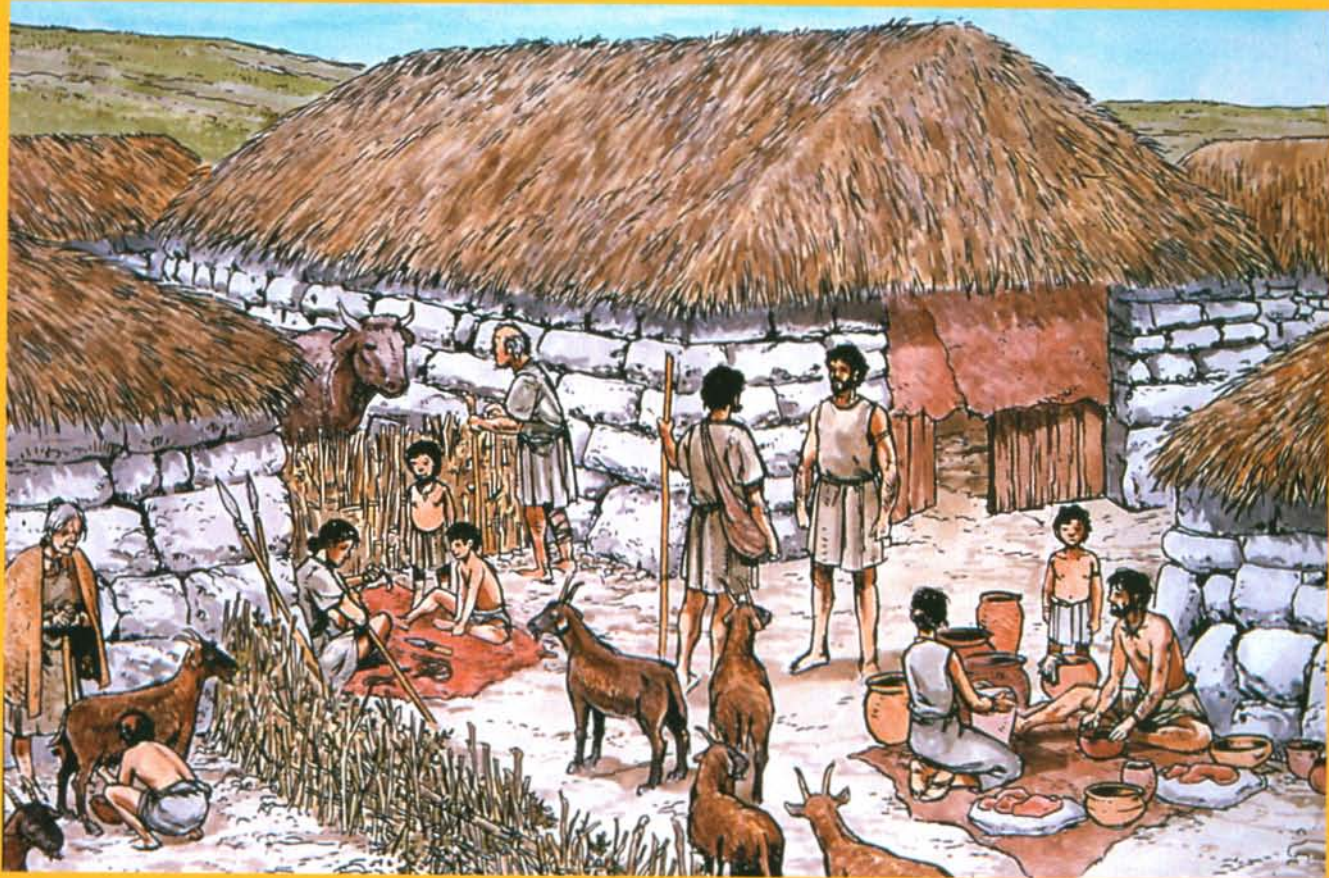
Al personal del Museu Arqueològic de Catalunya i a Francesc Ferrerri per la realització d'una part de les fotografies incloses en l'exposició; a Biel Pons i Homar per la cessió d'algunes d'elles i a Oriol Garcia i Quera per cedir diversos dibuixos sobre la cova des Càrritx.

Al personal de l'Ajuntament de Montuïri per la seva col·laboració en les feines de muntatge de l'exposició.

Finalment, agraïm calorosament les institucions que integren la Fundació Son Fornés el seu recolçament per tal que el museu esdevingués una realitat. A més, no volem desaproveçar l'ocasió d'expressar la nostra reconeixença envers les persones que, en el context d'aquestes institucions, han vetllat per tal que aquesta iniciativa cultural comencés el seu camí. Així doncs, gràcies a Joan Ramonell i a Gabriel Matas Alcover, batlles de Montuïri en els darrers anys i principals responsables que el Molí d'en Fraret sigui un espai grat i obert al coneixement i la difusió de l'arqueologia; a Fernando Piña pel seu recolçament constant i sense reserves com a membre de la Fundació AENA, una de les principals impulsors de la iniciativa museística que presentem en aquestes línies; a Gabriel Sampol Mayol, membre del Rotary Club Palma-Almudaina i impulsor de l'Associació d'Amics de Son Fornés, qui va apostar des dels inicis per les idees que avui es fan realitat; i, finalment, a Carles Solà i Ferran Sancho, rector i vicerector de la Universitat Autònoma de Barcelona, els quals van possibilitar que aquesta institució s'afegís al projecte des d'un bon començament.

Todas las piezas expuestas son de titularidad pública: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte; Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears

Totes les peces exposades són de titularitat pública: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte; Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears

capítulo 1
capítol 1
capítulo 1
capítol 1
capítulo 1

CAPÍTOL / CAPÍTULO 1

capítol / capítulo 1

El poblament de les Balears previ a la fundació de Son Fornés El poblamiento de las Baleares previo a la fundación de Son Fornés

El poblamiento de las islas Baleares es un fenómeno relativamente reciente ya que, durante muchos milenios, el mar constituyó un obstáculo muy difícil de superar. Las artes y técnicas de navegación tardaron en desarrollarse porque las comunidades humanas fueron capaces de extenderse por casi todo el planeta sin necesidad de ellas. Seguramente bastaron sencillas canoas de madera para vadear ríos, atravesar lagos o incluso desplazarse a lo largo de las costas. Sin embargo, embarcarse en una travesía por mar abierto es una empresa mucho más complicada y, sobre todo, muy arriesgada.

Al parecer, la ocupación estable de la mayoría de las islas del Mediterráneo comenzó a producirse a partir de los últimos 10000 años. No obstante, la consolidación de este proceso sólo se hizo efectiva cuando los grupos humanos fueron capaces de producir sus alimentos mediante la agricultura y la ganadería. Los primeros testimonios seguros de la presencia humana en las Baleares proceden de Mallorca, concretamente de la cueva de Muleta (Sóller). Se trata de varios huesos humanos cuya edad se ha determinado por Carbono 14 aproximadamente entre 5000 y 4500 antes de nuestra era, cuando en las riberas del Mediterráneo occidental se estaban propagando las nuevas economías neolíticas.

Aún así, no parece que las gentes halladas en Muleta hubiesen protagonizado una ocupación extensa y duradera. Hemos de esperar varios siglos más, a partir de 3500, para documentar la presencia de comunidades que practicaban la ganadería y fabricaban cerámica. Los datos proceden del importante yacimiento arqueológico del Abrigo de Son Matge (Valldemossa) y nos hablan de grupos humanos reducidos,

El poblament de les illes Balears és un fenomen relativament recent ja que, durant molts mil·lennis, la mar va constituir un obstacle molt difícil de superar. Les arts i tècniques de navegació varen torbar a desenvolupar-se, perquè les comunitats humanes van ser capaces d'estendre's per gairebé tot el planeta sense necessitar-les. Segurament n'hi va haver prou amb senzilles canoes de fusta per travessar rius, llacs o fins i tot desplaçar-se al llarg de les costes. Tanmateix, embarcar-se en una travessia per mar oberta és una empresa molt més complicada i, sobretot, molt arriscada.

Pel que sembla, l'ocupació estable de la majoria de les illes de la Mediterrània va començar a produir-se a partir dels últims 10.000 anys. Això no obstant, la consolidació d'aquest procés només es va fer efectiva quan els grups humans varen ser capaços de produir els seus aliments mitjançant l'agricultura i la ramaderia. Els primers testimonis segurs de la presència humana a les Balears procedeixen de Mallorca, concretament de la cova de Muleta (Sóller). Es tracta de diversos ossos humans l'edat dels quals s'ha determinat per carboni 14 aproximadament entre el 5.000 i 4.500 abans de la nostra era, quan a les riberes de la Mediterrània occidental es propagaven les noves economies neolítiques.

Encara així, no sembla que la gent trobada a Muleta hagués protagonitzat una ocupació extensa i llarga. Hem d'esperar diversos segles més, a partir del 3.500, per documentar la presència de comunitats que practicaven la ramaderia i fabricaven ceràmica. Les dades procedeixen de l'important jaciment arqueològic de l'abric de Son Matge (Valldemossa) i ens parlen de grups humans reduïts, seminòmades, que

seminómadas, que habitaban las laderas y los valles de la Sierra de Tramuntana. Seguramente fueron testigos de la extinción del célebre *Myotragus*, una especie de herbívoro de pequeña talla exclusivo de las Baleares.

Tiempo después, ya en torno a 2500, las poblaciones mallorquinas comenzaron a poblar otras comarcas, como testimonian los hallazgos de Es Velar d'Aprop (Santanyi) y de Ca Na Cotxera (Muro). Estas gentes habitaban en sencillas cabañas al aire libre y en abrigos, que utilizaban ocasionalmente también para enterrar a sus difuntos en fosas individuales, como sucede en Son Gallard (Deià). En sus actividades cotidianas utilizaron instrumentos fabricados con los huesos de los animales domésticos que consumían (punzones, espátulas, botones), conservaban alimentos y bebidas en vasijas y tallaron el sílex para producir cuchillos y otras herramientas. Además, incorporaron una gran novedad técnica como fue la metalurgia del cobre, que emplearon para conseguir instrumentos sencillos como punzones para perforar o grabar.

Sin embargo, los objetos más llamativos de este periodo son unos cuencos y cazuelas de cerámica ricamente decorados con motivos geométricos, que han sido descubiertos en gran número en lugares como Son Ferrandell-Oleza, Son Matge y Son Mas (Valldemossa). Responden a la denominación de "vasos campaniformes" y fueron empleados con diversos fines en amplias regiones de Europa occidental. Su constatación en las Baleares, al igual que la propia adopción de la metalurgia, nos indica el mantenimiento de relaciones sociales y eco-

Primeras llegadas ocasionales a Mallorca Poblamiento neolítico de la isla a partir del 3500 <i>Primeres arribades ocasionals a Mallorca</i> <i>Poblament neolític de l'illa a partir del 3500</i>	c. 5000 a 2500
Campaniforme y epicampaniforme mallorquines (poblamiento inicial de Menorca en torno al 2000) <i>Campaniforme i epicampaniforme mallorquins</i> <i>(poblament inicial de Menorca al voltant del 2000)</i>	c. 2500 a 1750
Dolménico - <i>Dolmènic</i>	c. 1750 a 1600
Naviforme Inicial - <i>Naviforme Inicial</i>	c. 1600 a 1450/1400
Naviforme Medio - <i>Naviforme Mig</i>	c. 1450/1400 a 1200
Naviforme Final - <i>Naviforme Final</i>	c. 1200 a 1050
Prototalayótico - <i>Prototalaiòtic</i>	c. 1050 a 850
Talayótico - <i>Talaiòtic</i>	c. 850 a 550
Postalayótico - <i>Posttalaiòtic</i>	c. 550 a 123
Época romana - <i>Època romana</i>	123 a 450 dne

PERIODITZACIÓ DE LA PREHISTÒRIA DE MALLORCA I MENORCA.
PERIODIZACIÓN DE LA PREHISTORIA DE MALLORCA Y MENORCA

habitaven els pendents i les valls de la serra de Tramuntana. Segurament varen ser testimonis de l'extinció del célebre *Myotragus*, una espècie d'herbívor de petita talla exclusiu de les Balears.

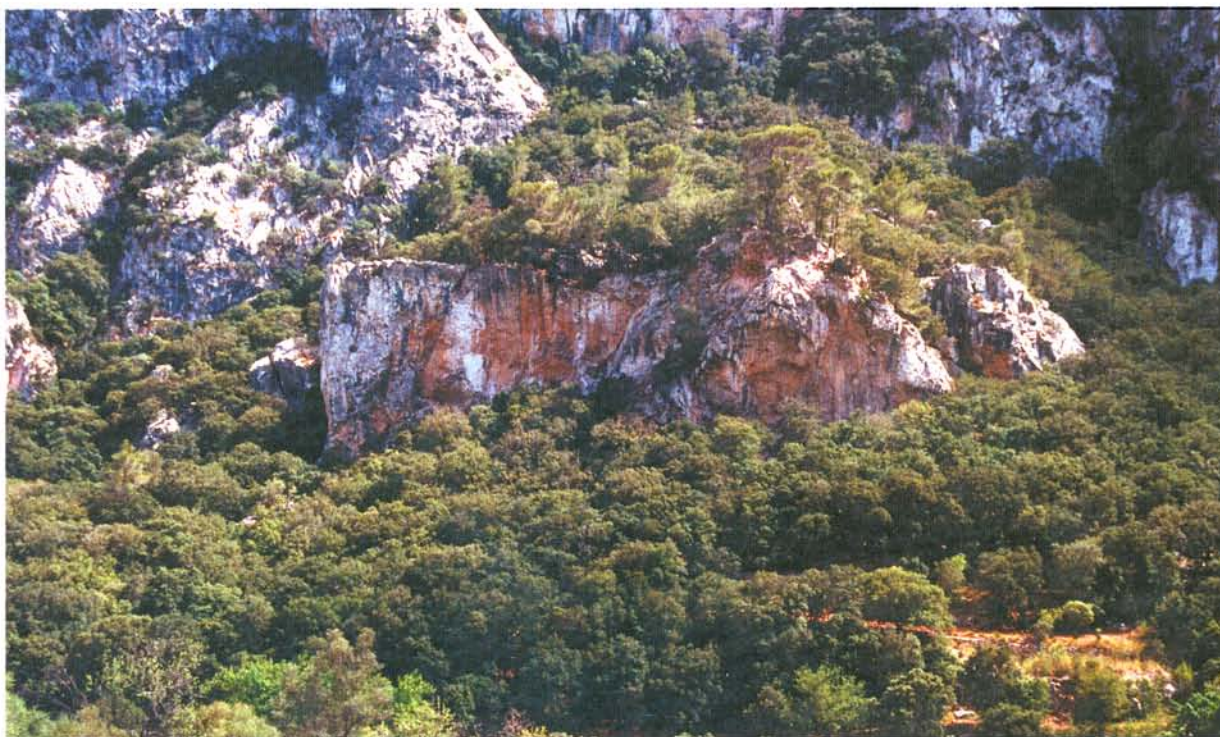
Temps després, ja entorn del 2.500, les poblacions mallorquines varen començar a poblar altres comarques, com testimonien les troballes des Velar d'Aprop (Santanyi) i de Ca Na Cotxera (Muro). Aquesta gent habitava en senzilles cabanes a l'aire lliure i en balmes, que utilitzava ocasionalment també per enterrar-hi els difunts en fosses individuals, com passa a Son Gallard (Deià). En les seves activitats quotidianes varen utilitzar instruments fabricats amb els ossos dels animals domèstics que consumien (punxons, espàtules, botons), conservaven menjar i beguda en recipients ceràmics i tallaven sílex per produir ganivets i altres eines.

A més, varen incorporar una gran novetat tècnica, la metal·lúrgia del coure, que empraren per aconseguir instruments senzills com ara punxons per perforar o gravar.

Tanmateix, els objectes més vistosos d'aquest període són uns bols i cassoles de ceràmica ricament decorats amb motius geomètrics, que han estat descoberts en gran nombre en llocs com ara Son Ferrandell-Olesa, Son Matge i Son Mas (Valldemossa). Responen a la denominació de «ceràmica campaniforme» i foren emprats amb diverses finalitats en àmplies regions de l'Europa occidental. El fet de constatar-los a les Balears, com també l'adopció de la metal·lúrgia, ens indica el manteniment de relacions socials i econòmiques amb les comunitats continentals.

LOCALITZACIÓ DE L'ABRIG DE SON MATGE A LA SERRA DE TRAMUNTANA (VALLDEMOSSA)

LOCALIZACIÓN DEL ABRIGO DE SON MATGE EN LA SIERRA DE TRAMUNTANA (VALLDEMOSSA)

nómicas con las comunidades continentales.

La utilización de las cerámicas de estilo campaniforme se prolongó hasta los primeros siglos del II milenio antes de nuestra era, aunque en estos últimos tiempos la factura de las piezas y la ejecución de los motivos decorativos no eran tan cuidadas como al principio. Por aquel entonces Menorca acababa de recibir a las primeras comunidades humanas que la poblaron. Los testimonios más antiguos han sido identificados en Biniai Nou (Maó), una pequeña cavidad acondicionada como cementerio, y en otros lugares como la Cova des Bouer (Es Migjorn) y la de Cala'n Caldes (Maó).

Nuestro conocimiento de las comunidades baleáricas de los primeros siglos del II milenio procede fundamentalmente de sus cementerios, ya que los poblados apenas han sido investigados. Estas gentes utilizaron sepulturas colectivas que aprovechaban pequeñas cavidades naturales, como Son Marroig (Deià), a las que en ocasiones se adosaba un corredor de entrada a base de losas hincadas, como sucede en el propio Biniai Nou (Maó). Otra posibilidad consistió en la construcción de tumbas megalíticas, popularmente conocidas como dólmenes. Estas edificaciones constaban de una cámara de planta aproximadamente rectangular delimitada a base de grandes losas de piedra colocadas verticalmente. A la cámara se accedía tras atravesar un pasillo también de losas que la conectaba con el exterior. El conjunto se hallaba recubierto además por un túmulo o acumulación de piedras pequeñas y tierra. Los

La utilització de les ceràmiques d'estil campaniforme es va prolongar fins als primers segles del II mil·lenni abans de la nostra era, encara que en aquests últims temps la factura de les peces i l'execució dels motius decoratius no eren tan acurats com al principi. En aquell temps Menorca acabava de rebre les primeres comunitats humanes que la varen poblar. Els testimonis més antics han estat identificats a Biniai Nou (Maó), una petita cavitat condicionada com a cementeri, i en altres llocs com la Cova des Bouer (es Migjorn) i la de Cala'n Caldes (Maó).

El nostre coneixement de les comunitats baleàriques dels primers segles del II mil·lenni procedeix fonamentalment dels seus cementeris, ja que els poblats amb prou feines han estat investigats. Aquesta gent va utilitzar sepultures col·lectives que aprofitaven petites cavitats naturals, com a Son Marroig (Deià), a les quals en ocasions s'adossava un corredor d'entrada a base de lloses clavades, com passa a Biniai Nou (Maó). Una altra possibilitat va consistir en la construcció de tombes megalítiques, popularment conegudes per dólmenes. Aquestes edifica-

CONJUNT D'OBJECTES CARACTERÍSTICS DEL PERÍODE CAMPANIFORME A MALLORCA (SEGONS W. WALDREN)

CONJUNTO DE OBJETOS CARACTERÍSTICOS DEL PERÍODO CAMPANIFORME EN MALLORCA (SEGÚN W. WALDREN)

monumentos mejor conocidos se distribuyen por la costa sureste de Menorca, como Binidalinet, Montplè (Maó), Alcaidús y Ses Roques Llises (Alaior), y en el litoral de la bahía de Alcudia, en Mallorca, como Son Bauló (Santa Margalida) y S'Aigua Dolça (Artà).

En las tumbas colectivas se depositaron durante generaciones los cadáveres de una parte de la población balear de la época, a los que se

cions constaven d'una cambra de planta aproximadament rectangular delimitada a base de grans lloses de pedra col·locades verticalment. A la cambra s'hi accedia després de travessar un passadís també de lloses que la connectava amb l'exterior. El conjunt es trobava recobert a més per un túmul o acumulació de pedres petites i terra. Els monuments més ben coneguts es distribueixen per la costa sud-est de Menorca, com Binidalinet, Montplè (Maó), Alcaidús i ses Roques Llises (Alaior), i en el litoral de la badia d'Alcúdia, a Mallorca, com ara Son Bauló (Santa Margalida) i s'Aigua Dolça (Artà).

A les tombes col·lectives es varen dipositar durant generacions els cadàvers d'una part de la població balear de l'època, que anaven acompanyats d'ofrenes modestes, gairebé sempre objectes d'adornament o d'ús quotidià. Probablement, cada sepultura corresponia a un grup de parentiu format per pocs individus, que obtenia els seus aliments fonamentalment de la cria de bestiar i de la collita de plantes. Utilitzaven recipients ceràmics de diferents dimensions, punxons i ganivets de metall, i botons i diversos adornaments i complements realitzats amb ossos i dents d'animals.

FAÇANA DEL MONUMENT MEGALÍTIC DE SES ROQUES LLISES (ALAIOR, MENORCA)
 FACADA DEL MONUMENTO MEGALÍTICO DE SES ROQUES LLISES (ALAIOR, MENORCA)

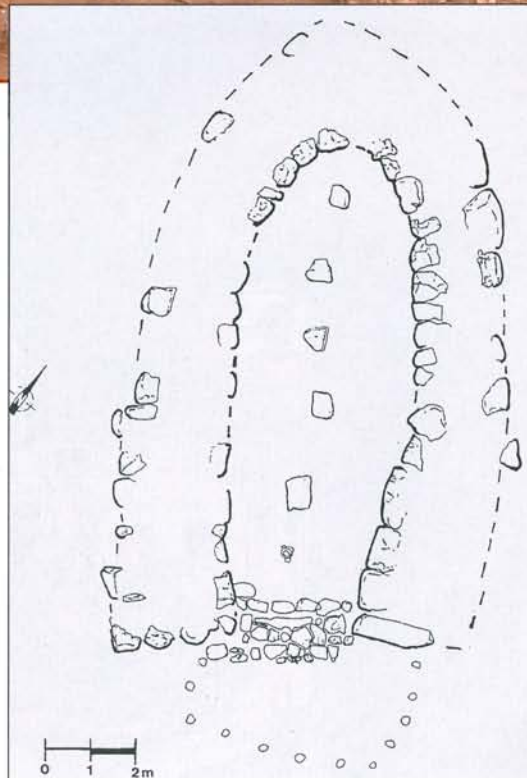

"NAVETA 1" DE CLOSOS DE CAN GAJÀ (FELANITX, MALLORCA) (FOTO MANEL CALVO I TOMEU SALVÀ)

"NAVETA 1" DE CLOSOS DE CAN GAJÀ (FELANITX, MALLORCA) (FOTO MANEL CALVO Y TOMEU SALVÀ)

acompañó de ofrendas modestas, casi siempre objetos de adorno o de uso cotidiano. Probablemente, cada sepultura correspondía a un grupo de parentesco formado por pocos individuos, que obtenía sus alimentos fundamentalmente de la cría de ganado y de la recolección de plantas. Utilizaban recipientes cerámicos de diferentes dimensiones, punzones y cuchillos de metal, y botones y diversos adornos y complementos realizados con huesos y dientes de animales.

A partir de aproximadamente el 1600 antes de nuestra era, las Baleares experimentaron cambios sociales de gran envergadura. Posiblemente debido a la llegada de nuevas poblaciones, en Mallorca y Menorca proliferaron los poblados al aire libre de carácter sedentario. A diferencia de las épocas anteriores, comenzaron a utilizarse grandes bloques de piedra para la construcción de viviendas. Estas presentaban una planta alargada que recuerda el perímetro de una embarcación o nave, por lo que reciben el nombre de viviendas naviformes o *navetes d'habitació*. Sus dimensiones eran notables: las más grandes rondaban los 20 m de longitud y 5 m de anchura. El acceso se encontraba en la "popa". Tras franquear un umbral se llegaba al interior de un único espacio que disponía de los utensilios suficientes para llevar a cabo una amplia gama de activi-

PLANTA DE LA "NAVETA 1" DE CLOSOS DE CAN GAJÀ (SEGONS MANEL CALVO I TOMEU SALVÀ)

PLANTA DE LA "NAVETA 1" DE CLOSOS DE CAN GAJÀ (SEGUN MANEL CALVO Y TOMEU SALVÀ)

A partir d'aproximadament el 1.600 abans de la nostra era, les Balears varen experimentar canvis socials de gran envergadura. Possiblement a causa de l'arribada de noves poblacions, a Mallorca i Menorca varen proliferar els poblats a l'aire lliure de caràcter sedentari. A diferència de les èpoques anteriors, varen començar a utilitzar-se grans blocs de pedra per a la construcció d'habitatges. Els habitatges presentaven una planta allargada que recorda el perímetre d'una embarcació o nau, per la qual cosa reben el nom d'habitatges naviformes o *navetes d'habitació*. Les seves dimensions eren notables: les més grans rondaven els 20 m de llargada i 5 m d'amplada. L'accés era a la «popa». Després de franquejar un llindar s'arribava a l'interior d'un únic espai que disposava dels estris suficients per dur a terme una àmplia

dades domèstiques y artesanales: un hogar para cocinar, cocer la cerámica o incluso para fundir bronce; banquetas o plataformas para descansar, trabajar o depositar utensilios; recipientes cerámicos para almacenar, preparar y consumir alimentos y bebidas, e instrumentos como cuchillos, machacadores o punzones, que serían empleados para tareas tan variadas como trocear animales, procesar materias vegetales o confeccionar prendas de vestir.

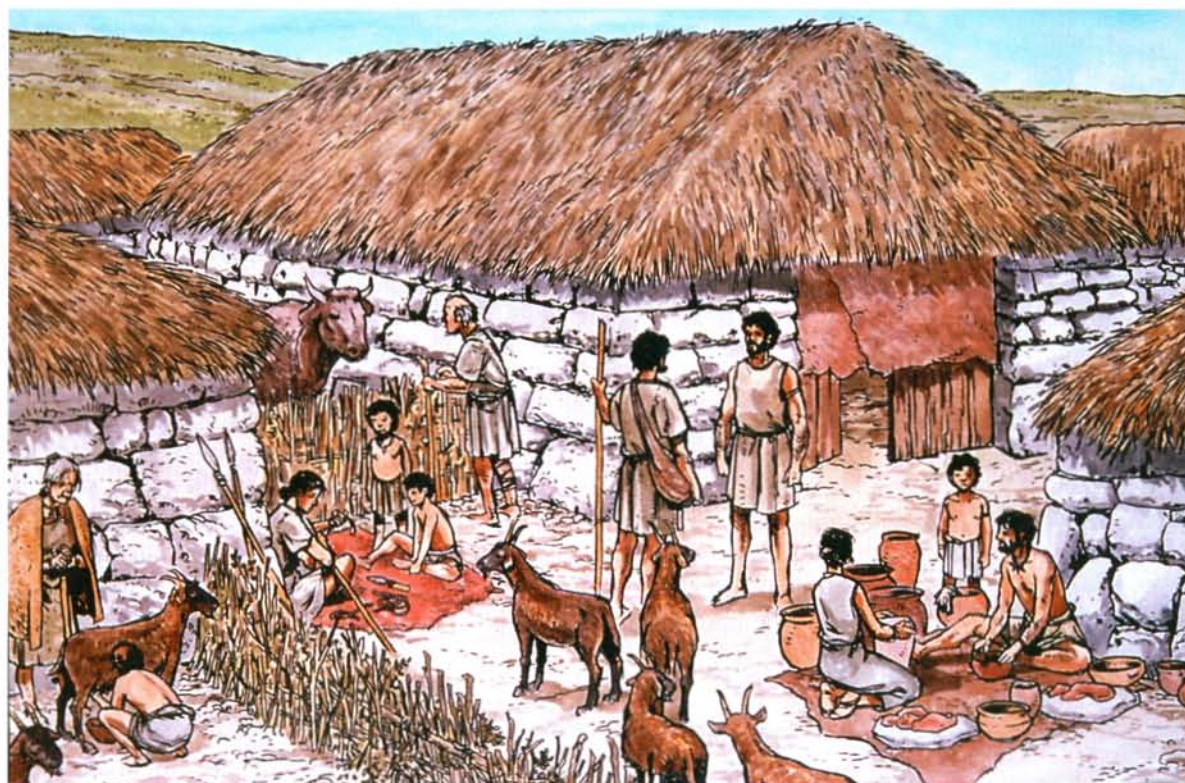
Los edificios naviformes suelen estar ubicados en zonas llanas o de suave pendiente relativamente próximas a la costa, y cerca de suelos aptos para la agricultura y la ganadería. Se disponían aislados, adosados lateralmente uno junto a otro o agrupados en poblados más o menos densos. Los mejor conocidos son Alemany (Calvià), Canyamel (Capdepera), Closos de Can Gaià (Felanitx), Hospitalet (Manacor), Son Oms (Palma de Mallorca), Cala Blanca, Clariana (Ciutadella) o Son Mercer de Baix (Ferrerías).

gamma d'activitats domèstiques i artesanals: una foganya per cuinar-hi, coure-hi la ceràmica o fins i tot per fondre-hi bronze; banquetes o plataformes per descansar, treballar o dipositar-hi objectes; recipients ceràmics per emmagatzemar, preparar i consumir aliments i begudes, i instruments com ara ganivets o punçons, que serien emprats per a tasques tan variades com trossejar animals, processar matèries vegetals o confeccionar peces de vestir.

Els edificis naviformes solen estar ubicats a zones planes o de pendent suau relativament properes a la costa, i prop de terres aptes per a l'agricultura i la ramaderia. Es disposaven aïllats, adossats lateralment un al costat d'un altre o agrupats en poblats més o menys densos. Els més coneguts són Son Alemany (Calvià), Canyamel (Capdepera), Closos de Can Gaià (Felanitx), Hospitalet (Manacor), Son Oms (Palma), Cala Blanca i Clariana (Ciutadella) o Son Mercer de Baix (Ferrerías).

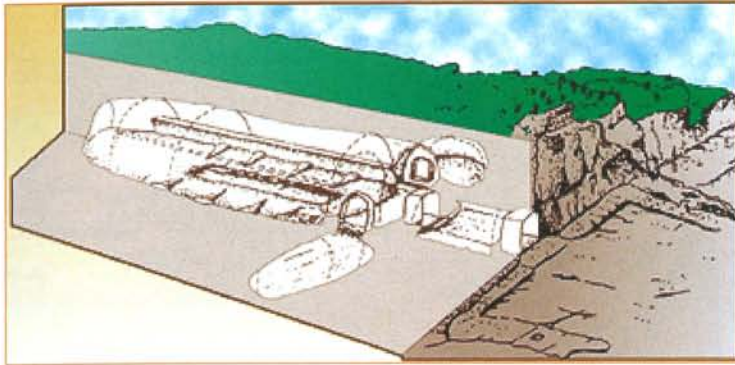
Els edificis naviformes varen ser utilitzats fins a la transició al I mil·lenni abans de la nostra era,

encara que alguns varen ser habitats fins i tot fins als inicis de l'època talaiòtica, cap a mitjan segle IX. El seu període de vigència marca una època de la prehistòria insular que hem designat amb el nom de període naviforme i que hem subdividit en tres fases: inicial, mitjà i final. Al llarg d'aquest desenvolupament, les comunitats baleariques varen experimentar canvis socials, econòmics i ideològics, que coneixem cada millor vegada gràcies a una sèrie d'investigacions recents.

ESCENA DE VIDA QUOTIDIANA
EN UN POBLAT NAVIFORME
(DIBUJO ORIOL GARCIA I QUERA)

ESCENA DE VIDA COTIDIANA
EN UN POBLADO NAVIFORME
(DIBUJO ORIOL GARCIA I QUERA)

VISTA EN PERSPECTIVA D'UN HIPOGEU DE CALA SANT VICENÇ (MALLORCA)
(SEGONS ROSSELLÓ BORDOY, PLANTALAMOR I MURILLO, RETOCADA PER SYLVIA GILI)

VISTA EN PERSPECTIVA DE UN HIPOGEU DE CALA SANT VICENÇ (MALLORCA)
(SEGÚN ROSSELLÓ BORDOY, PLANTALAMOR Y MURILLO, RETOCADA POR SYLVIA GILI)

Los edificios naviformes fueron utilizados hasta la transición al I milenio antes de nuestra era, aunque algunos fueron habitados incluso hasta los inicios de la época talayótica, hacia mediados del siglo IX. Su periodo de vigencia marca una época de la Prehistoria insular que hemos designado con el nombre de "Periodo Naviforme" y que hemos subdividido en tres fases: Inicial, Media y Final. A lo largo de este desarrollo, las comunidades balearicas experimentaron cambios sociales, económicos e ideológicos, que conocemos cada vez mejor gracias a una serie de investigaciones recientes.

En el Naviforme Inicial, los rituales funerarios eran bastante variados. Perduraban esporádicamente las costumbres ancestrales relativas al uso de tumbas megalíticas, como en Son Ermità (Ciutadella), así como los entierros en cavidades y grietas naturales, testimoniados en Can Martorellet (Pollença) o Corral des Porc (Lloseta). Sin embargo, la novedad más importante fue la adopción de los llamados hipogeos de planta alargada, cavidades subterráneas artificiales o modificadas artificialmente, dotadas de una cámara con bancos laterales y hornacinas, a la que se accedía a través de un pasillo en rampa. Entre los mejor documentados figuran los conjuntos de Son Sunyer (Palma de Mallorca), Son Toni Amer (Campos) o Cala Sant Vicenç (Pollença).

Las prácticas ideológicas de las gentes del Naviforme Inicial no se restringían al ámbito funerario. Gracias a los hallazgos de las cuevas de Es Càrritx y Es Mussol (Ciutadella) sabemos que en esta época se rendía culto a los principios de fertilidad y de renovación de la vida, cuya

Al naviforme inicial, els ritus funeraris eren bastant variats. Perduraven esporàdicament els costums ancestrals relatius a l'ús de tombes megalítiques, com a Son Ermità (Ciutadella), i els enterraments en cavitats i esquerdes naturals, testimoniats a Can Martorellet (Pollença) o Corral des Porc (Lloseta). Tanmateix, la novetat més important va ser l'adopció dels anomenats hipogeus de planta allargada, cavitats subterranies artificials o modificades artificialment, dotades d'una cambra amb bancs laterals i fornícules, a la qual s'accedia a través d'un passadís amb una rampa. Entre els més ben documentats figuren els conjunts de Son Sunyer (Palma), Son Toni Amer (Campos) o Cala Sant Vicenç (Pollença).

Les pràctiques ideològiques de la gent del naviforme inicial no es restringien a l'àmbit funerari. Gràcies a les troballes de les coves des Càrritx i es Mussol (Ciutadella), sabem que en aquesta època es retia culte als principis de fertilitat i de renovació de la vida, la ubicació dels quals s'imaginava al món subterrani i que tenien també referents simbòlics femenins. En virtut d'aquestes creences hom freqüentava l'interior de coves profundes, se n'extreien i manipulaven fragments d'estalactites i s'hi realitzaven ofrenes de menjar i de recipients ceràmics.

La fase naviforme mitjana va suposar l'expansió i consolidació del poblament caracteritzat pels assentaments naviformes. Aquest moment

VISTA DEL BARRANC D'ALGENDAR ON S'UBICA LA COVA DES CÀRRITX
(CIUTADELLA, MENORCA)

VISTA DEL BARRANC D'ALGENDAR DONDE SE UBICA LA COVA DES CÀRRITX
(CIUTADELLA, MENORCA)

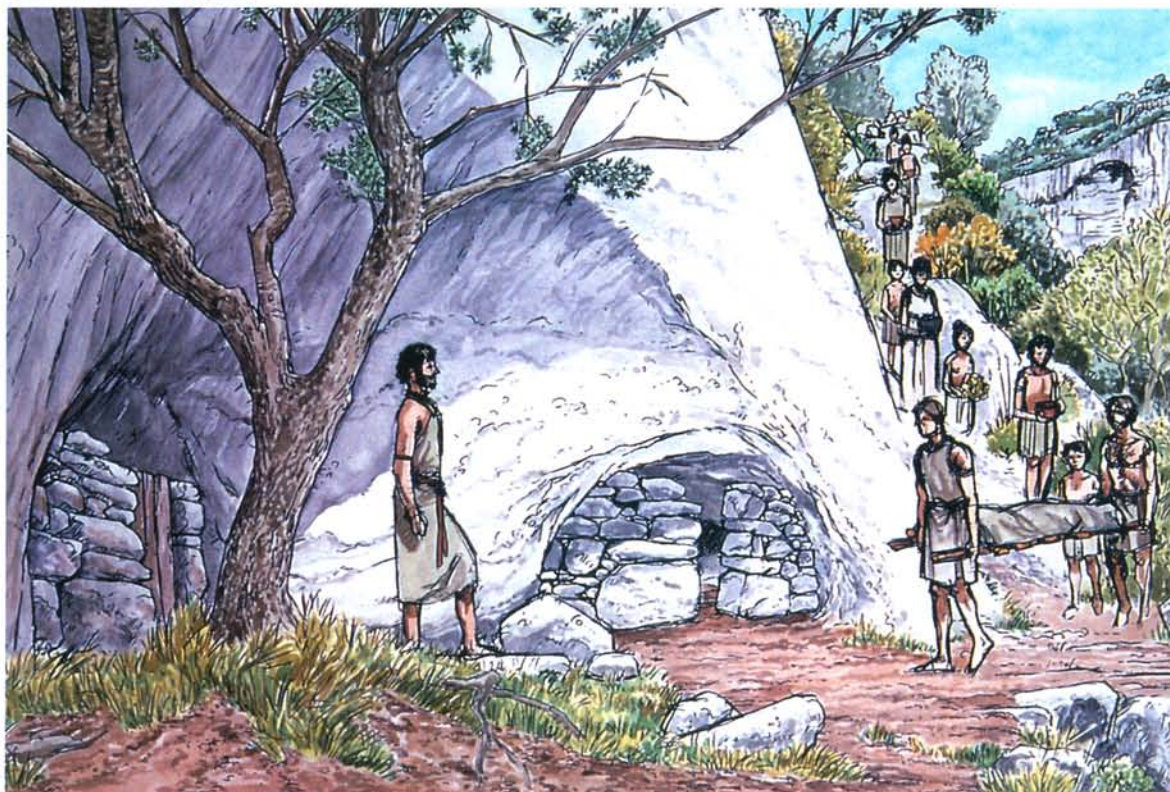
ubicación se imaginaba en el mundo subterráneo y que contaban también con referentes simbólicos femeninos. En virtud de estas creencias se frecuentaba el interior de cuevas profundas, se extraían y manipulaban fragmentos de estalactitas, y se realizaban ofrendas de alimentos y de recipientes cerámicos.

La fase Naviforme Media supuso la expansión y consolidación del poblamiento caracterizado por los asentamientos naviformes. Este momento coincidió además con una acusada homogeneización de los rituales funerarios. Estos pasaron a desarrollarse en cuevas o abrigos naturales cuya abertura era tapiada con un muro de grandes piedras, como en la cueva de Es Càrritx, Es Forat de ses Aritges (Ciutadella) y el abrigo de

RECONSTRUCCIÓ D'UNA COMITIVA FÚNEBRE QUE ES DIRIGEIX A LA COVA DES CÀRRITX (DIBUIX ORIOL GARCIA I QUERA)

RECONSTRUCCIÓN DE UNA COMITIVA FÚNEBRE QUE SE DIRIGE A LA COVA DES CÀRRITX (DIBUJO ORIOL GARCIA I QUERA)

MUR CICLÓPEU QUE TANCA L'ENTRADA DE LA COVA FUNERÀRIA DES FORAT DE SES ARITGES (CIUTADELLA, MENORCA)

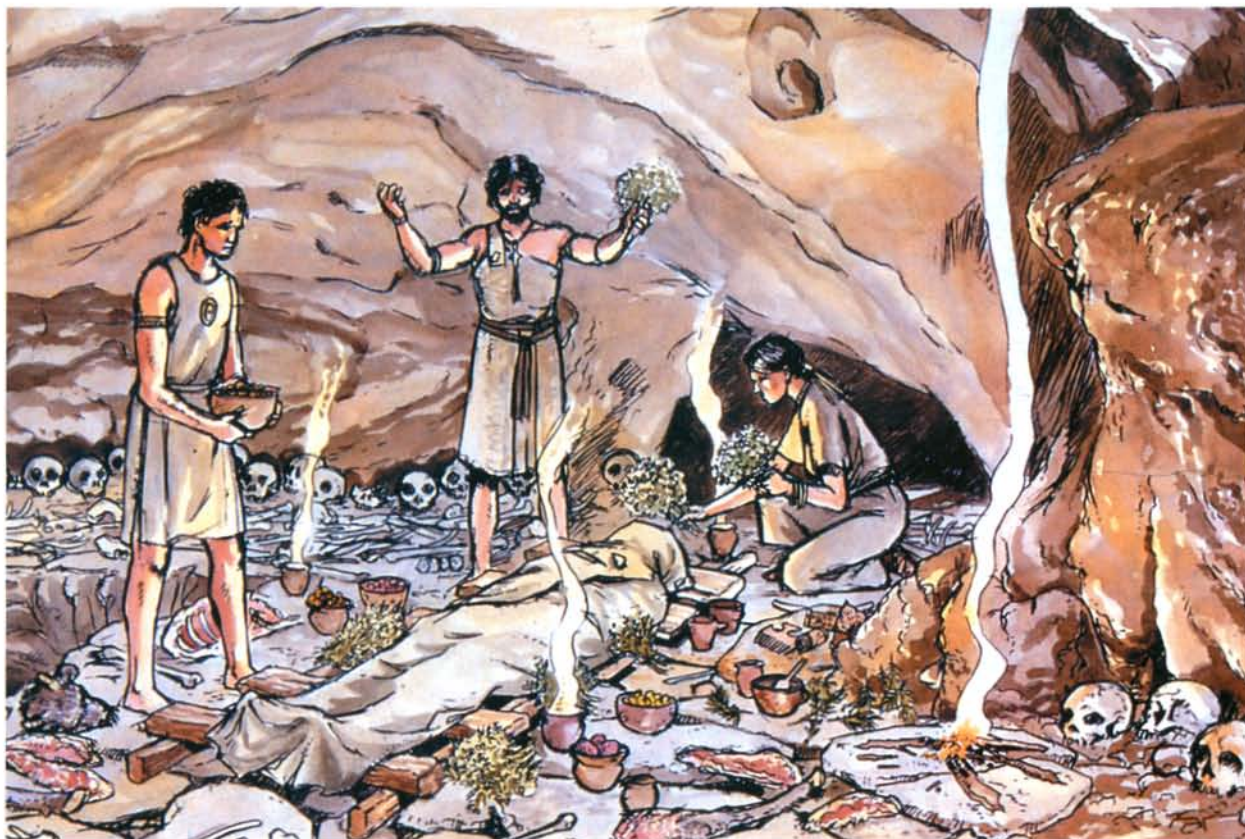
MURO CICLÓPEO QUE CIERRA LA ENTRADA DE LA CUEVA FUNERARIA DE ES FORAT DE SES ARITGES (CIUTADELLA, MENORCA)

va coincidir a més amb una acusada homogeneització dels ritus funeraris, els quals varen passar a desenvolupar-se en coves o balmes naturals l'obertura de les quals era tapiada amb un mur de pedres grosses, com a la cova des Càrritx, es Forat de ses Aritges (Ciutadella) i l'abrigo de Son Matge (Valldemossa). L'entrada es realitzava a través d'una obertura en l'esmentat mur, dotada d'un llindar també de pedra. La superfície de l'espai funerari podia estar coberta per un enllosat, sobre el qual s'anaven dipositant els cadàvers de successives generacions. Així doncs,

RITUAL FUNERARI A L'INTERIOR DE LA COVA DES CÀRRITX (DIBUIX ORIOL GARCIA I QUERA)

RITUAL FUNERARIO EN EL INTERIOR DE LA COVA DES CÀRRITX (DIBUJO ORIOL GARCIA I QUERA)

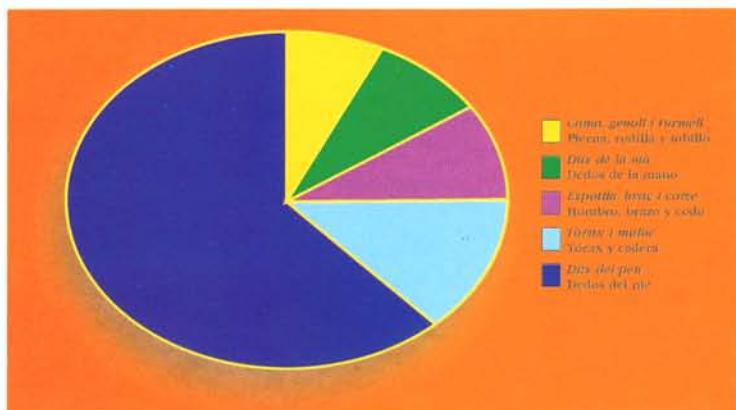
Son Matge (Valldemos-sa). La entrada se realizaba a través de un vano abierto en dicho muro, dotado de un umbral también de piedra. La superficie del espacio funerario podía estar cubierta por un enlosado, sobre el cual se iban depositando los cadáveres de sucesivas generaciones. Así pues, los elementos arquitectónicos de las tumbas recordaban a los de las viviendas, tal vez porque aquellas gentes entendieron los sepulcros como una "última morada".

Las investigaciones recientes en el yacimiento menorquín de la cueva de Es Càrritx han proporcionado informaciones muy valiosas sobre la sociedad y los rituales funerarios de esta época. Sabemos que cada cueva acogía a los miembros de un grupo unido en vida por relaciones de parentesco. La mortalidad infantil era bastante alta, de forma que tan sólo dos de cada tres criaturas alcanzaba la adolescencia. Mujeres y hombres de todas las edades tenían el derecho a recibir sepultura, con la excepción de las criaturas fallecidas al nacer cuyo destino final ignoramos. La esperanza de vida de los hombres rondaba los 34 años, mientras que la de las mujeres era ligeramente inferior, seguramente debido a los riesgos derivados del parto. Sin embargo, hay que señalar que no pocos hombres y mujeres superaron la cincuentena.

els elements arquitectònics de les tombes recordaven els dels habitatges, potser perquè aquella gent va entendre els sepulcres com una «última casa».

Les investigacions recents al jaciment menorquí de la cova des Càrritx han proporcionat informacions molt valuoses sobre la societat i els rituals funeraris d'aquesta època. Sabem que cada cova acollia els membres d'un grup unit en vida per relacions de parentiu. La mortalitat infantil era força elevada, de manera que tan sols dues de cada tres criatures arribava a l'adolescència. Dones i homes de totes les edats tenien el dret a rebre sepultura, amb l'excepció de les criatures mortes en néixer, el destí final de les quals ignoram. L'esperança de vida dels homes rondava els 34 anys, mentre que la de les dones era lleugerament inferior, segurament a causa dels riscos derivats del part. Tanma-

COVA DES CÀRRITX. PERCENTATGE DE LESIONS TRAUMÀTIQUES SEGONS LA PART DEL COS AFECTADA (1450-800 ABANS DE LA NOSTRA ERA)

COVA DES CÀRRITX. PORCENTAJE DE LESIONES TRAUMÁTICAS SEGÚN LA PARTE DEL CUERPO AFECTADA (1450-800 ANTES DE NUESTRA ERA)

La mayor parte de las enfermedades y lesiones tuvieron como origen las actividades de la vida cotidiana. Son de destacar los problemas articulares ocasionados por sobreesfuerzos físicos y, sobre todo, llama la atención la abundancia de traumatismos y deformaciones en los huesos de los pies como consecuencia de marchas prolongadas a través de terrenos agrestes. Este hecho se relaciona con la práctica del pastoreo de cabras y ovejas, una actividad que ya teníamos documentada a través del análisis de los huesos de los animales depositados como ofrendas funerarias. Además, sabemos también que la dieta de estas poblaciones se basaba en el consumo de alimentos de origen animal, complementados con un aporte vegetal diversificado (frutos, verduras, cereales). Pese a que la caries era prácticamente desconocida, la higiene dental era deficiente, lo cual acarrearía la formación de placas de sarro y, en muchas ocasiones, la caída prematura de piezas dentarias.

El análisis de los esqueletos nos informa también de la ausencia de privilegios en el consumo de alimentos por razón del sexo. Este panorama de igualitarismo en las relaciones sociales coincide con lo observado en el propio desarrollo del ritual funerario. Así, las escasas ofrendas realizadas (una prenda de ropa, unos pocos adornos, algunas porciones de carne) tampoco revelan desigualdades en el acceso a la riqueza.

Si, por último, examinamos la información ofrecida por los propios poblados, constatamos la ausencia de indicios de centralización política,

s'ha d'assenyalar que hi havia homes i dones que superaven la cinquantena.

La major part de les malalties i lesions varen tenir com a origen les activitats de la vida quotidiana. Són de destacar els problemes articulars ocasionats per sobreesforços físics i, sobretot, l'abundància de traumatismes i deformacions als ossos dels peus a conseqüència de llargues caminades a través de terrenys agrests. Aquest fet es relaciona amb la pràctica de la pastura de cabres i ovelles, una activitat que ja teníem documentada a través de l'anàlisi dels ossos dels animals dipositats com a ofrenes funeràries. A més, sabem també que la dieta d'aquestes poblacions es basava en el consum d'aliments d'origen animal, complementats amb un aportament vegetal diversificat (fruits, verdura, cereals). Malgrat el fet que la càries pràcticament era desconeguda, la higiene dental era deficiente, i portava a la formació de plaques de tosca i, en moltes ocasions, la caiguda prematura de dents.

L'anàlisi dels esquelets ens informa també de l'absència de privilegis en el consum d'aliments per raó de sexe. Aquest panorama d'igualtat en les relacions socials coincideix amb el que s'ha observat en el desenvolupament mateix del ritu funerari. Així, les escasses ofrenes realitzades (una peça de roba, pocs adornaments, alguns bocins de carn) tampoc no revelen desigualtats en l'accés a la riquesa.

Si, finalment, examinam la informació oferta pels poblats, constatarem l'absència d'indicis de centralització política. Segons sembla, la societat estava organitzada en unitats bastant autònomes que produïen bona part del que era necessari per viure. Fins i tot així, els habitants dels poblats naviformes cooperaven en tasques i objectius col·lectius, com ara la construcció i el manteniment dels assentaments, l'obtenció de matèries primeres no disponibles localment, com el metall, i la cura dels ramats i dels camps de cultiu. També hi devia haver temps per a reunions i celebracions supracomunitàries, sense oblidar, sens dubte, la mobilitat d'individus amb motiu dels enllaços matrimonials. La freqüència d'aquests contactes i l'escassetat de relacions violentes i d'exclusió entre les comunitats permet d'explicar la notable uniformitat observada en les formes arquitectòniques, els objectes i els costums.

La societat naviforme va evolucionar amb el pas del temps. Des del 1.200 en endavant els poblats es varen fer més densos i hi incorporaren alguns edificis que començaven a distanciar-se dels cànons tradicionals. També és possible que l'activitat metal·lúrgica adquirís importància, cosa que degué comportar una intensificació de les relacions d'in-

PENYASSEGAT ON S'UBICA LA COVA DES MUSSOL
(CIUTADELLA, MENORCA)

ACANTILADO EN EL QUE SE ABRE LA COVA DES MUSSOL
(CIUTADELLA, MENORCA)

ca. Según parece, la sociedad estaba organizada en unidades bastante autónomas que producían buena parte de lo necesario para vivir. Aun así, los habitantes de los poblados naviformes cooperaban en tareas y objetivos colectivos, como la construcción y mantenimiento de los asentamientos, la obtención de materias primas no disponibles localmente, como el metal, y el cuidado de los rebaños y de los campos de cultivo. También debió haber tiempo para reuniones y celebraciones supracomunitarias, sin olvidar, por supuesto, la movilidad de individuos con motivo de los enlaces matrimoniales. La frecuencia de tales contactos y la escasez de relaciones violentas y de exclusión entre las comunidades permite explicar la notable uniformidad observada en las formas arquitectónicas, los objetos y las costumbres.

La sociedad naviforme evolucionó con el paso del tiempo. Desde 1200 en adelante los poblados se hicieron más densos e incorporaron algunos edificios que comenzaban a distanciarse de los cánones tradicionales. También es posible que la actividad metalúrgica ganase en importancia, lo cual debió conllevar una intensificación de las relaciones de intercambio para la obtención de materias primas. Piénsese al respecto que, aunque existen algunas mineralizaciones de cobre que pudieron ser explotadas en la prehistoria, las islas carecen de estaño, un mineral indispensable para la producción de bronce.

Sin embargo, es en los ámbitos del ritual y de la ideología donde se aprecian los cambios más llamativos. Gracias a los recientes descubrimientos en la cueva de Es Mussol (Ciutadella), hemos constatado una profunda mutación en las creencias de las comunidades menorquinas. Una de las salas más recónditas de la citada cueva funcionó en torno a 1200 como una especie de "santuario". En él se han recuperado dos asombrosas tallas de madera con rasgos humanos. Una de ellas repre-

tercanvi per a l'obtenció de matèries primeres. S'ha de pensar sobre això que, encara que tenim algunes mineralitzacions de coure que podrien haver estat explotades en la prehistòria, les illes no tenen estany, un mineral indispensable per a la producció de bronze.

Tanmateix, és en els àmbits del ritual i de la ideologia on s'esdevenen els canvis més vistosos. Gràcies als descobriments recents a la cova des Mussol (Ciutadella), hem constatat una profunda mutació en les creences de les comunitats menorquines. Una de les sales més amagades de l'esmentada cova va funcionar entorn del 1.200 com una mena de «santuari». En aquest santuari s'han recuperat dues sorprenents talles de fusta amb trets humans. Una representa el cap d'un individu masculí de manera molt realista, mentre que la segona mostra un ésser sobrenatural que combina trets facials humans amb dues banyes possiblement de cèrvid.

El protagonisme simbòlic de la talla proveïda de banyes indica que la ideologia d'aquella gent havia canviat. En aquest sentit, les velles creences en un principi renovador de vida, anònim, femení i subterrani,

sentia la cabeza de un individuo masculino de manera muy realista, mientras que la segunda muestra un ser sobrenatural que combina rasgos faciales humanos con dos cuernos posiblemente de cévido.

El protagonismo simbólico de la talla provista de cuernos indica que la ideología de aquellas gentes había cambiado. En este sentido, las viejas creencias en un principio renovador de vida, anónimo, femenino y subterráneo, fueron sustituidas por otras en las que el papel dominante recayó en seres sobrenaturales personificados y en individuos de sexo masculino. Así mismo, los resultados de las investigaciones sugieren que la cueva de Es Mussol funcionó como uno de los puntos culminantes de un ritual iniciático, que capacitó a determinados individuos de la comunidad para desempeñar el papel de adivinos, magos o curanderos, es decir, el tipo de cometidos realizados por los chamanes.

En la transición entre el II y el I milenio los cambios se hicieron cada vez más acusados, por lo que podemos reconocer en ellos los antecedentes inmediatos de la sociedad que construyó los célebres talayots. Los poblados formados por viviendas naviformes fueron siendo sustituidos por núcleos más densamente habitados, como se aprecia en Es Figueral de Son Real (Santa Margalida). La planta de las casas también varió, y no se descarta la aparición de alguna edificación turriforme de carácter monumental, como en Trebalúger (Es Castell) y S'Illot (Sant Llorenç des Cardassar).

En el capítulo de las manifestaciones funerarias, resulta curioso observar cómo Mallorca y Menorca iniciaron derroteros por separado. En Mallorca, la tradición de enterramientos en cuevas naturales cerradas por un muro fue debilitándose. En cambio, Menorca vivió un verdadero

TALLA ZOOANTROPOMORFA DE LA COVA DES MUSSOL (FOTO P. WITTE)

TALLA ZOOANTROPOMORFA DE LA COVA DES MUSSOL (FOTO P. WITTE)

foren substituïdes per d'altres en les quals el paper dominant va recaure en éssers sobrenaturals personificats i en individus de sexe masculí. Així mateix, els resultats de les investigacions suggereixen que la cova des Mussol va funcionar com un dels punts culminants d'un ritus iniciàtic, que va capacitar determinats individus de la comunitat per exercir el paper d'endevins, magos o curanderos, és a dir, el tipus de comeses realitzades pels xamans.

En la transició entre el II i el I mil·lenni els canvis es varen fer cada vegada més acusats, per la qual cosa podem reconèixer-hi els antecedents immediats de la societat que va construir els célebres talaiots. Els poblats formats per habitatges naviformes varen ser substituïts per nuclis més densament habitats, com es pot veure a Figueral de Son Real (Santa Margalida). La planta de les cases també va variar, i no es descarta l'aparició d'alguna edificació turriforme de caràcter monumental, com a Trebalúger (es Castell) i s'Illot (Sant Llorenç des Cardassar).

En el capítol de les manifestacions funeràries, és curiós observar com Mallorca i Menorca varen iniciar camins separats. A Mallorca, la tradició d'enterraments en coves naturals tancades per un mur va anar debilitant-se. En canvi, Menorca en va tenir un veritable boom, ja que a les ancestrals coves amb mur s'hi varen afegir dues modalitats més de sepulcres. La més ben coneguda està representada per les navetes d'enterrament. Les navetes són grans edificis de pedra, la planta de les quals presenta un traçat en forma de ferradura o de tendència circular o oval, delimitada per murs potents. Algunes navetes tenien dos pisos, en els quals es dipositaven successivament les restes de molts d'individus. Els monuments més célebres són la naveta des Tudons (Ciutadella), un dels edificis més emblemàtics

TALLA ANTROPOMORFA DE LA COVA DES MUSSOL (FOTO P. WITTE)

TALLA ANTROPOMORFA DE LA COVA DES MUSSOL (FOTO P. WITTE)

PLANTA DEL POBLAT PROTOTALAIÒTIC D'ES FIGUERAL DE SON REAL (SANTA MARGALIDA, MALLORCA) (SEGONS ROSSELLÓ BORDOY I CAMPS, RETOCADA PER SYLVIA GILI)

PLANTA DEL POBLADO PROTOTALAYÓTICO DE ES FIGUERAL DE SON REAL (SANTA MARGALIDA, MALLORCA) (SEGUN ROSSELLÓ BORDOY Y CAMPS, RETOCADA POR SYLVIA GILI)

de la prehistòria menorquina, la de Biniac-l'Argentina i la des Rafal Rubí (Alaior). El tercer tipus de tomba inclou els hipogeus simples, petites cavitats artificials obertes en barrancs o penya-segats, com algun dels identificats a l'extens cementiri de Calascoves (Alaior).

Malgrat aquesta diversitat de solucions, és interessant observar que el ritual funerari va ser comú a totes; és a dir, es tracta de sepulcres col·lectius on és normal trobar-hi una gran quantitat d'ossos desarticulats, mesclats amb ofrenes diverses. Tanmateix, en aquests rituals d'arrel ancestral es varen registrar novetats que hem pogut detectar gràcies a l'excel·lent estat de conservació de les troballes de la cova des Càrritx.

A l'esmentat jaciment menorquí s'ha documentat un cerimonial complex que incloïa la manipulació i el tall de flocs de cabell de certes perso-

"boom", ya que a las ancestrales cuevas con muro se añadieron otras dos modalidades de sepulcros. La mejor conocida se halla representada por las *navetes d'enterrament*. Las navetas son grandes edificios de piedra, cuya planta presenta un trazado en forma de herradura o de tendencia circular u oval, delimitada por potentes muros. Algunas *navetes* contaban con dos pisos, en los cuales se depositaron sucesivamente los restos de múltiples individuos. Los monumentos más célebres son la naveta de Es Tudons (Ciutadella), uno de los edificios más emblemáticos de la prehistoria menorquina, la de Biniac-

EDIFICI FUNERARI DE LA NAVETA DES TUDONS (CIUTADELLA, MENORCA)

EDIFICIO FUNERARIO DE LA NAVETA DE ES TUDONS (CIUTADELLA, MENORCA)

PINTA DE LLENYA TROBADA EN EL DIPÒSIT DE LA COVA DES CÀRRITX (FOTO P. WITTE)

PEINE DE MADERA HALLADO EN EL DEPÓSITO DE LA COVA DES CÀRRITX (FOTO P. WITTE)

L'Argentina y la de Rafal Rubí (Alaior). El tercer tipo de tumba incluye los hipogeos simples, pequeñas cavidades artificiales abiertas en barrancos o acantilados, como algunos de los identificados en el extenso cementerio de Calascoves (Alaior).

Pese a esta diversidad de soluciones, resulta interesante observar que el ritual funerario fue común a todas ellas; es decir, se trata de sepulcros colectivos donde lo normal es encontrar una gran cantidad de huesos desarticulados, mezclados con ofrendas diversas. Sin embargo, en estos rituales de raigambre ancestral se registraron novedades que hemos podido detectar gracias al excelente estado de conservación de los hallazgos de la cueva de Es Càrritx.

En el citado yacimiento menorquín se ha documentado un ceremonial complejo que incluía la manipulación y el corte de mechones de cabello pertenecientes a ciertas personas fallecidas, y su introducción en unos pequeños envases cilíndricos de madera o de asta de bóvido. El ritual centrado en la cabeza no se detenía ahí, sino que proseguía tiempo después con la separación de los cráneos una vez el cuerpo había quedado reducido al esqueleto, y su posterior colocación en ciertos puntos periféricos de la cámara mortuoria.

En estos momentos se produjo un incremento cualitativo y cuantitativo de las ofrendas funerarias, que pasaron a incluir con mayor frecuencia piezas metálicas, casi siempre adornos (torques, brazaletes, agujas, cuentas de collar, "pectorales"). Sin embargo, aunque datos como éste inducen a pensar en el desarrollo de diferencias en el acceso a la riqueza, por ahora sería exagerado afirmar la existencia de clases sociales.

Pese a las diferencias en las manifestaciones funerarias entre Mallorca y Menorca, en ambas islas iba a producirse un final similar. En la segunda mitad del siglo IX antes de nuestra era se registró una profunda transformación en estas costumbres, que se tradujo en la interrup-

nes mortes, i la seva introducció en uns petits envases cilíndrics de fusta o de banya de bou. El ritual centrat al cap no s'aturava aquí, sinó que prosseguia després amb la separació dels cranis una vegada el cos havia quedat reduït a l'esquelet, i la seva col·locació en certs punts perifèrics de la cambra mortuòria.

En aquests moments, es va produir un increment qualitatiu i quantitatiu de les ofrenes funeràries, que varen passar a incloure amb més freqüència peces metàl·liques, gairebé sempre adornaments (torques, braçalets, agulles, grans de collaret, «pectorals»). Tanmateix, encara que dades com aquestes fan pensar en el desenvolupament de diferen-

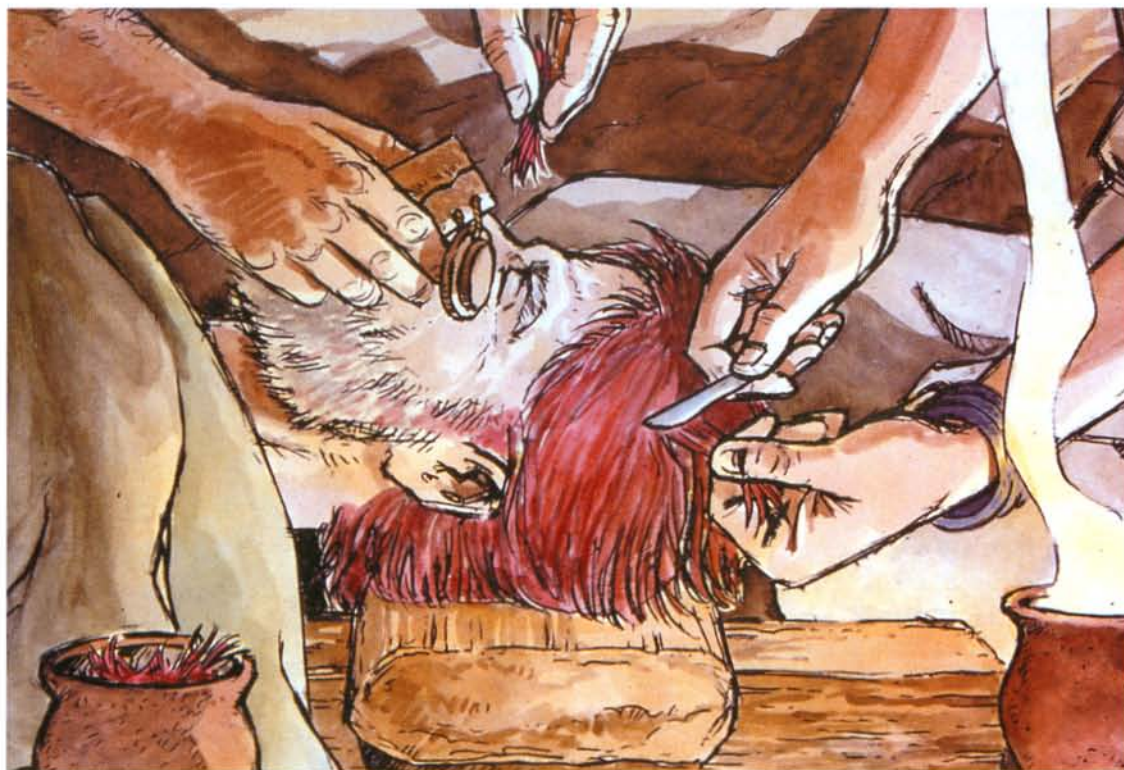

TASSA I CULLERA DE LLENYA TROBADES EN EL DIPÒSIT DE LA COVA DES CÀRRITX (FOTO P. WITTE)

TAZA Y CUCHARA DE MADERA HALLADAS EN EL DEPÓSITO DE LA COVA DES CÀRRITX (FOTO P. WITTE)

CONTENEDOR DE BANYA DE BOU PLE DE CABELLS, AMB LA SEVA TAPADORA I BASE, TROBAT EN EL DIPÒSIT DE LA COVA DES CARRITX (FOTO P. WITTE)

CONTENEDOR DE CUERNO DE BÓVIDO LLENO DE CABELLOS, JUNTO CON SU TAPADERA Y BASE, HALLADO EN EL DEPÓSITO DE LA COVA DES CARRITX (FOTO P. WITTE)

TALL RITUAL DE CABELLS DURANT LA CERIMÒNIA FÚNEBRE (DIBUIX ORIOL GARCIA I QUERA)

CORTE RITUAL DE CABELLOS DURANTE LA CEREMONIA FÚNEBRE (DIBUJO ORIOL GARCIA I QUERA)

ció casi total de los rituales de enterramiento tradicionales y su sustitución por otros que por el momento son invisibles a la observación arqueológica. Tales cambios en el ámbito ritual e ideológico fueron resultado de la reorientación social y política que condujo a la plena implantación de la sociedad talayótica. Así, el cese en las formas rituales tradicionales coincidió con la construcción generalizada de los monumentos propiamente talayóticos, como Son Fornés (Montuïri), Capocorb Vell (Llucmajor), Ses Talaies de Can Jordi (Santanyi) y Sant Agustí Vell (Es Migjorn). De este modo, la sociedad talayótica forzó un desplazamiento de las prácticas ideológicas de cohesión interna mantenidas por los antiguos grupos de parentesco, en

cies en l'accés a la riquesa, per ara seria exagerat afirmar l'existència de classes socials.

Malgrat les diferències en les manifestacions funeràries entre Mallorca i Menorca, en ambdues illes s'havia de produir un final similar. En la segona meitat del segle IX abans de la nostra era es va registrar una profunda transformació en aquests costums, que es va traduir en la interrupció gairebé total dels rituals d'enterrament tradicionals i la substitució per d'altres que de moment no hem pogut veure en l'observació arqueològica. Aquests canvis en l'àmbit ritual i ideològic varen ser resultat de la reorientació social i política que va conduir a la plena implantació de la societat talaiòtica. Així, el cessament en les formes rituales tradicionals va coincidir amb la construcció generalitzada dels monuments pròpiament talaiòtics, com ara Son Fornés (Montuïri), Capocorb Vell (Llucmajor),

*BRAÇALETs DE BRONZE
TROBATS A LA NECRÒPOLI
DE LA COVA DES CÀRRITX
(FOTO P. WITTE)*

*PULSERAS DE BRONZE
HALLADAS EN LA
NECRÒPOLIS DE
LA COVA DES CÀRRITX
(FOTO P. WITTE)*

*AGULLA DE BRONZE
TROBADA A LA NECRÒPOLI
DE LA COVA DES CÀRRITX*

*AGUJA DE BRONZE
HALLADA EN LA
NECRÒPOLIS DE
LA COVA DES CÀRRITX*

*ORNAMENT DE
BRONZE TROBAT
A LA COVA
DES MUSSOL
(FOTO SONO)*

*ADORNO DE
BRONZE HALLADO
EN LA COVA
DES MUSSOL
(FOTO SONO)*

ORNAMENT D'ULLAL D'ELEFANT TROBAT
A LA COVA DES MUSSOL (FOTO SONO)

ADORNO DE COLMILLO DE ELEFANTE HALLADO
EN LA COVA DES MUSSOL (FOTO SONO)

favor de nuevas formas de organización social que priorizaron la dimensión pública y "civil" de la vida colectiva.

Con el inicio de la época talayótica, las antiguas cuevas fueron abandonadas o bien fueron visitadas esporádicamente con el fin de realizar ofrendas de objetos valiosos, tal y como testimonian, por ejemplo, los utensilios y adornos de bronce o de marfil de elefante depositados en algunos de los puntos más recónditos de la cueva de Es Mussol.

Hemos repasado brevemente la historia de las comunidades baleáricas que precedieron a las que habitaron en Son Fornés. A partir de ahora, los restos que han quedado de sus vidas en este lugar nos ayudarán a comprender su sociedad y los cambios que experimentó a lo largo de más de mil años.

ses Talaies de Can Jordi (Santanyí) i Sant Agustí Vell (es Migjorn). D'aquesta manera, la societat talaiòtica va forçar un desplaçament de les pràctiques ideològiques de cohesió interna mantingudes pels antics grups de parentiu, en favor de noves formes d'organització social que varen prioritzar la dimensió pública i «civil» de la vida col·lectiva.

Amb l'inici de l'època talaiòtica, les antigues coves varen ser abandonades o bé varen ser visitades esporàdicament a fi de realitzar ofrenes d'objectes valuosos, tal com testimonien, per exemple, els estris i adornaments de bronze o de vori d'elefant dipositats en alguns dels punts més recòndits de la cova des Mussol.

Hem repassat breument la història de les comunitats baleàriques que varen precedir els habitants de Son Fornés. A partir d'ara, les restes que han quedat de les vides d'aquestes persones en aquest lloc ens ajudaran a comprendre la seva societat i els canvis que va experimentar al llarg de més de mil anys.

capítulo 2
capítol 2
capítulo 2
capítol 2
capítulo 2

CAPÍTOL / CAPÍTULO 2

capítol / capítulo 2

L'època talaiòtica a Son Fornés La época talayótica en Son Fornés

Introducción general a la época talayótica

El periodo talayótico incluye algunas de las manifestaciones más duraderas e interesantes de la prehistoria de Mallorca y Menorca. Los monumentos más emblemáticos del momento son los talayots, edificios en forma de torre construidos a base de grandes bloques de piedra. Se conservan en gran número por toda la geografía insular, ya sea aislados o integrados en poblados de dimensiones variables. Ahora bien, bajo esta definición general se esconden diferencias notables en cuanto a su morfología externa y a la distribución interna de sus espacios.

Dichas diferencias se expresan claramente cuando comparamos los talayots de ambas islas. Los ejemplares mallorquines presentan generalmente una planta circular (Son Fornés en Montuïri, Sa Canova en Artà, Son Serralta en Puigpunyent o Son Ferrandell-Oleza en Valldemossa) o cuadrangular (Capocorb Vell en Lluçmajor, Bellver Ric y Hospitalet, ambos en Manacor), que delimita una cámara o espacio útil interior a ras de suelo, al que se accede a través de un corredor recto. La cámara, además, cuenta con una columna central formada por varios bloques superpuestos que ayudaba a sostener el techo.

En cambio, aunque algunos de los talayots menorquines compartan las características generales de los mallorquines (por ejemplo, Son Catlar en Ciutadella o Sant Agustí Vell en Es Migjorn), rara vez presentan la regularidad geométrica frecuente en aquéllos. Por lo general, las plantas no poseen perímetros regulares, sino que tienden a adoptar formas absidales (Montefí septentrional en Ciutadella) u oblongas (Cur-

Introducció general a l'època talaiòtica

El període talaiòtic inclou algunes de les manifestacions més llargues i interessants de la prehistòria de Mallorca i Menorca. Els monuments més emblemàtics del moment són els talaiots, edificis en forma de torre construïts a base de grans blocs de pedra. Se'n conserven molts per tota la geografia insular, ja sigui aïllats o integrats en poblats de dimensions variables. Ara bé, sota aquesta definició general, s'hi amaguen diferències notables quant a la morfologia externa i la distribució interna dels seus espais.

Les diferències esmentades s'expressen clarament quan comparem els talaiots d'ambdues illes. Els exemplars mallorquins presenten generalment una planta circular (Son Fornés a Montuïri, sa Canova a Artà, Son Serralta a Puigpunyent o Son Ferrandell-Olesa a Valldemossa) o quadrangular (Capocorb Vell a Lluçmajor, Bellver Ric i Hospitalet, ambdós a Manacor), que delimita una cambra o espai útil interior a ran de terra, al qual s'accedeix a través d'un passadís recte. La cambra, a més, té una columna central formada per diversos blocs superposats que ajudava a aguantar el sostre.

En canvi, encara que alguns dels talaiots menorquins comparteixin les característiques generals dels mallorquins (per exemple, Son Catlar a Ciutadella o Sant Agustí Vell a Es Migjorn), poques vegades presenten la regularitat geomètrica freqüent en els mallorquins. En general, les plantes no tenen perímetros regulars, sinó que tendeixen a adoptar formes absidals (Montefí septentrional a Ciutadella) u oblongues (Cúrnica occi-

TALAIOT D'ES RACONS (LLUBÍ, MALLORCA) | TALAYOT DE ES RACONS (LLUBÍ, MALLORCA)

nia occidental en Maó). Lo usual es que posean un cuerpo casi macizo en el que se abre un pasillo angosto que asciende a un piso superior (Torre Nova d'en Lozano en Ciutadella y Son Bell Lloquet en Ferreries) o bien corredores estrechos (Biniatzén en Es Migjorn y Curnia oriental en Maó). En los monumentos menorquines resalta la importancia del piso superior o azotea, ya que los espacios interiores son muy reducidos.

En el capítulo de las dimensiones también se detectan diferencias notables. Así, en Mallorca no se conocen talayots que sobrepasen los 18 m de diámetro basal o anchura, mientras que en Menorca muchos de ellos superan este límite, como Torelló o Trepucó (Maó).

Los orígenes de estas llamativas edificaciones han sido objeto de debate. Quienes pensaban que los talayots fueron construidos por emigrantes de Cerdeña o Córcega, donde se conocen edificios similares, discrepaban de quienes proponían que el fenómeno talayótico podía explicarse en función de un desarrollo social autóctono. Hoy en día, resulta más verosímil asumir esta segunda postura, ya que, como vimos en el capítulo anterior, las poblaciones insulares ya estaban largamente familiarizadas con las técnicas de la arquitectura ciclópea. Sin embargo, no sería prudente descartar la posibilidad de contactos entre los

COBERTA I INTERIOR DEL TALAIOT QUADRAT D'HOSPITALET (MANACOR, MALLORCA) (FOTO BIEL PONS I HOMAR)

CUBIERTA E INTERIOR DEL TALAYOT CUADRADO DE HOSPITALET (MANACOR, MALLORCA) (FOTO BIEL PONS I HOMAR)

TALAIOT DE TORELLÓ (MAÓ, MENORCA)

TALAYOT DE TORELLÓ (MAÓ, MENORCA)

habitantes de las islas del Mediterráneo occidental, como un factor que pudo acabar de perfilar y difundir los modelos constructivos generales.

En términos cronológicos, los primeros "ensayos" de monumentos talayóticos pudieron iniciarse en los primeros años del I milenio antes de nuestra era, aunque hasta la segunda mitad del siglo IX no se produjo su proliferación. Probablemente, el cese en su construcción y el abandono de los existentes haya que buscarlo durante el siglo VI; es decir, en un periodo de algo más de tres siglos se construyeron todos los talayots que hoy en día todavía salpican el paisaje insular.

El último aspecto que comentaremos de los talayots es el relativo a su funcionalidad. En la actualidad podemos descartar una antigua hipótesis que defendía su carácter como recintos funerarios. Tampoco goza de suficiente crédito la idea de que fuesen residencias de jefes o caudillos. En cambio, parece fuera de duda que desde sus azoteas se realizaron tareas de vigilancia, comunicación y control del territorio. Ade-

TALAIOT DE TORRE VELLA D'EN LOZANO (CIUTADELLA, MENORCA)

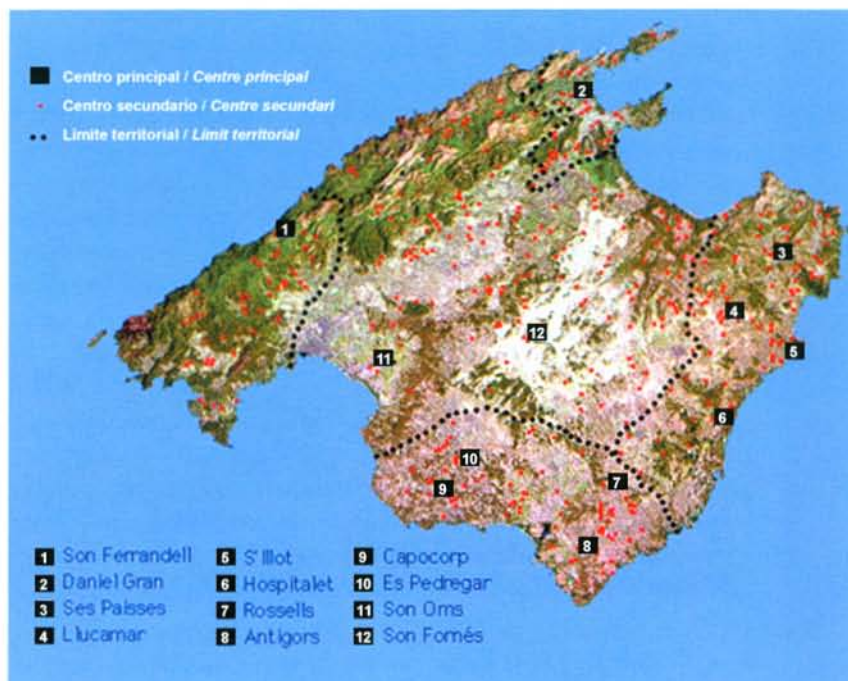
TALAYOT DE TORRE VELLA D'EN LOZANO (CIUTADELLA, MENORCA)

dental a Maó). L'usual és que posseïxin un cos gairebé massís en el qual s'obre un passadís estret que puja a un pis superior (Torre Nova d'en Lozano a Ciutadella i Son Bell Lloquet a Ferreries) o bé corredors estrets (Biniatzén as Migjorn i Cúrnica oriental a Maó). En els monuments menorquins ressalta la importància del pis superior o terrat, ja que els espais interiors són molt reduïts.

En el capítol de les dimensions també es detecten diferències notables. Així, a Mallorca no es coneixen talaiots que sobrepassin els 18 m de diàmetre de base o amplada, mentre que a Menorca molts superen aquest límit, com ara Torelló o Trepucó (Maó).

Els orígens d'aquestes vistoses edificacions han estat objecte de debat. Els qui pensaven que els talaiots foren construïts per emigrants de Sardenya o Còrsega, on es coneixen edificis similars, discrepaven dels qui proposaven que el fenomen talaiòtic podia explicar-se en funció d'un desenvolupament social autòcton. Avui en dia, resulta més versemblant assumir aquesta segona postura, ja que, com hem vist en el capítol anterior, les poblacions insulars ja estaven llargament familiaritzades amb les tècniques de l'arquitectura ciclòpia. Tanmateix, no seria prudent descartar la possibilitat de contactes entre els habitants de les illes de la Mediterrània occidental, com un factor que va poder acabar de perfilar i difondre els models constructius generals.

DISTRIBUCIÓ DELS YACIMENTS TALAIÒTICS MALLORQUINS I LÍMITS PROBABLES DE LES PRINCIPALS UNITATS POLÍTiques (SEGONS SYLVIA GILI)

DISTRIBUCIÓN DE LOS YACIMIENTOS TALAYÓTICOS MALLORQUINES Y LÍMITES PROBABLES DE LAS PRINCIPALES UNIDADES POLÍTICAS (SEGUN SYLVIA GILI)

En termes cronològics, els primers «assaigs» de monuments talaiòtics podrien haver-se iniciat en els primers anys del I mil·lenni abans de la nostra era, encara que fins a la segona meitat del segle IX no se'n va produir la proliferació. Probablement, el cessament de les construccions i l'abandonament de les existents s'hagi de cercar durant el segle VI; és a dir, en un període de poc més de tres segles es varen construir tots els talaiots que avui en dia encara esquitxen el paisatge insular.

L'últim aspecte que comentarem dels talaiots és el relatiu a la seva funcionalitat. En l'actualitat podem descartar una antiga hipòtesi que en defensava el caràcter de recintes funeraris. Tampoc no té crèdit suficient la idea que fossin residències de caps o cabdills. En canvi, sembla fora de dubte que damunt dels seus terrats es varen realitzar tasques de vigilància, comunicació i control del territori. A més, avui sabem que varen servir de llocs de reunió col·lectiva, a l'interior o voltants dels quals hi havia activitats de caràcter econòmic, polític i cerimonial.

és i cerimonial.

És possible que els talaiots no fossin els únics edificis públics d'aquesta època. D'una banda, tenim els anomenats túmuls escalonats, com els de Son Oms (Palma) i Son Mas des Potecari (Inca). Es tracta de grans construccions massisses destinades a constituir l'escenari de determinats esdeveniments col·lectius. En tenim més pocs que de talaiots i potser es construïren poc temps abans de la generalització dels talaiots.

Molts talaiots varen formar part de poblats d'extensió variable, la majoria inferior a una hectàrea, mentre que els majors gairebé assolien les dues hectàrees. L'abundància de monuments i poblats suggereix que la densitat demogràfica devia ser elevada.

Els habitatges són encara poc coneguts. Com veurem, la majoria dels de Son Fornés destaquen per la planta de tendència quadrangular i la regularitat de l'alineament al llarg d'un eix, una característica que tal vegada és paral·lela amb els excavats a Capocorb Vell (Lluçmajor), encara que no poguem fer-la extensiva a tots els assentaments. Una altra modalitat d'habitatges talaiòtics presenta una planta de tendèn-

más, hoy sabemos que sirvieron como lugares de reunión colectiva, en cuyo interior o inmediaciones se desarrollaron actividades de carácter económico, político y ceremonial.

Es posible que los talayots no fuesen los únicos edificios públicos de esta época. Por un lado, tenemos los llamados túmulos escalonados, como los de Son Oms (Palma de Mallorca) y Son Mas des Potecari (Inca). Se trata de grandes construcciones macizas destinadas a constituir el escenario de determinados acontecimientos colectivos. Su número es muy inferior al de talayots y tal vez su construcción date poco tiempo antes de la generalización de éstos últimos.

Muchos talayots formaron parte de poblados de extensión variable, la mayoría inferior a una hectárea, mientras que los mayores casi alcanzaban las dos hectáreas. La abundancia de monumentos y poblados sugiere que la densidad demográfica debió ser elevada.

Las viviendas son todavía poco conocidas. Como veremos, la mayoría de las de Son Fornés destacan por su planta de tendencia cuadrangular y la regularidad de su alineamiento a lo largo de un eje, una

característica que tal vez podamos paralelitzar con las excavadas en Capocorb Vell (Llucmajor), aunque no podamos hacerla extensiva a todos los asentamientos. Otra modalidad de viviendas talayóticas presenta una planta de tendencia trapezoidal. Las de este tipo se disponen radialmente alrededor de los monumentos, como sucede en torno a los túmulos escalonados de Son Oms (Palma de Mallorca) y de Pula (Son Servera), y junto a los talayots de Ses Talaies de Can Jordi (Santanyí) y al Talayot 1 de Son Fornés.

Por otro lado, no nos hallamos todavía en condiciones de afirmar la presencia de murallas defensivas propiamente dichas en torno a los poblados, pese a que esta posibilidad suele sugerirse a menudo en referencia a yacimientos como S'Illo (Sant Llorenç des Cardassar) o Ses Païsses (Artà). La razón es que todavía es necesario confirmar que las estructuras visibles en la actualidad correspondan efectivamente a la época a que nos estamos refiriendo.

El análisis de la distribución geográfica de los asentamientos talayóticos ha permitido señalar que la sociedad se estructuró en varias unidades políticas, surgidas de la crisis que acabó con la organización naviforme tradicional, fuertemente basada en los lazos de parentesco. Cada una de dichas unidades políticas constaba de un centro principal y de otros de menor entidad ubicados a una distancia variable a su alrededor. En conjunto, controlaba una determinada extensión de territorio de donde se obtenía la mayor parte de los alimentos y de las materias primas de primera necesidad. Una de las hipótesis más verosímiles indica que la economía de las gentes talayóticas estuvo basada en la cría de ganado, quizás complementada con un componente agrícola y de recolección de vegetales silvestres que todavía estamos a la espera de concretar. En lo que respecta a la artesanía, destaca la utilización de adornos, instrumentos y armas de bronce (brazaletes, pectorales, cinceles, escoplos, cuchillos, espadas, puntas de lanza, hachas), una producción bien consolidada de recipientes cerámicos y una destacable variedad de objetos fabricados a partir de distintos tipos de rocas y de huesos de animales, que detallaremos más adelante a propósito de los hallazgos realizados en Son Fornés.

En el terreno de la política, la presencia ocasional de armas de bronce, el emplazamiento estratégico de muchos talayots y la posibilidad de que una parte de los poblados estuviesen fortificados hace suponer la existencia de conflictos, cuyo alcance y naturaleza todavía no podemos precisar.

cia trapezoïdal. Les d'aquest tipus es disposen radialment al voltant dels monuments, com passa entorn dels túmulos escalonats de Son Oms (Palma) i de Pula (són Servera), i al costat dels talaiots de ses Talaies de Can Jordi (Santanyí) i el Talaiot 1 de Son Fornés.

D'altra banda, no ens trobam encara en condicions d'afirmar la presència de murades defensives pròpiament dites entorn dels poblats, malgrat el fet que aquesta possibilitat se sol suggerir habitualment amb relació a jaciments com s'Illo (Sant Llorenç des Cardassar) o ses Païsses (Artà). La raó és que encara és necessari confirmar que les estructures visibles en l'actualitat corresponen efectivament a l'època a què ens referim.

L'anàlisi de la distribució geogràfica dels assentaments talaiòtics ha permès d'assenyalar que la societat es va estructurar en diverses unitats polítiques sorgides de la crisi que va acabar amb l'organització naviforme tradicional, fortament basada en els llaços de parentiu. Cada una de les esmentades unitats polítiques constava d'un centre principal i d'altres de menor entitat ubicats a una distància variable al seu voltant. En conjunt, controlava una determinada extensió de territori d'on s'obtenia la major part dels aliments i de les matèries de primera necessitat. Una de les hipòtesis més versemblants indica que l'economia de la gent talaiòtica es basava en la cria de bestiar, potser complementada amb un component agrícola i de collita de vegetals silvestres que encara hem de concretar. Pel que fa a l'artesanía, destaca la utilització d'adornaments, instruments i armes de bronze (braçalets, pectorals, cisells, badaines, ganivets, espases, puntes de llança, destrals), una producció ben consolidada de recipients ceràmics i una destacada varietat d'objectes fabricats a partir de diferents tipus de roques i d'ossos d'animals, que detallarem més endavant a propòsit de les troballes realitzades a Son Fornés.

En el terreny de la política, la presència ocasional d'armes de bronze, l'emplaçament estratègic de molts talaiots i la possibilitat que una part dels poblats estiguessin fortificats fa suposar l'existència de conflictes, la naturalesa i l'abast dels quals encara no podem precisar.

Per finalitzar aquesta introducció a l'època talaiòtica, val la pena recalcar el que s'esdevé en l'àmbit dels rituals funeraris. A Mallorca pràcticament no en tenim informació, per la qual cosa s'ha de suposar que els cadàvers devien dipositar-se en llocs a l'aire lliure fora dels poblats, on es varen tornar invisibles a la mirada arqueològica. A Menorca tenim testimonis esporàdics procedents d'algunes navetes (Cotaina, a

Para finalizar esta introducción a la época talayótica, vale la pena recalcar lo que acontece en el ámbito de los rituales funerarios. En Mallorca la información disponible es prácticamente nula, por lo que cabe suponer que los cadáveres serían depositados en lugares al aire libre fuera de los poblados, donde se tornaron invisibles a la mirada arqueológica. En Menorca contamos con testimonios esporádicos procedentes de algunas *navetes* (Cotaina, en Alaior) e hipogeos (hipogeo XXI de Calascoves, Alaior), aunque también resulta innegable que en esta isla se produjo una disminución drástica de las prácticas funerarias respecto a etapas anteriores.

La fase talayótica de Son Fornés

Las excavaciones realizadas hasta el momento en Son Fornés han puesto al descubierto una de las entradas principales al poblado, dos de los talayots detectados en el yacimiento y restos de cinco viviendas que cobijaron a las gentes que los construyeron y utilizaron. Estas viviendas se hallaban rodeadas por un gran muro o muralla que proporcionaba al conjunto una apariencia urbanística compacta y claramente planificada.

Las piedras utilizadas en las construcciones son de naturaleza calcárea y estaban trabadas sin argamasa. Este sistema constructivo es conocido con el nombre de "aparejo seco" o *paret seca*, muy utilizado hasta el día de hoy en Baleares para levantar lindes o cercados (*marges* y *tanques*). La mayoría de los bloques utilizados en los talayots y los lienzos de muralla eran de grandes dimensiones, lo que les ha valido el calificativo de "ciclópeos", en referencia a los gigantes de la mitología griega. Los muros constan de dos paramentos, externo e interno, entre los cuales se colocó un relleno de anchura variable, formado por una masa de cascajo y tierra.

El edificio de mayor envergadura es el Talayot 1. Con 17 metros de diámetro y casi 3,5 de altura conservada, es el más grande de todos cuantos se conocen en Mallorca. El bloque de mayores dimensiones pesa casi nueve toneladas y se ha calculado que el volumen total de piedra empleada su construcción rondaba las dos mil toneladas, extraídas de unos afloramientos rocosos cercanos al lugar donde se erigió el monumento.

Este talayot poseía originalmente un piso superior, a modo de azotea, de unos 170 metros cuadrados, y otro inferior al que se accedía a

Alaior) i hipogeus (hipogeu XXI de Calascoves, Alaior), encara que també resulta innegable que en aquesta illa es va produir una disminució dràstica de les pràctiques funeràries amb relació a etapes anteriors.

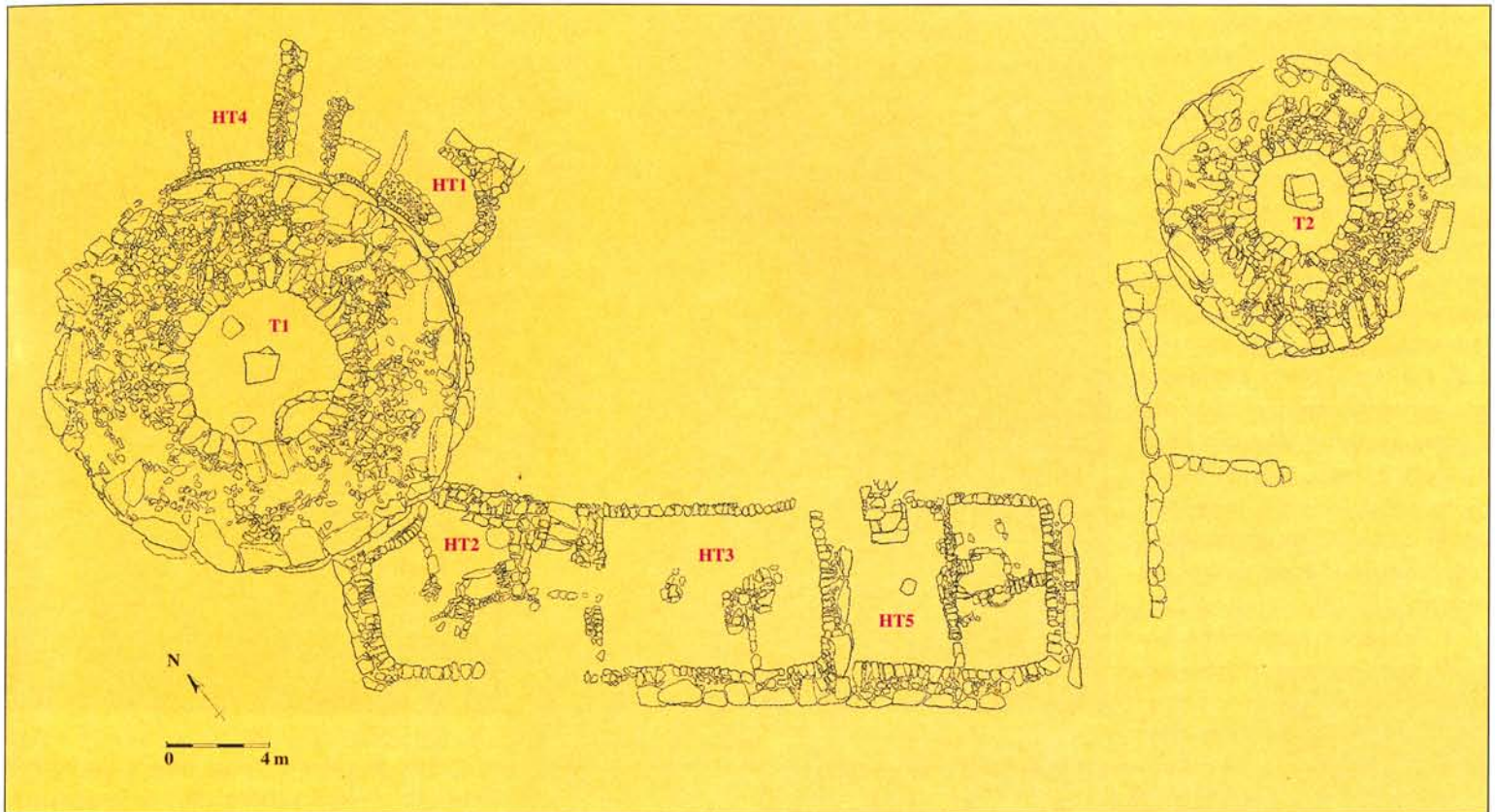
La fase talaiòtica de Son Fornés

Les excavacions realitzades fins ara a Son Fornés han posat al descobert una de les entrades principals al poblat, dos dels talaiots detectats al jaciment i restes de cinc habitatges corresponents a la gent que els va construir i va utilitzar. Aquests habitatges estaven envoltats per un gran mur o murada que proporcionava al conjunt una aparença urbanística compacta i clarament planificada.

Les pedres utilitzades a les construccions són de naturalesa calcària i estaven travades sense argamassa. Aquest sistema constructiu és conegut amb el nom de paret seca, molt utilitzat fins avui a les Balears per aixecar marges i tancar finques. La majoria dels blocs utilitzats en els talaiots i els llenços de murada eren de grans dimensions; això els ha donat el qualificatiu de «ciclopis», amb referència als gegants de la mitologia grega. Els murs consten de dos paraments, extern i intern, entre els quals es va col·locar un farcit d'amplada variable, format per una massa de terregall i terra.

L'edifici de més envergadura és el Talaiot 1. Amb 17 metres de diàmetre i gairebé 3,5 d'altura conservada, és el més gran de tots quants es coneixen a Mallorca. El bloc més gran pesa gairebé nou tones i s'ha calculat que el volum total de pedra emprada en la seva construcció rondava les dues mil tones, extretes d'uns afloraments rocosos propers al lloc on es va erigir el monument.

Aquest talaiot posseïa originàriament un pis superior a manera de terrat, d'uns 170 metres quadrats, i un altre d'inferior al qual s'accedia a través d'un corredor fet al seu potent mur de més de 5 metres de gruixa. La cambra de la planta baixa, amb un espai hàbil de 31,5 metres quadrats, és de traçat circular i des d'aquesta s'accedeix a una petita estança secundària, encastada en l'aparell murari, en la que amb prou feines s'hi pot estar dret. Pel que sembla, l'accés al pis superior es realitzava mitjançant algun tipus d'escala que no s'ha conservat. Una vegada dalt, aquest espai a l'aire lliure garantia un ampli control visual del territori i, molt possiblement, acomplia dues funcions: vigilància de l'entorn del poblat i comunicació mitjançant senyals amb altres talaiots i nuclis habitats. El terra d'aquest segon pis

PLANTA DEL POBLAT TALAIÒTIC DE SON FORNÉS | PLANTA DEL POBLADO TALAYÓTICO DE SON FORNÉS

través de un corredor practicado en su potente muro de más de 5 metros de espesor. La cámara de la planta baja, con un espacio hábil de 31,5 metros cuadrados, es de trazado circular y desde ella se accede a una pequeña estancia secundaria, empotrada en el aparejo murario, en la que apenas puede permanecerse de pie. Al parecer, el acceso al piso superior se realizaba mediante algún tipo de escala que no se ha conservado. Una vez arriba, este espacio al aire libre garantizaba un amplio control visual del territorio y, muy posiblemente, cumplía dos funciones: vigilancia del entorno del poblado y comunicación mediante señales con otros talayots y núcleos habitados. El suelo de este segundo piso constituía el techo de la planta inferior. Gracias

era el sostre de la planta inferior. Gràcies a les restes trobades durant les excavacions, sabem que estava format per bigues de fusta d'ullastre (olivera silvestre) disposades de forma radial a partir de la pedra superior de la gran columna erigida al centre de la planta baixa. Les bigues sostenien al mateix temps una coberta composta per branques i fang barrejats amb pedres petites. El terra de l'estança inferior, igual que el de tots els habitatges del poblat, es va aconseguir regularitzant la superfície de la roca natural del terreny.

El Talaiot 2 és bastant diferent. Per començar, és molt més petit que el Talaiot 1, amb un diàmetre màxim de 12 metres. Encara que també tenia dos pisos, segurament no tenia porta lateral. Per aquest motiu,

TALAIOT 1 DE SON FORNÉS.

TALAYOT 1 DE SON FORNÉS.

a los restos encontrados durante las excavaciones, sabemos que estaba formado por vigas de madera de acebuche (olivo silvestre) dispuestas de forma radial a partir de la piedra superior de la gran columna erigida en el centro de la planta baja. Las vigas sostenían a su vez una cubierta compuesta por ramas y barro mezclado con piedras pequeñas. El suelo de la estancia inferior, al igual que el de todas las viviendas del poblado, se consiguió regularizando la superficie de la roca natural del terreno.

El Talayot 2 es bastante diferente. Para empezar, es mucho más pequeño que el Talayot 1, con un diámetro máximo de 12 metros.

Aunque también tenía dos pisos, seguramente carecía de puerta lateral. Por este motivo, para acceder al interior había que subir a la azotea desde el exterior y descender por una escalera helicoidal cuyos peldaños monolíticos estaban empotrados en el paramento interno del muro que delimita la cámara. El Talayot 2 carecía de dependencias secundarias y la superficie hábil era de tan sólo unos 9 metros cuadrados. Como veremos más adelante, a estas diferencias arquitectónicas se suman otras relacionadas con su función.

Por su parte, la muralla de Son Fornés difiere arquitectónicamente de muchas de las que suelen atribuirse a su misma época. Está compuesta por dos paramentos, externo e interno, entre los cuales se colocó un relleno de piedras pequeñas y tierra. Su espesor alcanza casi los 2 metros e incluye enormes bloques de piedra, especialmente en la cara externa, de hasta 1 metro de anchura por 1,80 de longitud, colocados en hiladas horizontales. Ciertamente, se trata de una construcción imponente y por ello podría interpretarse efectivamente como una mura-

per accedir a l'interior s'havia de pujar al terrat des de l'exterior i baixar per una escala helicoidal, els escalons monolítics de la qual estaven encastats al parament intern del mur que delimita la cambra. El Talaiot 2 no tenia dependències secundàries i la superfície hàbil era de tan sols uns 9 metres quadrats. Com veurem més endavant, a aquestes diferències arquitectòniques se n'afegeixen d'altres de relacionades amb la seva funció.

Per altra part, la murada de Son Fornés difereix arquitectònicament de moltes de les que solen atribuir-se a la seva mateixa època. Està composta per dos paraments, extern i intern, entre els quals es va col·locar un farcit de pedres petites i terra. És de gairebé 2 metres de gruixa i inclou enormes blocs de pedra, especialment a la cara externa, de fins a 1 metre d'amplada per 1,80 de llargada, col·locats en filats horitzontals. Certament, es tracta d'una construcció imponent i per això podria interpretar-se efectivament com una murada, és a dir, una estructura amb funció defensiva. Tanmateix, encara que la societat ta-

VISTA DE LA CÀMARA DEL TALAIOT I DE SON FORNÉS.
VISTA DE LA CÀMARA DEL TALAIOT I DE SON FORNÉS.

laiòtica disposava d'armes (espases, punyals, llances), a Son Fornés no n'hem trobat cap que delati l'existència de conflictes bèl·lics habituals. Per això, i encara sense descartar que la murada actuàs com a instrument de dissuasió en cas d'un eventual atac enemic, és possible que la seva funció principal fos delimitar de manera ben visible el sector habitat i constituir una referència per a la seva ordenació interna.

Per calcular l'esforç invertit en la construcció d'aquests edificis imponents es varen realitzar diferents anàlisis i experiments. La procedència de les roques utilitzades era local, cosa que indica que es varen minimitzar sempre que era possible els costos de transport. D'una banda es varen esbrinar les propietats físiques de les pe-

lla, es decir, una estructura con función defensiva. Sin embargo, aunque la sociedad talayótica disponía de armas (espadas, puñales, lanzas), en Son Fornés no hemos encontrado ninguna que delate la existencia de conflictos bélicos habituales. Por ello, y aún sin descartar que la muralla actuara como instrumento de disuasión en caso de un eventual ataque enemigo, es posible que su función principal fuera la de delimitar de forma bien visible el sector habitado y constituir una referencia para su ordenación interna.

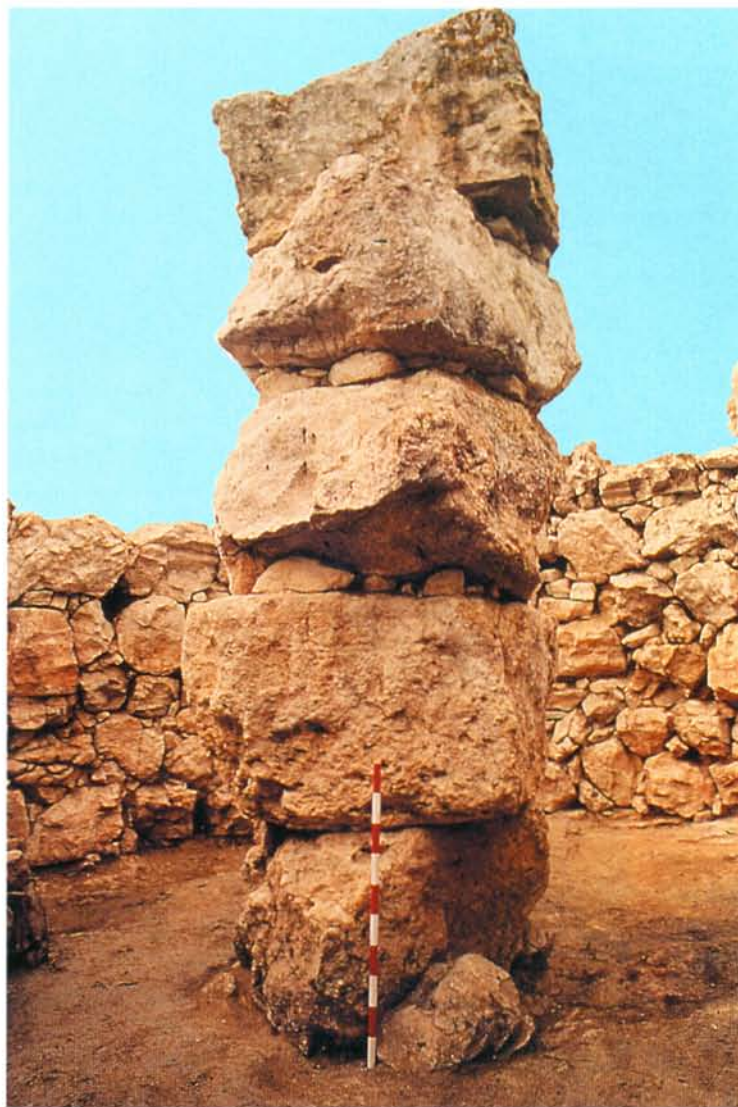
Para calcular el esfuerzo invertido en la construcción de estos imponentes edificios se realizaron diferentes análisis y experimentos.

DETALL DE L'INTERIOR DEL TALAIOT I DE SON FORNÉS.
DETALLE DEL INTERIOR DEL TALAIOT I DE SON FORNÉS.

La procedencia de las rocas utilizadas era local, lo que indica que se minimizaron en lo posible los costos de transporte. Por un lado se averiguaron las propiedades físicas de las piedras, como la resistencia y el peso específico. También se realizaron pruebas de corte para determinar el tiempo necesario en los trabajos de cantería utilizando el sistema tradicional de practicar una fila de agujeros o un surco en la roca para después introducir en ellos cuñas de madera mojadas que, al dilatarse, desgajan el bloque de la matriz. Se ensayaron diferentes sistemas de tiro, necesarios para transportar los bloques de piedra desde el lugar de extracción hasta la obra, basados en el deslizamiento sobre troncos de madera mediante la ayuda de cuerdas hechas de fibras vegetales. Finalmente, se investigó la secuencia de operaciones necesarias para colocar desde la primera hasta la última piedra, llegando a la conclusión de que el sistema más sencillo y eficaz requería la formación de rampas de tierra (que habrían de eliminarse posteriormente), para facilitar la elevación y colocación de los bloques a medida que el edificio ganaba en altura.

Gracias a estos análisis y estudios experimentales se ha estimado que la fuerza de trabajo necesaria para la construcción del Talayot 1 equivalió al trabajo continuado de cincuenta individuos a lo largo de unos dos meses en jornadas de sol a sol (12 horas). Esta considerable

COLUMNA DEL TALAYOT 1 DE SON FORNÉS / COLUMNNA DEL TALAYOT 1 DE SON FORNÉS.

dres, com la resistència i el pes específic. També es varen realitzar proves de tall per determinar el temps necessari en els treballs de picar pedra utilitzant el sistema tradicional de practicar una fila de forats o un solc a la roca i després introduir-hi falques de fusta banyades que, en dilatar-se, separen el bloc de la matriu. Es varen assajar diferents sistemes d'estirament, necessaris per transportar els blocs de pedra des del lloc d'extracció fins a l'obra, basats en el lliscament sobre troncs de fusta mitjançant l'ajuda de cordes fetes de fibres vegetals. Finalment, es va investigar la seqüència d'operacions necessàries per col·locar des de la primera fins a l'última pedra, i s'arribà a la conclusió que el sistema més senzill i eficaç requeriria la formació de rampes de terra (que després s'havien d'eliminar), per facilitar l'elevació i col·locació dels blocs a mesura que l'edifici s'anava aixecant.

Gràcies a aquestes anàlisis i estudis experimentals s'ha estimat que la força de treball necessària per a la construcció del Talayot 1 va equivaler al treball continuat de cinquanta individus al llarg d'uns dos mesos en jornades de sol a sol (12 hores). Aquesta considerable inversió de mà d'obra exigia, per tant, la participació de bona part dels

membres de la comunitat; és a dir, la cooperació de les diferents unitats domèstiques. D'altra banda, implicava que la resta de tasques productives i de manteniment necessàries per a la supervivència de la co-

INTERIOR DEL TALAIOT 2 DE SON FORNÉS.

INTERIOR DEL TALAYOT 2 DE SON FORNÉS.

inversión de mano de obra exigía, por tanto, la participación de buena parte de los miembros de la comunidad; es decir, la cooperación de las diferentes unidades domésticas. Por otra parte, implicaba que todas las restantes tareas productivas y de mantenimiento necesarias para la supervivencia de la comunidad (por ejemplo, preparar la comida para todo el mundo, vigilar el ganado o cuidar las criaturas) recayeran en menos individuos, al menos temporalmente. De esta forma, el trabajo de aquellas personas no implicadas directamente en la construcción de los edificios públicos servía igualmente a la colectividad.

Hemos señalado que los miembros de la comunidad talayótica de Son Fornés estaban unidos por relaciones de cooperación y contraprestación. Al hilo de esta cuestión, la funcionalidad del Talayot 1 resulta especialmente interesante, ya que el análisis de los restos faunísticos conservados en el edificio indican que era un importante centro de manipulación y distribución de carne, sobre todo de cerdo. En el Talayot 1 se descuartizaron cerdos y bóvidos, pero solamente una pequeña parte se consumió allí mismo, probablemente en el marco de fiestas periódicas en las que se reafirmaba la cohesión de la comunidad y, por tanto, con un marcado contenido político. Los restos de fogatas detectados en el piso inferior, así como la composición de la vajilla conservada, indican que la comida consumida en estas fiestas pudo prepararse allí mismo. No obstante, la mayor parte de las porciones cárnicas se repartía entre los miembros de la comunidad y, fruto de este acto de distribución, iban a parar a las casas, donde se ha hallado parte de estas porciones.

En cambio, nada permite sospechar que el Talayot 2 sirviera para lo mismo que el Talayot 1. Carecía de vestigios de fogatas y de evidencias

munitat (per exemple, preparar menjar per a tothom, vigilar el bestiar o guardar les criatures) recaiguessin en menys individus, almenys temporalment. D'aquesta manera, el treball d'aquelles persones no implicades directament en la construcció dels edificis públics feia igual de servei a la col·lectivitat.

Hem assenyalat que els membres de la comunitat talaiòtica de Son Fornés estaven units per relacions de cooperació i contraprestació. Sobre aquesta qüestió, la funcionalitat del Talaiot 1 resulta especialment interessant, ja que l'anàlisi de les restes faunístiques conservades a l'edifici indiquen que era un important centre de manipulació i distribució de carn, sobretot de porc. Al Talaiot 1 s'esquarteraven porcs i bous, però només una petita part es va consumir allà mateix, probablement en el marc de festes periòdiques en les quals es reafirmava la cohesió de la comunitat i, per tant, amb un contingut polític marcat. Les restes de foc detectades al pis inferior, així com la composició de la vajella conservada, indiquen que el menjar consumit en aquestes fes-

TRAM DE LA MURADA PERIMETRAL DE SON FORNÉS.

TRAMO DEL MURO PERIMETRAL DE SON FORNÉS.

tes podia preparar-se allà mateix. Això no obstant, la major part de les racions de carn es repartia entre els membres de la comunitat i, fruit d'aquest acte de distribució, anaven a parar a les cases, on s'han trobat part d'aquestes racions.

En canvi, res no ens fa sospitar que el Talaiot 2 servís per al mateix que el Talaiot 1. No tenia vestigis de foc ni evidències d'esquarterament d'animals. Tampoc no disposava de recipients per emmagatzemar o cuinar, ni de qualsevol altre instrument relacionat amb tasques productives. Les úniques troballes rellevants són diversos recipients de ceràmica, alguns molt poc comuns. S'ha d'imaginar, per tant, que en la foscor de la petita cambra del

de descuartizamiento de animales. Tampoco disponía de vasijas para almacenar o cocinar alimentos, ni de cualquier otro instrumento relacionable con tareas productivas. Los únicos hallazgos relevantes son varios recipientes de cerámica, algunos de ellos muy poco comunes. Cabe imaginar, por tanto, que en la oscuridad de la pequeña cámara del Talayot 2 se realizaban reuniones, quizás de contenido ritual o político, que involucraban a un reducido número de individuos y durante las cuales se consumían bebidas que no podemos identificar.

Por su parte, las viviendas fueron construidas según una planificación global que tenía los talayots y la muralla como principales puntos de referencia. Las casas excavadas hasta el momento estaban agrupadas junto al Talayot 1. Dos de ellas (nº 1 y 4) se adosaban radialmente, aunque la mayoría (nº 2, 3 y 5) se dispusieron una junto a otra siguiendo un eje rectilíneo que unía los talayots 1 y 2, y estaban rodeadas por un potente muro. Cada una de éstas poseía una o dos estancias rectangulares que en total ocupaban una superficie de entre 30 y 45 metros cuadrados. Una columna sustentaba la techumbre, formada por troncos y

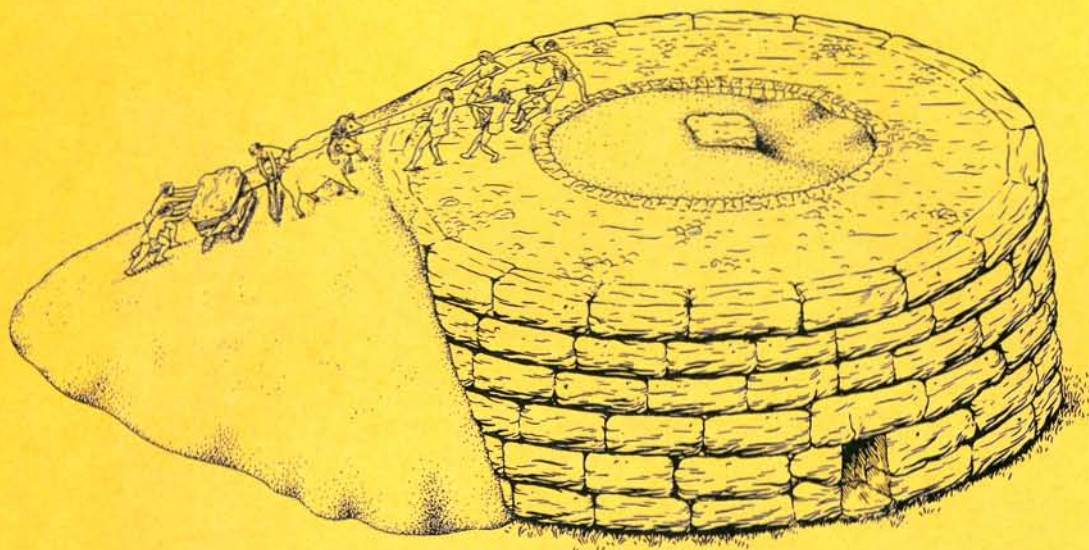
Talaiot 2 es realizaven reunions, potser de contingut ritual o polític, que involucraven un reduït nombre d'individus i durant les quals es consumien begudes que no podem identificar.

Per altra part, els habitatges foren construïts segons una planificació global que tenia els talaiots i la murada com a principals punts de referència. Les cases excavades fins ara estaven agrupades al costat del Talaiot 1. Dues d'aquestes (núm. 1 i 4) s'adossaven radialment, encara que la majoria (núm. 2, 3 i 5) es disposaven una al costat de l'altra seguint un eix rectilini que unia els talaiots 1 i 2, i estaven envoltades per un potent mur. Cada una d'aquestes tenia una o dues estancs rectangulars que en total ocupaven una superfície d'entre 30 i 45 metres quadrats. Una columna sostenia el sostre, format per troncs i branques d'ullastre travats amb fang, mentre que els trespols s'aconseguien aplantant les irregularitats de la roca natural. L'interior tenia estructures auxiliars de pedra, de vegades encastades als murs, que funcionaven com a receptacles on guardar eines i emmagatzemar productes envasats en recipients ceràmics. També s'han detectat plataformes llises

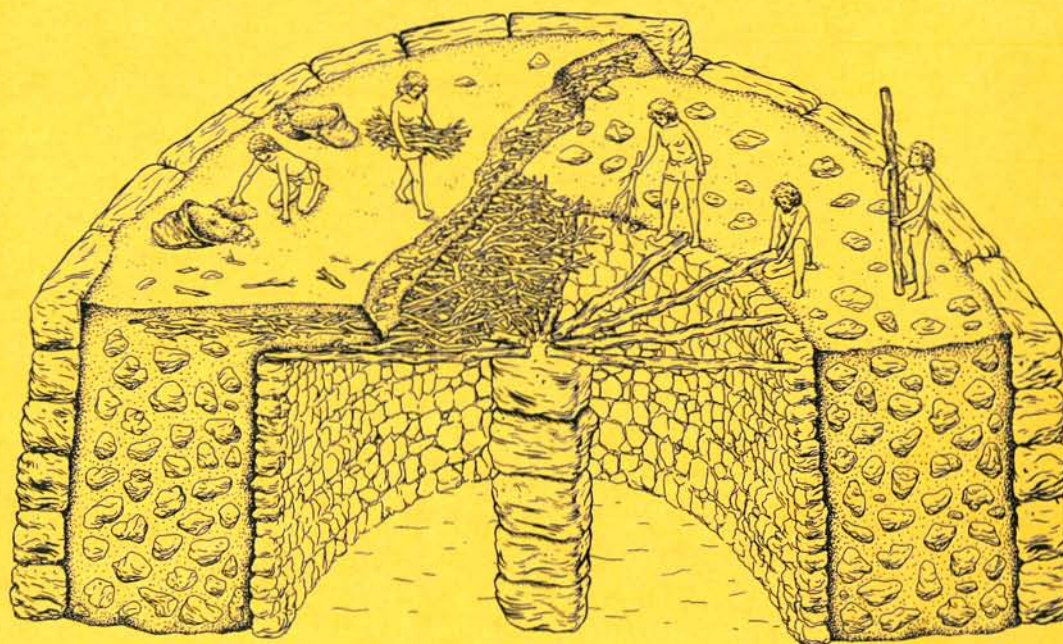
EXTRACCIÓ I TRANSPORT
DE BLOCS DE PEDRA
(DIBUIX VÉLERA S.L.)

EXTRACCIÓN Y TRANSPORTE
DE BLOQUES DE PIEDRA
(DIBUJO VÉLERA S.L.)

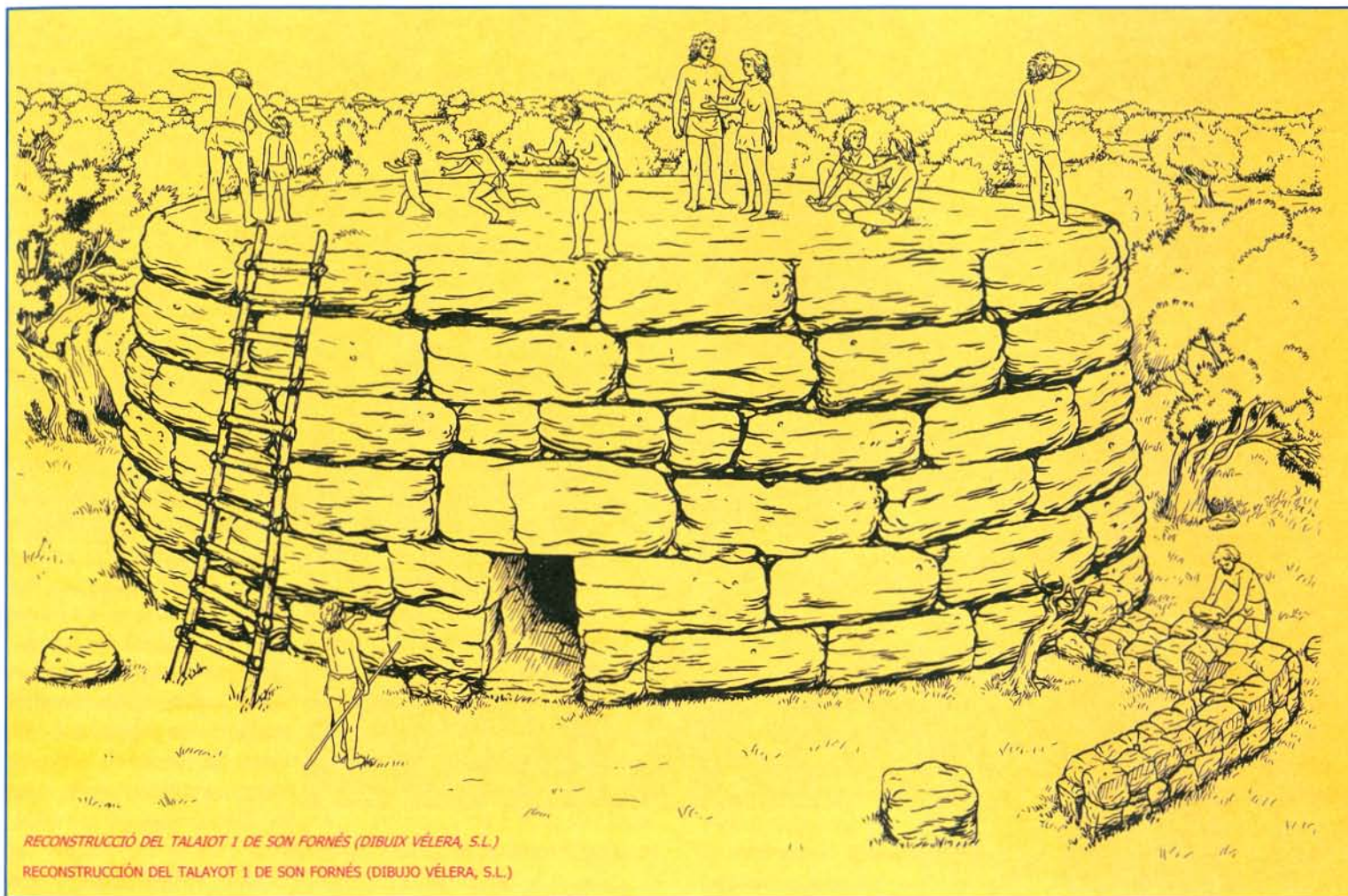
COL·LOCACIÓ DELS BLOCS
(DIBUIX VÉLERA S.L.)

COLOCACIÓN DE LOS BLOQUES
(DIBUJO VÉLERA S.L.)

COL·LOCACIÓ DEL
SOSTRE DE L'EDIFICI
(DIBUIX VÉLERA S.L.)

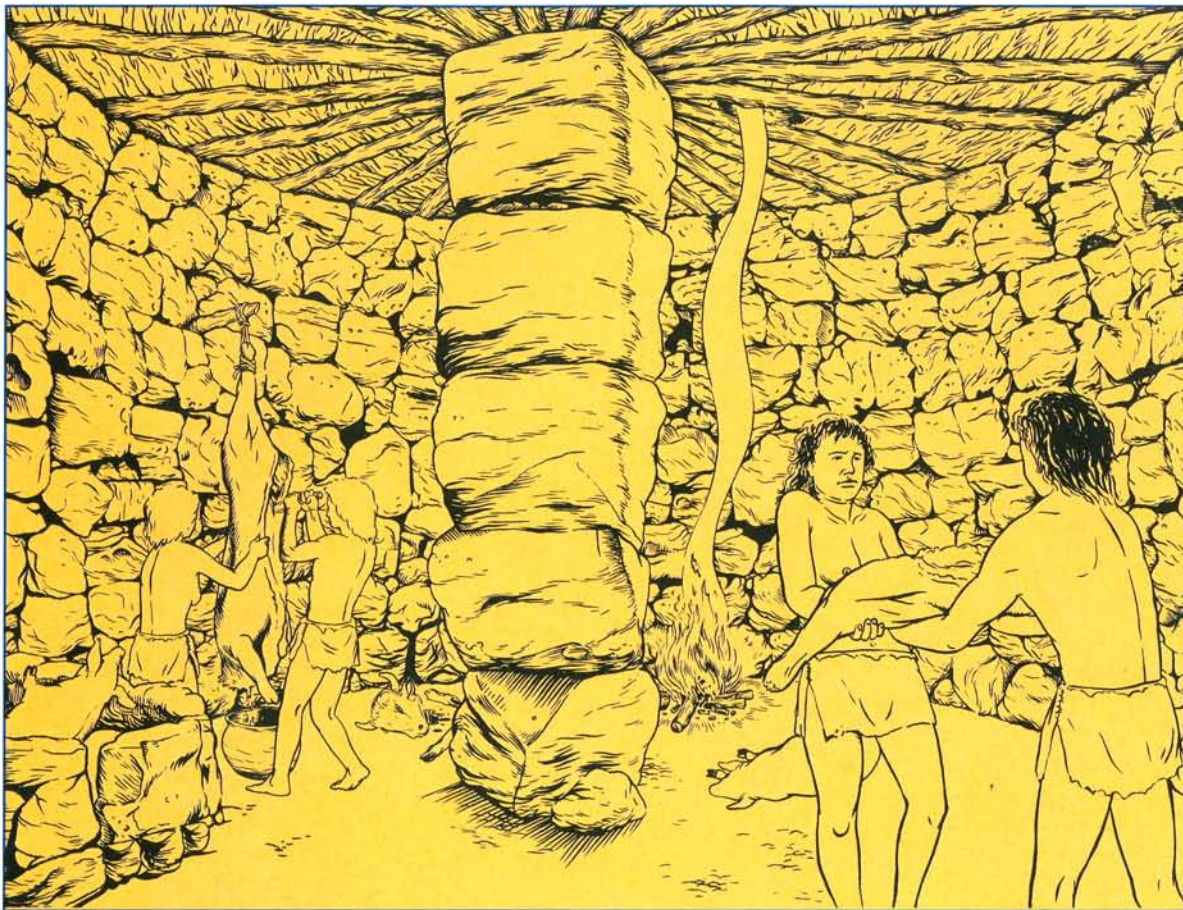
TECHADO DEL EDIFICIO
(DIBUJO VÉLERA S.L.)

ramas de acebuche trabados con barro, mientras que los suelos se conseguían aplanando las irregularidades de la roca natural. El interior contaba con estructuras auxiliares de piedra, a veces empotradas en los muros, que funcionaban como receptáculos donde guardar herramientas y almacenar productos envasados en recipientes cerámicos. También se han detectado plataformas lisas aptas para variadas funciones, así como banquetas de piedra adosadas a los muros donde poder sentarse y dejar todo tipo de objetos.

aptes per a múltiples funcions i banquetes de pedra adossats als murs on poder-hi seure i deixar-hi tot tipus d'objectes

Totes les cases tenien una foganya de grans dimensions i contorn rectangular. Gràcies als fragments de fusta carbonitzada de les restes dels últims focs, sabem que la fusta utilitzada per combustible era bàsicament d'ullastre, la mateixa que s'emprava per fer bigues i pals. D'altra banda, els estudis experimentals han permès arribar a la conclusió que les foganyes no solament servien per cuinar-hi, sinó que tam-

DISTRIBUCIÓ DE CARNE EN EL TALAÏOT 1 (DIBUIX VÉLERA S.L.)

DISTRIBUCIÓN DE CARNE EN EL TALAYOT 1 (DIBUJO VÉLERA S.L.)

bé s'utilitzaven de forns per coure-hi els recipients ceràmics modelats per cada unitat domèstica. Així mateix, l'habitatge tenia una cisterna amb un o diversos contenidors ceràmics de gran capacitat, on s'emmagatzemava l'aigua.

En els habitatges talaiòtics, que podien allotjar un grup estimat d'entre 5 i 9 individus, la diferenciació entre els espais de treball i els de descans sembla bastant clara, però no així les àrees destinades a cada tasca productiva, que estaven poc especialitzades. La distribució espacial de les eines no és la pròpia d'un taller artesà, sinó la d'un espai on podien dur-se a terme múltiples tasques, des de processar matèries vegetals fins a co-

Todas las casas disponían de un hogar de grandes dimensiones y contorno rectangular. Gracias a los fragmentos de madera carbonizada de las últimas fogatas, sabemos que la madera utilizada como combustible era básicamente de acebuche, la misma que se empleaba para hacer vigas y postes. Por otro lado, los estudios experimentales han permitido llegar a la conclusión de que los hogares no sólo servían para cocinar alimentos, sino que también se utilizaban como hornos donde cocer los recipientes cerámicos modelados por cada unidad doméstica. Así mismo, la vivienda contaba con una cisterna o bien con una o varias vasijas de gran capacidad, en cuyo interior se almacenaba el agua.

sir pells o modelar recipients de ceràmica.

L'estudi de les restes faunístiques i vegetals recuperades als habitatges, i també dels estris emprats en l'emmagatzemament i preparació del menjar, aporten dades sobre el tipus de dieta de la comunitat i, indirectament, de les activitats de producció d'aliments i l'organització social que les va propiciar. Encara que el consum de productes vegetals pogués tenir certa importància, tot sembla indicar que l'agricultura només es practicava a escala moderada, i que els vegetals consumits foren en gran part silvestres. A cada habitatge s'ha trobat alguna eina de pedra, ja sigui un molí o un morter amb les seves respectives maces, destinats al processat de llavors, tubercles o fruits.

ATUELL CERÀMIC DE PROBABLE ÚS RITUAL TROBAT AL TALAIOT 2 DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI).

RECIPIENTES CERÁMICOS DE PROBABLE USO RITUAL HALLADAS EN EL TALAYOT 2 DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI).

En las viviendas talayóticas, que pudieron albergar un grupo estimado entre 5 y 9 individuos, la diferenciación entre los espacios de trabajo y los de descanso parece bastante clara, pero no así las áreas destinadas a cada tarea productiva, que estaban poco especializadas. La distribución espacial de las herramientas no es la propia de un taller artesano, sino la de un espacio donde podían llevarse a cabo múltiples labores, desde procesar materias vegetales hasta coser pieles o modelar recipientes de cerámica.

El estudio de los restos faunísticos y vegetales recuperados en las viviendas, así como los enseres empleados en el almacenamiento y preparación de la comida, también aportan datos sobre el tipo de dieta de la comunidad e, indirectamente, de las actividades de producción de alimentos y la organización social que las propició. Aunque el consumo de productos vegetales pudiera tener cierta importancia, todo parece indicar que la agricultura sólo se practicaba a escala moderada, y que los vegetales consumidos fueron en gran parte silvestres. En cada vivienda se ha encontrado alguna herramienta de piedra, ya sea un moli-

Quant a les proteïnes d'origen animal, la carn de porc i la de bou eren les més consumides, per davant de la d'ovella i de cabra. També s'han identificat, encara que molt minoritàriament, altres espècies com ara cavalls, conills, cans i moixos.

En general, els animals domèstics eren més petits que els actuals i també que els seus congèneres contemporanis del continent europeu.

INTERIOR DE L'HABITACIÓ TALAIÒTICA 1.

INTERIOR DE LA HABITACIÓ TALAYÒTICA 1.

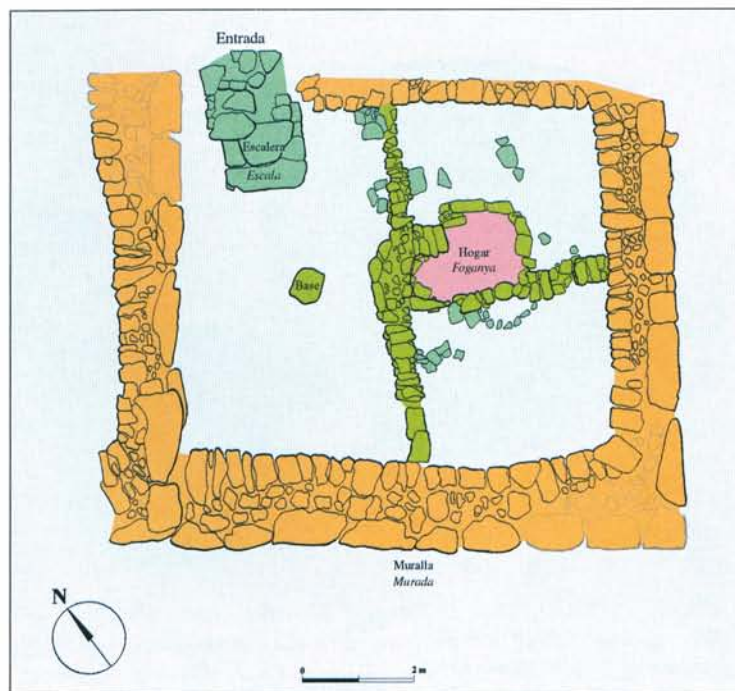
CASA TALAIÒTICA. PLANTA DE L'HABITACIÓ TALAIÒTICA 5 DE SON FORNÉS.

CASA TALAYÒTICA. PLANTA DE LA HABITACIÓ TALAYÒTICA 5 DE SON FORNÉS.

no o un mortero con sus respectivas mazas, destinada al procesado de semillas, tubérculos o frutos.

En cuanto a las proteínas de origen animal, la carne de cerdo y de vacuno, eran las más consumidas, por delante de la de ovejas y cabras. También se han identificado, aunque muy minoritariamente, otras especies como caballos, conejos, perros y gatos. En general, los animales domésticos eran más pequeños que los actuales y también que sus congéneres contemporáneos del continente europeo.

¿Dónde se alimentaban estos animales? Los datos sobre el medio ambiente indican que en aquella época la vegetación dominante estaba formada por zonas de maquia y matorral mediterráneo, que registraban la presencia de unos pocos árboles como el pino y abundantes arbustos como el olivo silvestre, el lentisco y el brezo. Mientras tanto, otras zonas ofrecerían un paisaje más abierto, con predominio de las herbáceas, tal vez en parte resultado de incendiar la vegetación natural para conseguir extensiones de pastos para el ganado.

com ara pins i arbusts abundants com ara olivera silvestre, llentiscle i bruc. Mentrestant, altres zones oferirien un paisatge més obert, amb predomini de les herbàcies, potser en part resultat d'incendiar la vegetació natural per aconseguir extensions de pastures per al bestiar.

Com ja hem assenyalat, la major part de la carn de porc i de bou consumida a les cases havia estat distribuïda des del principal edifici públic, el Talaiot 1. Això pot ser símptoma que aquests animals procedien de ramats pasturats col·lectivament. Les ovelles i cabres es devien criar també de manera comunitària, encara que les matances i el consum d'aquests animals eren competència de cada unitat domèstica; és a dir, eren

FOGANYA DE L'HABITACIÓ TALAIÒTICA 5

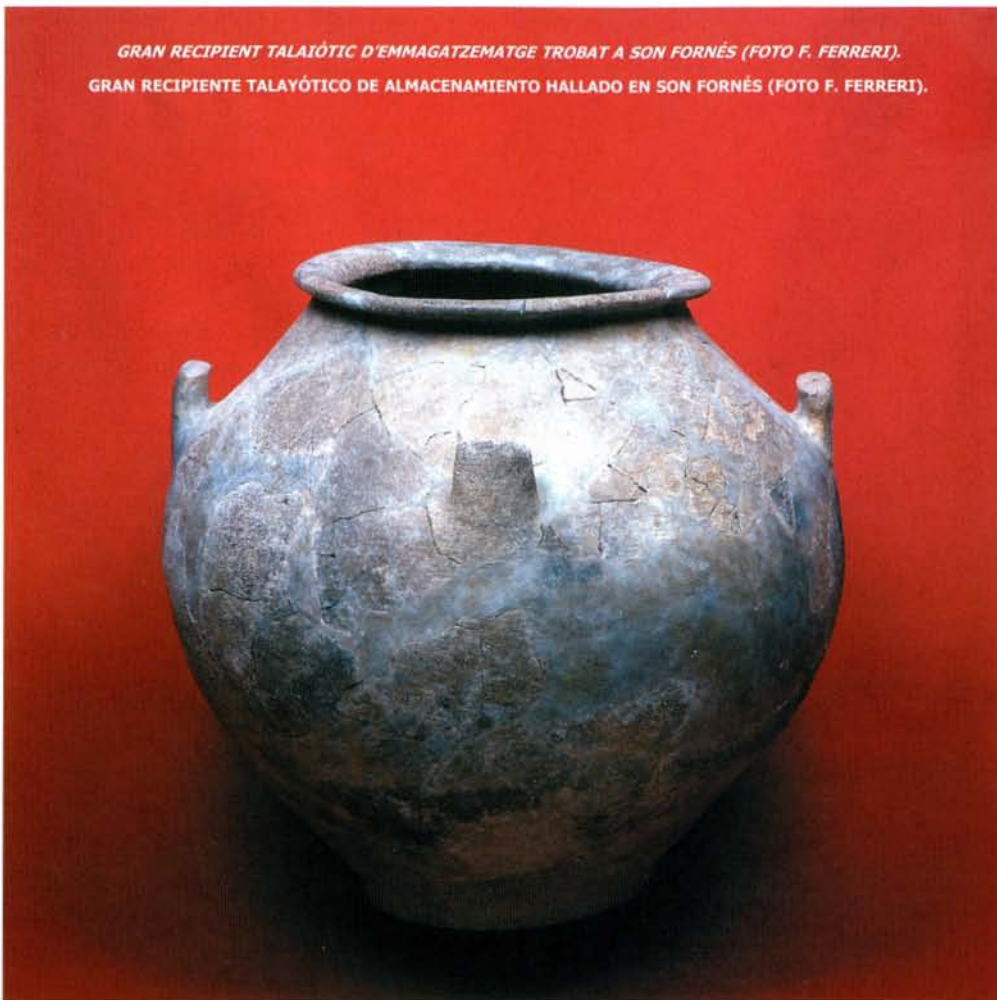
HOGAR DE LA HABITACIÓ TALAYÒTICA 5

Como ya hemos señalado, la mayor parte de la carne de cerdo y de vacuno consumida en las casas había sido distribuida desde el principal edificio público, el Talayot 1. Ello puede ser síntoma de que estos animales procedían de rebaños cuidados colectivamente. Las ovejas y cabras pudieron ser criadas también de forma comunitaria, aunque la matanza y el consumo de estos animales fueron competencia de cada unidad doméstica; es decir, eran actividades más "privadas", ya que los restos óseos de ambas especies tienden a concentrarse en las propias viviendas.

El tipo de marcas observadas en los huesos de animales y la abundancia de ollas entre los enseres de cocina, así como de vasos profundos en el apartado de los recipientes destinados al consumo de alimentos, sugieren el predominio de platos hervidos, seguramente guisos y caldos de carne aderezados con diferentes tipos de vegetales.

Cada vivienda disponía de todos los recipientes cerámicos relacionados con la alimentación, desde unas pocas grandes vasijas para almacenar víveres hasta los más numerosos "pucheros" y piezas del "servicio de mesa". Además, cada unidad doméstica fabricaba sus propios recipientes

GRAN RECIPIENT TALAYÓTIC D'EMMAGATZEMATGE TROBAT A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERJ).
GRAN RECIPIENTE TALAYÓTICO DE ALMACENAMIENTO HALLADO EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERJ).

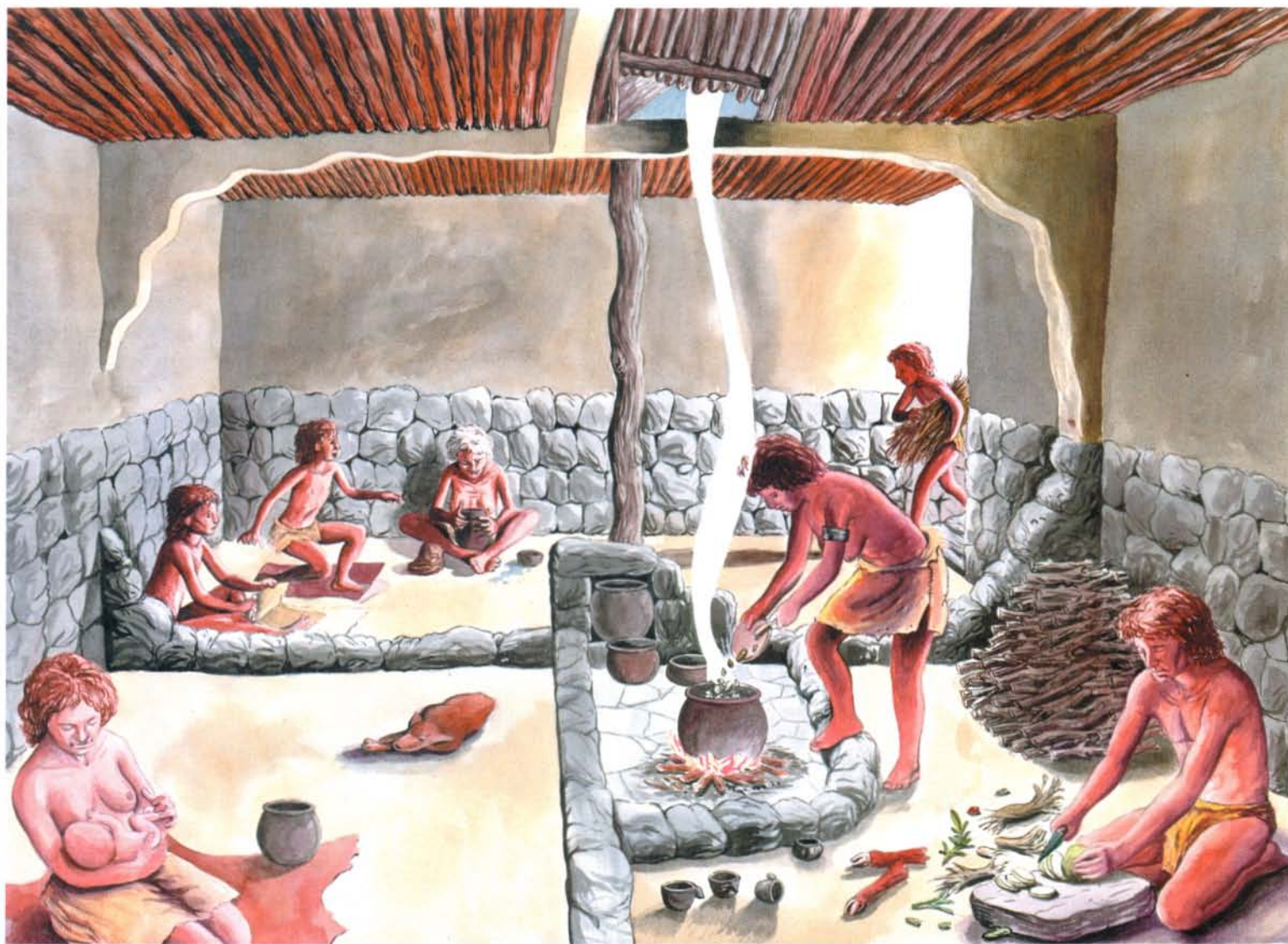
activitats més «privades», ja que les restes òssies d'ambdues espècies tendeixen a concentrar-se als habitatges mateixos.

El tipus de marques observades als ossos d'animals i l'abundància d'olles entre els estris de cuina, i també de recipients profunds en l'apartat dels recipients per menjar, suggereixen el predomini de plats bullits, segurament guisats, i brous de carn preparats amb diferents tipus de vegetals.

Cada habitatge disposava de tots els recipients ceràmics relacionats amb l'alimentació, des d'alguns de gran tamany per emmagatzemar queviures fins a olles i peces d'aixovar més nombroses. A més, cada unitat doméstica

fabricava els seus propis recipients, encara que respectant uns models comuns que podem reconèixer en molts altres jaciments insulars.

La capacitat limitada d'emmagatzemament testificada a cada casa indica que la provisió d'aliments constituïa una tasca pràcticament quotidiana. Això encaixa bé amb la idea d'una economia fonamentalment ramadera, en la qual els ramats serien alguna cosa així com un «magatzem viu», capaç de proporcionar menjar diàriament en forma de carn, llet o sang.

ESCENA QUOTIDIANA A L'INTERIOR D'UNA VIVENDA TALAIÒTICA (DIBUIX VÉLERA S.L.)

ESCENA COTIDIANA EN UNA VIVIENDA TALAYÓTICA (DIBUJO VÉLERA S.L.)

EINES DE PEDRA TALAIÒTIQUES TROBADES A SON FORNÉS
(FOTO F. FERRERI).

UTENSILIOS DE PIEDRA TALAYÓTICOS ENCONTRADOS
EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI).

tes, aunque respetando unos modelos comunes que podemos reconocer en muchos otros yacimientos insulares.

La limitada capacidad de almacenamiento atestigüada en cada casa indica que la provisión de alimentos constituía una tarea prácticamente cotidiana. Ello encaja bien con la idea de una economía fundamentalmente ganadera, en la que los rebaños serían algo así como un "almacén vivo", capaz de proporcionar alimentos diariamente en forma de carne, leche o sangre.

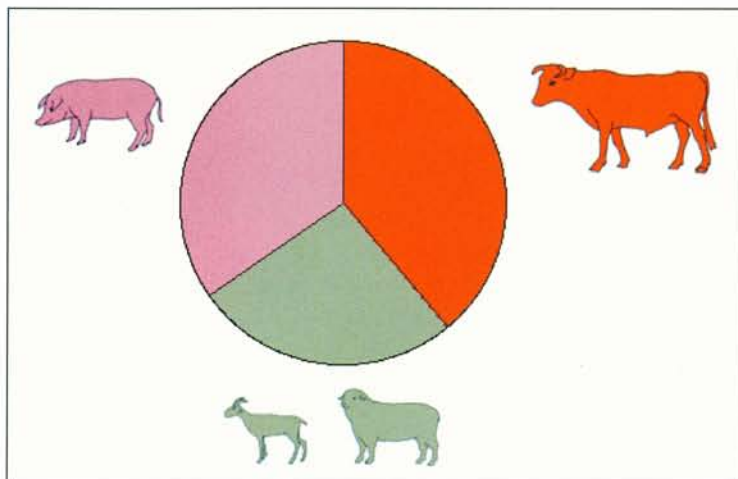
Es de destacar también la notable homogeneidad en la composición del mobiliario y del utillaje de cada vivienda. De ello se desprende en primer lugar que sea difícil hablar de desigualdades económicas entre las unidades domésticas. Además, el hecho de que los utensilios no sean especialmente numerosos, que su factura sea relativamente sencilla y que estén fabricados

És de destacar també l'homogeneïtat en la composició del mobiliari i de l'utillatge de cada habitatge. D'això es desprèn, en primer lloc, que sigui difícil parlar de desigualtats econòmiques entre les unitats domèstiques. A més, el fet que els estris no siguin especialment nombrosos, que la seva factura sigui relativament senzilla i que estiguin fabricats gairebé sempre amb matèries primeres locals i de fàcil accés, fa que, en analitzar les cases, es respiri un «aire» d'humilitat i austeritat. Res no evoca a nivell «privat» pràctiques d'ostentació, sinó més bé la intenció de satisfer en la mesura justa una varietat de necessitats bàsiques, com ara la preparació i el consum d'aliments, la fabricació de vestits i l'elaboració d'un mínim utillatge domèstic.

SON FORNÉS. PUNXONS D'OS TALAIÒTICS (FOTO F. FERRERI).

SON FORNÉS. PUNXONES DE HUESO TALAYÓTICOS (FOTO F. FERRERI).

IMPORTÀNCIA EN LA DIETA DE LES PRINCIPALS ESPÈCIES ANIMALS CONSUMIDES DURANT EL PERÍODE TALAIÒTIC A SON FORNÉS (A PARTIR DE JORDI ESTÉVEZ)

IMPORTANCIA EN LA DIETA DE LAS PRINCIPALES ESPECIES ANIMALES CONSUMIDAS DURANTE EL PERIODO TALAYÓTICO EN SON FORNÉS (A PARTIR DE JORDI ESTÉVEZ)

Aquesta situació contrasta amb la «desmesura» de l'esforç col·lectiu materialitzat en les construccions ciclòpies. Tanmateix, això no ha de sorprendre'ns. La comunitat constituïa la unitat protagonista en els àmbits de la producció, distribució i una part del consum d'aliments, de l'organització de l'espai habitat i de la protecció dels béns i persones. Per aquesta raó, no és d'estranyar que la seva importància fos subratllada amb l'edificació dels monumentals talaiots. La vida social, d'altra banda, deixava en les mans de les diferents unitats domèstiques la producció de la majoria dels instruments, l'alimentació diària i, segurament, una activitat tan bàsica com la cria de nines i nins.

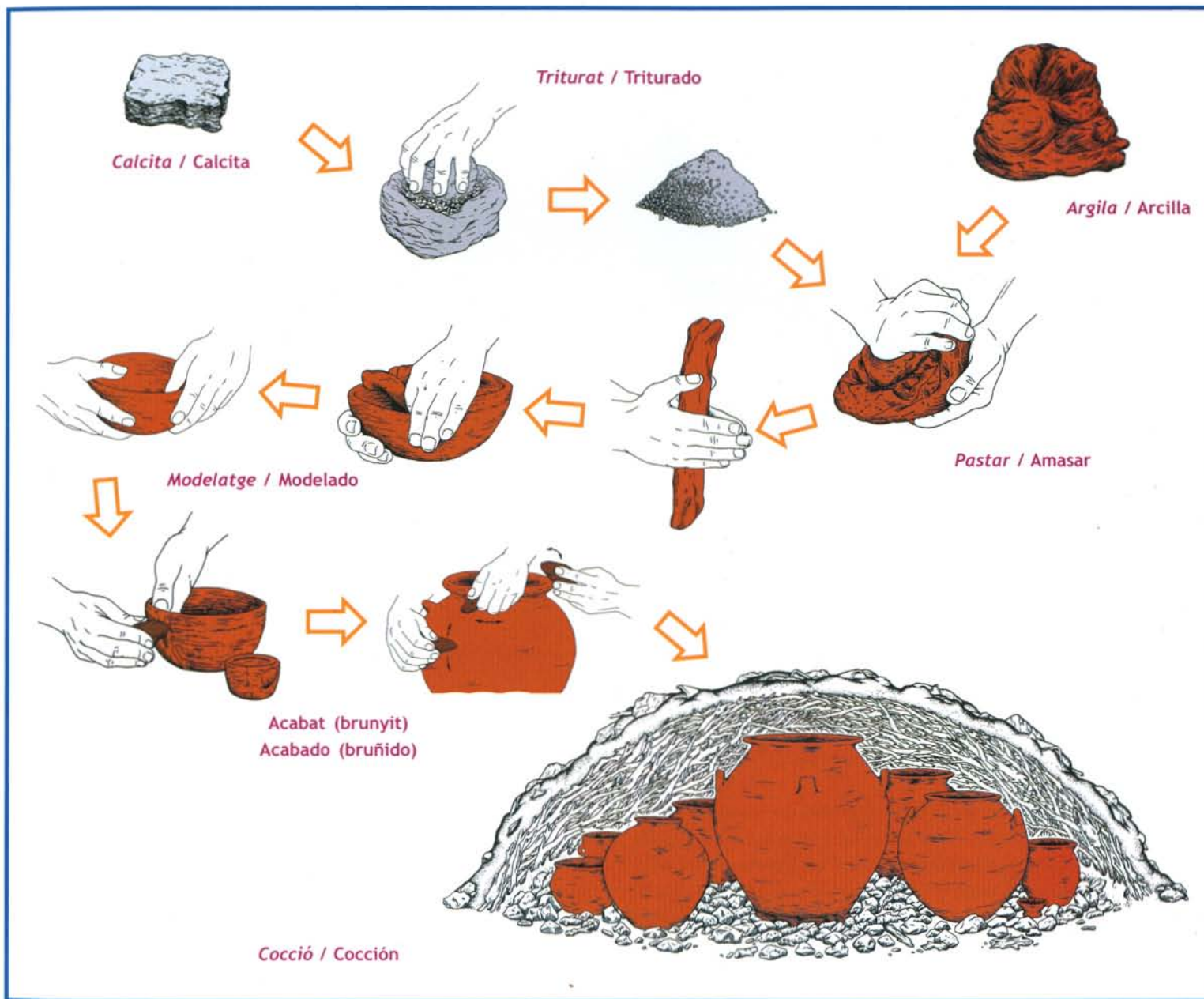
casi siempre con materias primas locales y de fácil acceso, conduce a que al analizar las casas se respire un "aire" de humildad y austeridad. Nada evoca a nivel "privado" prácticas de ostentación, sino más bien la intención de satisfacer en lo justo una variedad de necesidades básicas, tales como la preparación y consumo de alimentos, la fabricación de vestidos y la elaboración de un mínimo utillaje doméstico.

Esta situación contrasta con la "desmesura" del esfuerzo colectivo materializado en las construcciones ciclópeas. Sin embargo, ello no debe sorprendernos. La comunidad constituía la unidad protagonista en los ámbitos de la producción, distribución y una parte del consumo de alimentos, de la organización del espacio habitado y de la protección de los bienes y

SELECCIÓ DE RECIPIENTS CERÀMICS TALAIÒTICS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRER)

SELECCIÓN DE RECIPIENTES CERÁMICOS TALAYÓTICOS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRER)

PROCÉS DE FABRICACIÓ DE LA CERÀMICA TALAIÒTICA (DIBUIX VÉLERA, S.L.) / PROCESO DE FABRICACIÓN DE LA CERÁMICA TALAYÓTICA (DIBUJO VÉLERA, S.L.)

SELECCIÓ DE RECIPIENTS CERÀMICS
TALAIÒTICS DE SON FORNÉS (FOTO F.
FERRER)

SELECCIÓN DE RECIPIENTES
CERÁMICOS TALAYÓTICOS DE SON
FORNÉS (FOTO F. FERRER)

En resum, la comunitat talaiòtica que va viure a Son Fornés mantenia una economia de subsistència, en la qual la ramaderia exercia un paper fonamental. Aquesta activitat era complementada amb la collita de plantes silvestres i, possiblement, amb algun tipus de cultiu a petita escala. Cada unitat domèstica era econòmicament autosuficient en bastants aspectes i no hi ha dades que avalin l'existència d'un sector social format per artesanes o artesans especialitzats. Tanmateix, la comunitat participava col·lectivament en la construcció d'obres públiques i també utilitzava de forma comunitària els talaiots com a centres de distribució i consum de carn, sobretot de porc i de bou, animals que totes les famílies ajudaven a criar.

personas. Por esta razón, no es de extrañar que su importancia fuese subrayada con la edificación de los monumentales talayots. La vida social, por otro lado, dejaba en manos de las diferentes unidades domésticas la producción de la mayoría de los instrumentos, el consumo diario de alimentos y, seguramente, una actividad tan básica como la crianza de niñas y niños.

En resumen, la comunidad talayótica que vivió en Son Fornés mantenía una economía de subsistencia, en la que la ganadería desempeñaba un papel fundamental. Esta actividad era complementada con la recolección de plantas silvestres y, posiblemente, con algún tipo de cultivo a pequeña escala. Cada unidad doméstica era económicamente autosuficiente en bastantes aspectos y no hay datos que avalen la existencia de un sector social formado por artesanas o artesanos especializados. Sin embargo, la comunidad participaba colectivamente en la construcción de obras públicas y también utilizaba de forma comunitaria los

Les decisions polítiques i l'activitat ritual, emmarcades igualment en els talaiots, no devien ser prerrogativa d'un cap o líder, sinó més aviat d'un consell format per diverses persones, potser representants de les famílies que integraven la comunitat. És de preveure que les decisions preses a Son Fornés tengueren bastant de pes en el marc de la societat talaiòtica des Pla. No oblidem que Son Fornés era un poblat important, inclòs en el grup dels anomenats «centrals», del qual depenien altres nuclis propers més petits, com Sabó, Puig de s'Almudaina o es Campanari des Moros.

Encara que els edificis talaiòtics ens transmetin una sensació d'estabilitat, la societat que els va construir va entrar en crisi uns dos segles

talayots como centros de distribución y consumo de carne, sobre todo de cerdo y de vacuno, animales que todas las familias ayudaban a criar.

Las decisiones políticas y la actividad ritual, enmarcadas igualmente en los talayots, no debieron ser prerrogativa de un jefe o líder, sino más bien de un Consejo formado por varias personas, tal vez representantes de las familias que integraban la comunidad. Es de prever que las decisiones tomadas en Son Fornés tuvieron bastante peso en el marco de la sociedad talayótica de *Es Pla*. No olvidemos que Son Fornés era un poblado importante, incluido en el grupo de los llamados "centrales", del cual dependían otros núcleos cercanos más pequeños, como Sabó, Puig de S'Almudaina o Es Campanari des Moros.

Aunque los edificios talayóticos nos transmitan una sensación de estabilidad, la sociedad que los construyó entró en crisis unos dos siglos después de haberlos construido. Sabemos poco todavía acerca de los factores desencadenantes, pero al parecer surgieron sectores sociales con la capacidad de desmarcarse de las tradicionales relaciones de solidaridad económica y de segmentar o privatizar cada vez más la riqueza social. Como consecuencia de esta crisis, hacia el 550 antes de nuestra era el poblado fue pasto de las llamas y la antigua población dejó de habitar en él. Se abrió entonces una época de incertidumbres, todavía poco conocida por la arqueología, que supuso la plena implantación de la sociedad postalayótica.

SELECCIÓ DE RECIPIENTS CERÀMICS TALAIÒTICS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

SELECCIÓN DE RECIPIENTES CERÁMICOS TALAYÓTICOS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

després d'haver-los construït. Sabem poc encara sobre els factors que la desencadenaren, però pel que sembla sorgiren sectors socials amb la capacitat de desmarcar-se de les tradicionals relacions de solidaritat econòmica i de segmentar o privatitzar cada vegada més la riquesa social. A conseqüència d'aquesta crisi, cap al 550 abans de la nostra era el poblat va ser pastura de les flames i l'antiga població deixà d'habitar-hi. S'obria llavors una època d'incerteses, encara poc coneguda per l'arqueologia, que va suposar la plena implantació de la societat postalayítica.

capítulo 3
capítol 3
capítulo 3
capítol 3
capítulo 3

CAPÍTOL / CAPÍTULO 3

capítol / capítulo 3

L'època posttalaiòtica a Son Fornés La época postalayótica en Son Fornés

El final de la sociedad talayótica y los inicios de la postalayótica.

A lo largo del siglo VI antes de nuestra era los talayots fueron cayendo en desuso. Muchos poblados como el de Son Fornés fueron abandonados, en ocasiones tras incendios que arruinaron los edificios y que quizás fueron consecuencia de conflictos violentos. Sin embargo, la nueva sociedad que se implantó en las Baleares no surgió de la noche a la mañana, sino como consecuencia de una fase de disensiones y de crisis internas que afectaron a la sociedad talayótica.

Los primeros síntomas de prácticas alternativas a las normas sociales talayóticas habían comenzado a manifestarse esporádicamente desde mediados del siglo VII. Lo interesante es que bastantes de estas novedades tuvieron continuidad en la futura sociedad postalayótica. Una de ellas fue la recuperación de los rituales funerarios en sepulcros colectivos, que habían cesado momentáneamente en Mallorca coincidiendo con el desarrollo de la sociedad que construyó los talayots. Dicha recuperación se atestigua por vez primera en el abrigo de Son Matge (Valldemossa), con el inicio de un ritual que alcanzará una gran aceptación durante el periodo postalayótico y que consistía en inhumar los cadáveres bajo una capa de cal. En la misma isla de Mallorca, concretamente en el yacimiento de Son Real (Santa Margalida), se documenta la construcción de tumbas de piedra que reproducen talayots y *navetes d'enterrament* a pequeña escala. Dada la proximidad de este lugar con Menorca y el hecho de que en esta isla no cesaron del todo las prácticas funerarias durante el periodo talayótico, no resulta descabellado suponer que la curiosa necrópolis de

El final de la societat talaiòtica i els inicios de la posttalaiòtica

Al llarg del segle VI abans de la nostra era els talaiots caigueren en desús. Molts poblats com el de Son Fornés foren abandonats, a vegades després d'incendis que arruïnaren els edificis i que potser foren conseqüència de conflictes violents. Tanmateix, la nova societat que es va implantar a les Balears no va sorgir d'un dia per l'altre, sinó a conseqüència d'una fase de dissensions i de crisis internes que afectaren la societat talaiòtica.

Els primers símptomes de pràctiques alternatives a les normes socials talaiòtiques havien començat a manifestar-se esporàdicament des de mitjan segle VII. El que és interessant és que moltes d'aquestes novetats tengueren continuïtat en la futura societat posttalaiòtica. Una va ser la recuperació dels rituals funeraris en sepulcres col·lectius, que havien cessat momentàniament a Mallorca coincidint amb el desenvolupament de la societat que va construir els talaiots. L'esmentada recuperació es testifica per primera vegada a l'abric de Son Matge (Valldemossa), amb l'inici d'un ritual que assolirà una gran acceptació durant el període posttalaiòtic, i que consistia a inhumar els cadàvers sota una capa de calç. A la mateixa illa de Mallorca, concretament al jaciment de Son Real (Santa Margalida), es documenta la construcció de tombes de pedra que reproduïen talaiots i *navetes d'enterrament* a petita escala. Atesa la proximitat d'aquest lloc amb Menorca i el fet que en aquesta illa no varen cessar del tot les pràctiques funeràries durant el període talaiòtic, no és absurd suposar que la curiosa necró-

Son Real constituya una manifestación excepcional en Mallorca fruto de cierta relación con habitantes de la isla vecina.

Otro de los signos de cambio es la construcción de edificios que se apartaban de la norma seguida por los poblados talayóticos contemporáneos. Conocemos al menos dos. Uno es el denominado "santuario" de Son Mas (Valldemossa), una construcción de planta absidal cuyo uso perduró hasta los siglos III o II antes de nuestra era. El segundo es el Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu), bien conocido gracias al reciente estudio de nuestros compañeros Pedro Castro, Trinidad Escoriza y Mª Encarna Sanahuja Yll, quienes nos han comunicado los datos y conclusiones más relevantes.

Hoy sabemos que el Edificio Alfa fue utilizado como lugar de residencia y no como centro de culto o "santuario", tal y como se creía antes de ser investigado sistemáticamente. Se trata de una gran construcción de planta ligeramente romboidal que ocupa una superficie de unos 300 metros cuadrados. Su muro perimetral está realizado a base de grandes bloques dispuestos verticalmente, a diferencia del aparejo horizontal constatado en los talayots o en la propia muralla de Son Fornés. Interiormente, el Edificio Alfa consta de un gran patio rodeado de un voladizo sustentado a su vez por seis columnas. Dicho patio fue el escenario de la mayor parte de actividades de producción y de consumo, y disponía de un hogar a la derecha de la entrada, una extensa zona enlosada y una fresquera destinada a guardar provisiones. Al fondo del patio se abrían dos amplias habitaciones contiguas, que sirvieron como lugares de descanso y almacenamiento. Hay que destacar que a pocos metros del Edificio Alfa se observan los restos de otras dos construcciones similares que todavía no han sido excavadas. Por tanto, es probable que nos hallemos ante un pequeño poblado habitado por varias decenas de personas.

Los casos de Son Mas y Son Ferragut aportan los primeros testimonios conocidos de que algo comenzaba a cambiar en los poblados de la Mallorca talayótica. Además, y eso es lo más importante, la interpretación de estas viviendas sugiere que fueron ocupadas por grupos sociales con una organización diferente a la talayótica, tal y como la hemos observado en Son Fornés. Cabe suponer asimismo que Son Mas y Son Ferragut no fueron los únicos ejemplos de estas transformaciones y que investigaciones futuras contribuirán a perfilar mejor el panorama de esta etapa de transición. A título de hipótesis, podemos incluir en la lista otros yacimientos, como la Casa 10 de Ses Païsses (Artà) y ciertas

polis de Son Real constitueixi una manifestació puntual a Mallorca, fruit de certa relació amb els habitants de l'illa veïna.

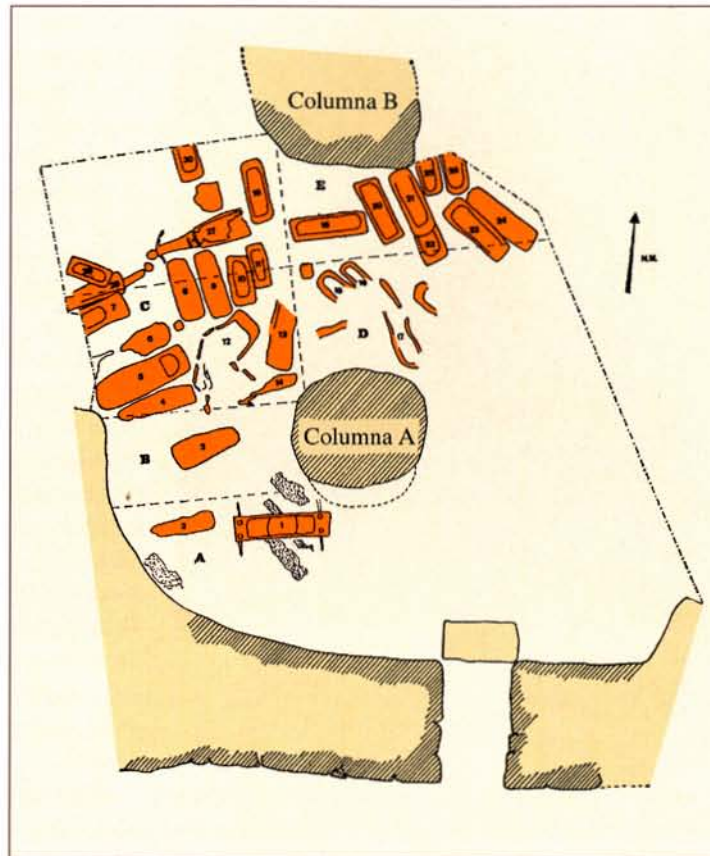
Un altre dels signes de canvi és la construcció d'edificis que s'apartaven de la norma seguida pels poblats talaiòtics contemporanis. En coneixem almenys dos. Un és el denominat «santuari» de Son Mas (Valldemossa), una construcció de planta absidal, l'ús de la qual va perdurar fins als segles III o II abans de la nostra era. El segon és l'edifici Alfa del puig Morter de Son Ferragut (Sineu), ben conegut gràcies a l'estudi recent dels nostres companys Pedro Castro, Trinidad Escoriza i M. Encarna Sanahuja Yll, qui ens n'han comunicat les dades i conclusions més rellevants.

Avui sabem que l'edifici Alfa va ser utilitzat de lloc de residència i no de centre de culte o «santuari», tal com es creia abans de ser investigat sistemàticament. Es tracta d'una gran construcció de planta lleugerament romboidal que ocupa una superfície d'uns 300 metres quadrats. El seu mur perimetral està realitzat a base de grans blocs disposats verticalment, a diferència de l'aparell horitzontal constatat en els talaiots o la pròpia murada de Son Fornés. L'edifici Alfa consta, interiorment, d'un gran pati envoltat d'un voladís sustentat a la vegada per sis columnes. L'esmentat pati va ser l'escenari de la major part d'activitats de producció i de consum, i disposava d'una foganya a la dreta de l'entrada, una extensa zona enllosada i un rebost destinat a guardar provisions. Al fons del pati s'obrien dues àmplies habitacions contigües, que serviren de llocs de descans i emmagatzemament. S'ha de destacar que a pocs metres de l'edifici Alfa s'observen les restes de dues construccions similars que encara no han estat excavades. Per tant, és probable que ens trobem davant d'un petit poblament habitat per algunes desenes de persones.

Els casos de Son Mas i Son Ferragut aporten els primers testimonis coneguts del fet que alguna cosa començava a canviar en els poblats de la Mallorca talaiòtica. A més, i això és el més important, la interpretació d'aquests habitatges suggereix que foren ocupats per grups socials amb una organització diferent de la talaiòtica, tal com l'hem observada a Son Fornés. S'ha de suposar, així mateix, que Son Mas i Son Ferragut no foren els únics exemples d'aquestes transformacions i que futures investigacions contribuiran a perfilar millor el panorama d'aquesta etapa de transició. A títol d'hipòtesi, podem incloure a la llista altres jaciments, com la casa 10 de ses Païsses (Artà) i certes estructures excavades a començaments de segle as Pedregar (Llucmajor), els materials

estructuras excavades a principis de segle en Es Pedregar (Llucmajor), cuyos materiales cerámicos muestran tanto afinidades morfológicas con piezas talayóticas "clásicas" como con otras propias de los siglos venideros. Y es que, como hemos señalado, en estos nuevos asentamientos de mediados del siglo VII se introdujeron novedades que llegaron a ser características habituales del periodo postalayótico, como por ejemplo el uso arquitectónico de grandes bloques de piedra verticales (Son Ferragut), ciertos modelos y elementos de organización interna de las viviendas (Son Ferragut, Ses Païsses), atributos novedosos en la morfología y decoración cerámica (Es Pedregar, Son Ferragut, Ses Païsses) y el uso de la honda como una arma de ataque de temible eficacia (Son Ferragut).

Con la prudencia que aconseja el estado actual de nuestros conocimientos, parece ser que las relaciones entre las últimas comunidades talayóticas "clásicas" (tipo Son Fornés) y los nuevos grupos llamémosles "heterodoxos" o "alternativos" acarrearón conflictos que se agudizaron a inicios del siglo VI. A partir del detallado análisis del yacimiento de Son Ferragut, es posible sugerir que las nuevas formas de organización estaban formadas por grupos domésticos integrados por más miembros que los talayóticos y que eran capaces de reproducirse al margen de los mecanismos comunitarios de producción y de distribución documentados en poblados como Son Fornés. En otras palabras, parece como si el ordenamiento cívico-político y colectivizante representado en el mundo talayótico perdiera terreno frente a formas organizativas más proclives a la fragmentarización del cuerpo social.

PLANTA DE LA COVA SEPULCRAL DE SON MAIMÓ (PETRA, MALLORCA) (SEGONS C. VENY).

PLANTA DE LA CUEVA SEPULCRAL DE SON MAIMÓ (PETRA, MALLORCA) (SEGÚN C. VENY).

ceràmics del qual mostren tant afinitats morfològiques amb peces talaiòtiques «clàssiques» com amb d'altres de pròpies dels segles següents. I és que, com hem assenyalat, en aquests nous assentaments de mitjan segle VII es varen introduir novetats que arribaren a ser característiques habituals del període postalaiòtic, com per exemple l'ús arquitectònic de grans blocs de pedra verticals (Son Ferragut), certs models i elements d'organització interna dels habitatges (Son Ferragut, ses Païsses), atributs nous en la morfologia i decoració ceràmica (es Pedregar, Son Ferragut, ses Païsses) i l'ús de la fona com a arma d'atac d'eficàcia temible (Son Ferragut).

Amb la prudència que aconsella l'estat actual dels nostres coneixements, sembla ser que les relacions entre les últimes comunitats talaiòtiques «clàssiques» (tipus Son Fornés) i els nous grups diguem-ne «heterodoxes» o «alternatius» dugueren conflictes que s'aguditzaren a inicis del segle VI. A partir de l'anàlisi detallada del jaciment de Son Ferragut, és

possible suggerir que les noves formes d'organització estaven formades per grups domèstics amb més membres que els talaiòtics i que eren capaços de reproduir-se al marge dels mecanismes comunitaris de producció i de distribució documentats en poblats com el de Son Fornés. En altres paraules, sembla com si l'ordenament civopolític i col·lectivitzant representat al món talaiòtic perdés terreny davant de formes d'organització més proclius a la fragmentació del cos social.

Possiblement, aquesta tendència centrífuga, disgregadora, s'aguditzà en les comunitats talaiòtiques. La situació va desembocar en tensions socials internes que enfrontaren dos models diferents d'ex-

VISTA DEL PARATGE DE CALASCOVES (ALAIOR, MENORCA), AMB LES SEVES TOMBES EXCAVADES EN LA ROCA
 VISTA DEL PARAJE DE CALASCOVES (ALAIOR, MENORCA), CON SUS TUMBAS EXCAVADAS EN LA ROCA

Posiblemente esta tendencia centrífuga, disgregadora, fue agudizándose en las comunidades talayóticas. La situación desembocó en tensiones sociales internas que enfrentaron a dos modelos diferentes en la explotación de los recursos y en la organización del trabajo de las personas. Sea como fuere, las destrucciones por incendio acaecidas en Son Fornés y en el Edificio Alfa de Son Ferragut indican que la isla vivió una época de conflictos violentos hacia mediados del siglo VI que supusieron el final de la sociedad talayótica.

Características principales del periodo postalayótico (c. 550-123).

Apenas sabemos qué sucedió en las islas tras el conflicto que supuso la desaparición de la sociedad talayótica. De esta época "oscura", situada en torno a finales del siglo VI, datan también los testimonios más antiguos de contactos con las grandes potencias coloniales mediterráneas. Se trata de unas estatuillas de bronce de inspiración griega (Hér-

plotació dels recursos i d'organització del treball de les persones. Sigui com sigui, les destruccions per incendi esdevingudes a Son Fornés i a l'edifici Alfa de Son Ferragut indiquen que l'illa va viure una època de conflictes violents cap a mitjan segle VI que suposaren el final de la societat talaiòtica.

Característiques principals del període posttalaiòtic (c. 550-123)

Amb prou feines sabem què va passar a les illes després del conflicte que va suposar la desaparició de la societat talaiòtica. D'aquesta època «fosca», situada entorn de finals del segle VI, daten també els testimonis més antics de contactes amb les grans potències colonials mediterrànies. Es tracta d'unes estatuetes de bronze d'inspiració grega (Hèrcules de Llucmajor, Atenea *Promajos* de Porreres, Atenea *Palladion* de Santanyí i protom feli de Son Marí a Santa Margalida) i d'una sèrie d'àmfores de procedència ibèrica, fenícia, massaliota (Marsella) i eivissenca, que contenen gairebé sempre vi. Tots aquests objectes foren fabricats el segle VI, i possiblement arribaren a Mallorca de la mà de comerciants establerts a Eivissa, una colònia fundada per gent de l'àmbit fenici occidental l'any 654 que va mantenir estretes i prolongades relacions amb Cartago, una de les grans potències mediterrànies en alça. Si hem de jutjar per l'escàs nombre de troballes de procedència al·lòctona, aquests primers contactes degueren ser ocasionals i de poca envergadura.

La documentació s'incrementa notablement a partir del segle V. La informació més abundant i fiable procedeix dels contextos funeraris. Aquest fet crida poderosament l'atenció, atesa l'escassetat de testimonis d'aquest tipus al llarg dels segles anteriors. En canvi, està en consonància amb l'auge d'aquesta pràctica que documentàvem a Son Matge i que va acompanyar les formacions socials alternatives a la societat talaiòtica en el segle VII. Els jaciments més reveladors són les necròpolis en coves, ja siguin naturals, modificades artificialment o plenament artificials (hipogeus). De les més conegudes tenim, entre d'altres, les de Son Boronat (Calvià), Son Maimó (Petra), sa Cometa dels Morts 2

cules de Llucmajor, Atenea *Promachos* de Porreres, Atenea *Palladion* de Santanyí y protomo felino de Son Marí en Santa Margalida) y de una serie de ánforas de procedencia ibérica, fenicia, masaliota (de Marsella) e ibicenca, que contenían casi siempre vino. Todos estos objetos fueron fabricados en el siglo VI, y posiblemente arribaron a Mallorca de la mano de comerciantes radicados en Ibiza, una colonia fundada por gentes del ámbito fenicio occidental en el año 654 y que mantuvo estrechas y prolongadas relaciones con Cartago, una de las grandes potencias mediterráneas en auge. A juzgar por el escaso número de hallazgos de procedencia alóctona, estos primeros contactos debieron ser ocasionales y de poca envergadura.

La documentación se incrementa notablemente a partir del siglo V. La información más abundante y fiable procede de los contextos funerarios. Este hecho llama poderosamente la atención, habida cuenta de la escasez de testimonios de este tipo a lo largo de los siglos anteriores. En cambio, está en consonancia con el repunte de esta práctica que documentábamos en Son Matge y que acompañó a las formaciones sociales alternativas a la sociedad talayótica desde el siglo VII. Los yacimientos más reveladores son las necrópolis en cuevas, ya sean éstas naturales, modificadas artificialmente o plenamente artificiales (hipogeos). Entre las mejor conocidas figuran, entre otras, las de Son Boronat (Calvià), Son Maimó (Petra), Sa Cometa dels Morts 2 (Escorca), Sa Punta (Pollença), Son Matge (Valldemossa) y los conjuntos de Calascoves (Alaior), Cala Morell y Algendar (Ciutadella), Binisafúller o Biniparratxet (Sant Lluís).

Los cadáveres eran depositados directamente en el suelo, sobre parihuelas o camillas de madera, dentro de vasijas de cerámica o, lo que resulta especialmente llamativo, en el interior de ataúdes de madera. Estos fueron fabricados mediante el vaciado de troncos y poseían tapaderas ajustadas mediante clavijas también de madera. Los ejemplares más vistosos y elaborados, hallados en Sa Punta, representaban figuras completas de toros, cuyo cuerpo hacía las veces de ataúd.

Otras formas de enterramiento constatadas durante el periodo postalayótico fueron las inhumaciones en recintos arquitectónicos de variada concepción, como las tumbas rectangulares a base de sillares

PETIT BOU DE BRONZE TROBAT A LA COVA FUNERÀRIA DE SON CRESTA (LLUCMAJOR, MALLORCA) (FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

PEQUEÑO TORO DE BRONCE HALLADO EN LA CUEVA FUNERARIA DE SON CRESTA (LLUCMAJOR, MALLORCA) (FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

(Escorca), sa Punta (Pollença), Son Matge (Valldemossa) i els conjunts de Calascoves (Alaior), Cala Morell i Algendar (Ciutadella), Binissafúller o Biniparratxet (Sant Lluís).

Els cadàvers eren dipositats directament al trespol, sobre baiards o lliteres de fusta, dins de recipients de ceràmica o, cosa que resulta especialment vistosa, a l'interior de taüts de fusta, els quals es fabricaven mitjançant el buidatge de troncs i tenien tapadores ajustades mitjançant clavilles també de fusta. Els exemplars més vistosos i elaborats,

PETITS COLOMS DE BRONZE DE SON CRESTA (LLUCMAJOR, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

PALOMITAS DE BRONZE DE SON CRESTA (LLUCMAJOR, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

trobat a sa Punta, representaven figures completes de braus, el cos del qual feia de taüt.

Altres formes d'enterrament constatades durant el període posttalaiòtic foren les inhumacions en recintes arquitectònics de concepció variada, com les tombes rectangulars a base de carreus del cementiri de Son Real (Santa Margalida), una de les àmplies cambres semisubterrànies (cambra C) de l'illot des Porros (Santa Margalida), datada a partir del segle IV o deposicions secundàries a l'entrada d'antics sepulcres com el de la cova des Càrritx (Ciutadella).

Molts dels jaciments funeraris posttalaiòtics documenten l'ús de la calç, segurament utilitzada per millorar les condicions de salubritat en aquests espais. Aquesta pràctica, per desgràcia, sol dificultar molt l'excavació arqueològica, a causa de l'extraordinària duresa de les capes de calç solidificades si és que han rebut aportacions d'aigua. En aquest context, és gairebé impossible recuperar els ossos humans en un estat

del cementerio de Son Real (Santa Margalida), una de las amplias cámaras semisubterráneas (Cámara C) de S'illot des Porros (Santa Margalida), datada a partir del siglo IV o, deposiciones secundarias a la entrada de antiguos sepulcros como el de la Cova des Càrritx (Ciutadella).

Muchos de los yacimientos funerarios postalayóticos documentan el uso de la cal, seguramente utilizada para mejorar las condiciones de salubridad en estos espacios. Esta práctica, por desgracia, suele dificultar sobremanera la excavación arqueológica, debido a la extraordinaria dureza de las capas de cal solidificadas si es que han recibido aportes de

PLACA DE PLOM DECORADA TROBADA A SON CRESTA
(LLUCMAJOR, MALLORCA) (FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

PLACA DE PLOMO DECORADA HALLADA EN SON CRESTA
(LLUCMAJOR, MALLORCA) (FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA)

agua. En este contexto es casi imposible recuperar los huesos humanos en un estado que permita su análisis, por lo que nuestro conocimiento de estas gentes se ve seriamente mermado.

Los objetos depositados en calidad de ofrendas funerarias eran muy variados. Destacan los artefactos metálicos, fabricados en bronce, hierro o plomo, que adquirieron un protagonismo inédito hasta entonces en las prácticas funerarias insulares. Entre los de bronce ocupan un lugar preeminente las figurillas con forma de animal, casi siempre aves (palomas, aguiluchos, gallos) y toros (cuernos y animales completos), aunque también encontramos adornos personales (anillos, brazaletes) y objetos de posible funcionalidad ritual (discos decorados unidos a badajos, conocidos como *tintinabulla*, campanillas y dobles hachas o *labrys*). Los artefactos de hierro son casi siempre armas (espadas con empuñadura provista de antenas, puñales, puntas de lanza o jabalina) y adornos (brazaletes). Finalmente, el plomo fue destinado fundamentalmente a la fabricación de plaquitas profusamente decoradas, utilizadas con fines ornamentales o sacros.

Los recipientes cerámicos también formaban parte de las ofrendas. Se trata tanto de piezas modeladas a mano de factura local como de vajilla importada hecha a torno. En este caso, muchas proceden del ámbito de influencia cartaginés y llegaron a las Baleares por intermedio de comerciantes ibicencos que fondeaban en enclaves como el de Na Guardis (Colònia de Sant Jordi) o en las inmediaciones del Puig de Sa Morisca (Santa Ponça). Además, en los siglos III y sobre todo en el II aumentó la frecuencia de recipientes de origen itálico y de la costa oriental de la península ibérica. Esporádicamente, también se constata la presencia de cerámicas griegas.

Los objetos de vidrio tampoco resultaron desconocidos. Son corrientes las cuentas de collar y los colgantes de colores vivos y morfología variada, así como pequeños recipientes fusiformes que seguramente contuvieron perfumes y aceites para el cuidado personal. En la industria ósea destacan los *taps* (tapones), unas piezas fabricadas a partir de cabezas de fémur de bóvido facetadas lateralmente y que pudieron tener un significado simbólico o servir para tapar envases de cuero o madera que no han perdurado hasta nuestros días. Los objetos peor documentados, debido a su fragilidad, son los fabricados en madera, pero aun así se han recuperado varios peines, aparte de los ya mencionados ataúdes.

Los datos relativos a los lugares de vivienda postalayóticos provienen de poblados y de edificios aislados. Muchos de los poblados se halla-

que en permeti l'anàlisi, per la qual cosa el nostre coneixement d'aquesta gent minva seriosament.

Els objectes dipositats en qualitat d'ofrenes funeràries eren molt diversos. En destaquen els artefactes metàl·lics, fabricats amb bronze, ferro o plom, que adquiriren un protagonisme inèdit fins aleshores en les pràctiques funeràries insulars. Entre els de bronze ocupen un lloc preeminent les figuretes amb forma d'animal, gairebé sempre aus (coloms, aguilons, galls) i braus (banyes i animals complets), encara que també hi trobam adornaments personals (anells, braçalets) i objectes de possible funcionalitat ritual (discos decorats units a batalls coneguts per *tintinabulla*, campanetes i dobles destrals o *labrys*). Els artefactes de ferro són gairebé sempre armes (espases amb empuñadura proveïda d'antenes, punyals, puntes de llança o javalina) i adornaments (braçalets). Finalment, el plom era destinat fonamentalment a la fabricació de plaquetes profusament decorades, utilitzades amb finalitats ornamentals o sacres.

Els recipients ceràmics també formaven part de les ofrenes. Es tracta tant de peces modelades a mà de factura local com de vaixel·la importada feta amb torn. En aquest cas, moltes procedeixen de l'àmbit d'influència cartaginés i arribaren a les Balears per mitjà de comerciants eivissencs que fondejaven en enclavaments com el de Na Guardis (Colònia de Sant Jordi) o a prop del puig de sa Morisca (Santa Ponça). A més, en els segles III i sobretot en el II va augmentar la freqüència de recipients d'origen itàlic i de la costa oriental de la península Ibèrica. Esporàdicament, també es constata la presència de ceràmiques gregües.

Els objectes de vidre tampoc no eren desconeguts. Són corrents els grans de collaret i els penjolls de colors vius i morfologia variada, així com petits recipients fusiformes que segurament contenien perfums i olis per a ús personal. En la indústria òssia destaquen els taps, unes peces fabricades a partir de caps de fémur de bou tallats lateralment i que devien tenir un significat simbòlic o servir per tapar envases de cuir o fusta que no han perdurat fins als nostres dies. Els objectes més mal documentats, a causa de la seva fragilitat, són els fabricats amb fusta, però fins i tot així s'han recuperat diverses pintes, a part dels taüts esmentats.

Les dades relatives als llocs d'habitatge postalayòtics provenen de poblats i d'edificis aïllats. Molts dels poblats es trobaven protegits per una murada construïda a base de grans blocs de pedra que delimitaven un perímetre irregular, com ses Païsses (Artà), s'Illot (Sant Llorenç des

TRAM DE LA MURADA DEL POBLAT DE SON CATLAR (CIUTADELLA, MENORCA)

TRAMO DE LA MURALLA DEL POBLADO DE SON CATLAR (CIUTADELLA, MENORCA)

Cardassar), es Pedregar (Llucmajor) i Son Catlar (Ciutadella). Tant el traçat de la murada com l'edificació dels habitatges pogueren tornar a aprofitar llenços de murada corresponents a talaiots i altres estructures de murada d'època anterior, a fi d'estalviar esforç en obres d'aquesta envergadura.

Si ens fixam exclusivament en els habitatges posttalaiòtics de nova planta, s'hi observen alguns elements comuns per sobre de les diferències entre les illes. A Mallorca les dades són poc abundants. Hi ha la possibilitat que alguns dels edificis identificats com a «santuaris» fossin en realitat residències, encara que aquest extrem és difícil de dilucidar de moment. En

ban protegidos por una muralla construida a base de grandes bloques de piedra que delimitaban un perímetro irregular, como Ses Païsses (Artà), S'Illot (Sant Llorenç des Cardassar), Es Pedregar (Llucmajor) y Son Catlar (Ciutadella). Tanto el trazado de la muralla como la edificación de las viviendas pudieron reaprovechar lienzos correspondientes a talayots y otras estructuras murarias de época anterior, con el fin de ahorrar esfuerzo en obras de tamaño envergadura.

Si nos fijamos exclusivamente en las viviendas posttalayóticas de nueva planta, se observan algunos elementos comunes por encima de las diferencias entre las islas. En Mallorca los datos son poco abundantes. Cabe la posibilidad de que algunos de los edificios identifica-

PORTA DEL POBLAT DE SON CATLAR (CIUTADELLA, MENORCA)

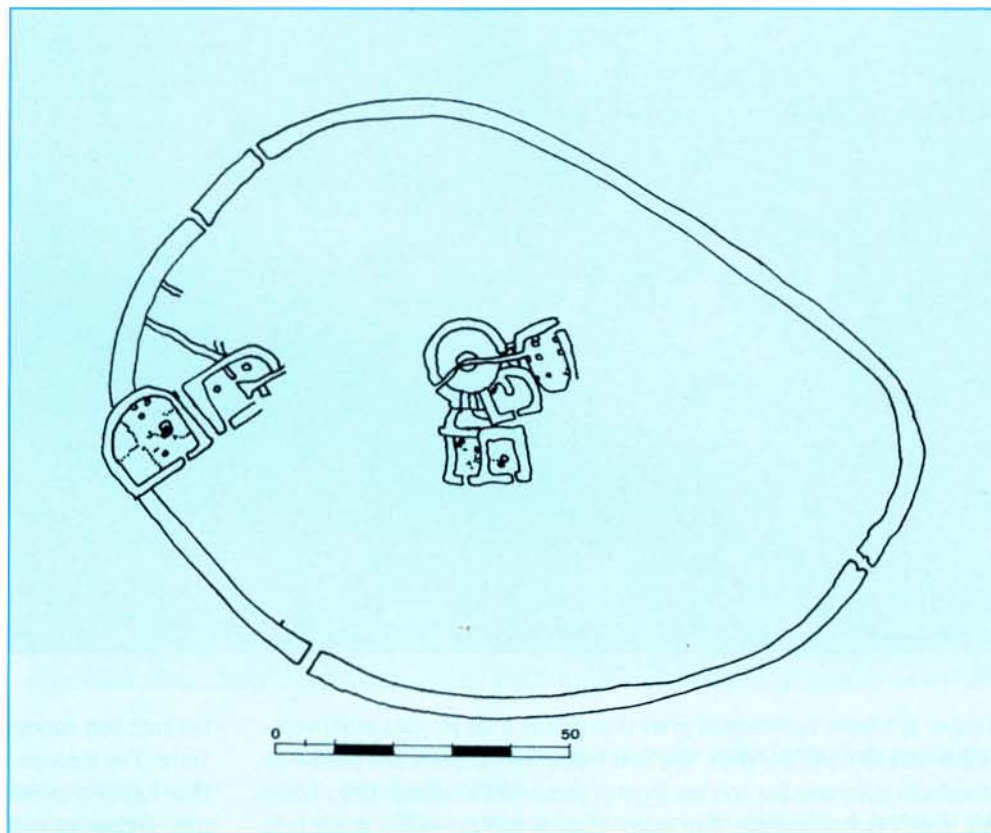
PUERTA DEL POBLADO DE SON CATLAR (CIUTADELLA, MENORCA)

dos como "santuarios" fuesen en realidad residencias, aunque este extremo es difícil de dilucidar por el momento. En otros casos, como la estructura 19 de S'illot y las Habitaciones Postalayóticas 1-3 de Son Fornés que comentaremos más adelante, se constata ocasionalmente la presencia de varios compartimentos internos, patios empedrados internos al aire libre y estructuras accesorias como hogares enlosados, cisternas y banquetas.

En Menorca se conocen viviendas de esta época en Torre d'en Gaumés, Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior), Sant Agustí Vell (Es Migjorn), Trepucó o Biniparratxet Petit (Maó). Se trata de edificaciones delimitadas por muros de doble paramento de tendencia curva, pseudocircular, frecuentemente adosadas unas a otras. Al igual que en Mallorca, en su interior se distinguen varios receptáculos y dependencias destinadas a fines diversos, como el almacenaje, la preparación y el consumo de alimentos. Así mismo, es de destacar la presencia de un patio central rodeado por un tejado que se sustenta sobre varias columnas. El resto de la techumbre descansaría sobre pilastras adosadas a la cara interna de los muros perimetrales.

En los poblados baleáricos se han documentado unas cámaras subterráneas denominadas "salas hipóstilas", porque su techumbre se sustentaba mediante una serie de columnas de piedra que en muchos casos se han conservado hasta la actualidad. Las mejor conocidas han sido documentadas en Torralba d'en Salord, Torre d'en Gaumés (Alaior), Es Antigors (Ses Salines) y Son Oms (Palma de Mallorca). Su función y cronología son todavía inciertas, aunque las hipótesis más probables indican que desempeñaron el papel de centro de reunión comunal o de espacio de almacenamiento.

A diferencia de las viviendas, los edificios singulares tradicionalmente interpretados como recintos de culto han sido descritos con mayor detalle. En Mallorca se constatan los llamados "santuarios", clasificados en diversos tipos según sus características arquitectónicas

PLANTA DEL POBLAT EMMURALLAT DE SES PAÏSSES (ARTÀ, MALLORCA), ON S'HI OBSERVEN EDIFICIS DE DIFERENTS ÈPOQUES (SEGONS G. LILLIU)

PLANTA DEL POBLADO AMURALLADO DE SES PAÏSSES (ARTÀ, MALLORCA), DONDE SE APRECIAN EDIFICIOS DE DIFERENTES ÉPOCAS (SEGÚN G. LILLIU).

altres casos, com l'estructura 19 de s'illot i les habitacions postalaiòtiques 1-3 de Son Fornés que comentarem més endavant, es constata ocasionalment la presència de diversos compartiments interns, patis empedrats interns a l'aire lliure i estructures accessorïes com ara foganyes enllosades, cisternes i banquetes.

A Menorca es coneixen habitatges d'aquesta època a Torre d'en Gaumés, Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior), Sant Agustí Vell (es Migjorn), Trepucó o Biniparratxet Petit (Maó). Es tracta d'edificacions delimita-

INTERIOR DE LA SALA HIPÒSTILA DE TORRE D'EN GAUMÉS (ALAIOR, MENORCA)

INTERIOR DE LA SALA HIPÒSTILA DE TORRE D'EN GAUMÉS (ALAIOR, MENORCA)

y cuyos primeros testimonios eran sincrónicos a las últimas manifestaciones talayóticas (Son Mas). Los más frecuentes poseen una planta de tendencia cuadrangular con los ángulos posteriores redondeados, como Son Mas (Valldemossa), Son Marí (Santa Margalida) o Almallutx (Escorca). Se trata de edificios de entre 8 y 10 m de lado, construidos con muros de piedra en seco. La cara externa de dichos muros está formada por grandes bloques, mientras que la interna consta de piedras más pequeñas colocadas cuidadosamente. La fachada muestra en ocasiones una ligera concavidad y en ella se abre un vano que la atraviesa y que conduce al interior. La techumbre estaba sostenida por uno o varios postes colocados sobre tambores de piedra en la zona central del recinto.

Otros edificios mallorquines también interpretados como santuarios presentan una planta de tendencia rectangular o ligeramente trapezoidal (Son Oms en Palma de Mallorca), en cuyo interior se distinguen varios pares de tambores de piedra que pudieron haber sustentado un techo. Las dimensiones de estas construcciones son algo mayores, ligeramente por encima de los 10 m de lado.

des per murs de doble parament de tendència corba, pseudocircular, freqüentment adossades unes a les altres. Igual que a Mallorca, en l'interior, s'hi distingeixen diversos receptacles i dependències destinades a finalitats diverses, com l'emmagatzematge, la preparació i el consum d'aliments. Així mateix, és de destacar la presència d'un pati central envoltat per una teulada que se sustenta sobre diverses columnes. La resta del sostre descansaria sobre pilastres adossades a la cara interna dels murs perimetrals.

Als poblats baleàrics, s'han documentat unes cambres subterrànies denominades «sales hipòstiles», perquè el sostre se sustentava mitjançant una sèrie de columnes de pedra que en molts casos s'han conservat fins a l'actualitat.

Les més ben conegudes han estat documentades a Torralba d'en Salord, Torre d'en Gaumés (Alaior), es Antigors (ses Salines) i Son Oms (Palma). L'ur funció i cronologia són encara incertes, encara que les hipòtesis més probables indiquen que exerciren el paper de centre de reunió comunal o d'espai d'emmagatzemament.

A diferència dels habitatges, els edificis singulars tradicionalment interpretats com a recintes de culte han estat descrits amb més detall. A Mallorca es constaten els anomenats «santuàries», classificats en diversos tipus segons les seves característiques arquitectòniques, els primers testimonis dels quals eren sincrònics a les últimes manifestacions talaiòtiques (Son Mas). Els més freqüents tenen una planta de tendència quadrangular amb els angles posteriors arrodonits, com a Son Mas (Valldemossa), Son Marí (Santa Margalida) o Almallutx (Escorca). Es tracta d'edificis d'entre 8 i 10 m de llarg, construïts amb murs de paret seca. La cara externa dels esmentats murs està formada per grans blocs, mentre que la interna consta de pedres més petites col·locades amb cura. La façana mostra en ocasions una lleugera concavitat i s'hi obre una obertura que la travessa i que condueix a l'interior. El sostre estava

FAÇANA DEL SANTUARI DE SON MAS (VALLDEMOSSA, MALLORCA)

FACHADA DEL SANTUARIO DE SON MAS (VALLDEMOSSA, MALLORCA)

En Menorca, las construcciones más emblemáticas son los recintos de taula, como los construidos en Torre d'en Gaumés y Torralba d'en Salord en Alaior, Torretrencada en Ciutadella o Trepucó, Talatí de Dalt y Sa Torreta de Tramuntana en Maó. Se trata de grandes edificios de piedra con planta en forma de herradura, en cuyo interior, aproximadamente en el centro, se erigía la taula propiamente dicha: una losa paralelepípeda de grandes dimensiones hincada verticalmente y coronada por otra más pequeña en posición horizontal. La altura de estas estructuras puede alcanzar los 4,80 m y desde hace siglos han alimentado un sinfín de creencias y leyendas que les atribuyen poderes mágicos. En el interior de los recintos de taula encontramos además uno o varios hogares, bancos o plataformas de piedra y también pilastras adosadas a los muros, que ayudan a delimitar pequeños espacios a modo de "capillas".

Santuarios y taulas fueron edificios ampliamente utilizados durante el postaláyótico sin lugar a dudas. Su singularidad y monumentalidad

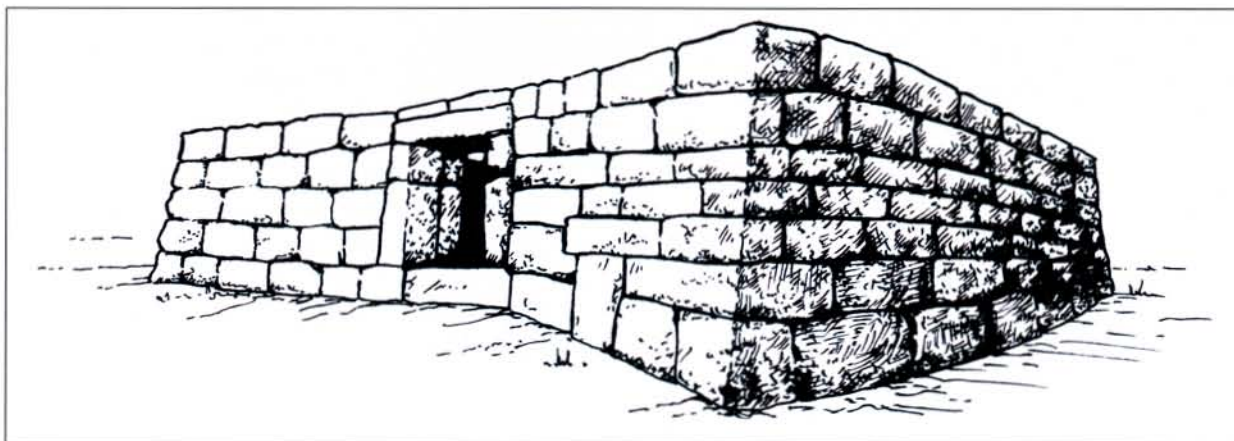
sostingut per un o diversos pals col·locats sobre tambors de pedra en la zona central del recinte.

Altres edificis mallorquins també interpretats com a santuaris presenten una planta de tendència rectangular o lleugerament trapezoïdal (Son Oms, Palma), en l'interior dels quals es distingeixen diversos parells de tambors de pedra que podrien haver

representat una planta de tendència rectangular o lleugerament trapezoïdal (Son Oms, Palma), en l'interior dels quals es distingeixen diversos parells de tambors de pedra que podrien haver

RECONSTRUCCIÓ DEL
SANTUARI DE SON MAS
(VALLDEMOSSA, MALLORCA)
(SEGONS W. WALDREN)

RECONSTRUCCIÓN DEL
SANTUARIO DE SON MAS
(VALLDEMOSSA, MALLORCA)
(SEGÚN W. WALDREN)

RECINTE DE TAULA DE TORRALBA D'EN SALORD
(ALAIOR, MENORCA)

RECINTO DE TAULA DE TORRALBA D'EN SALORD
(ALAIOR, MENORCA)

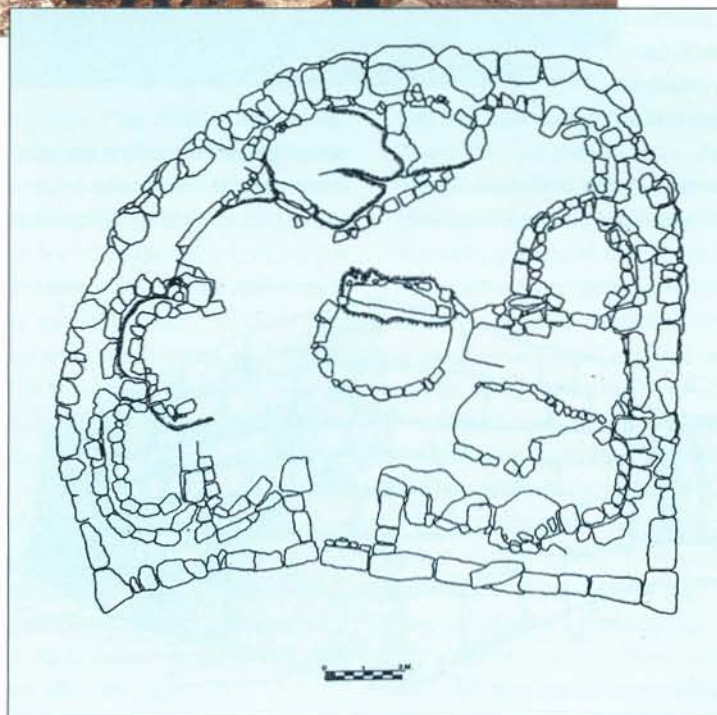
sostingut un sostre. Les dimensions d'aquestes construccions són una mica més grans, lleugerament per damunt dels 10 m de llarg.

A Menorca, les construccions més emblemàtiques són els recintes de taula, com els construïts a la Torre d'en Gaumés i Torralba d'en Salord a Alaior, Torretrencada a Ciutadella o Trepucó, Talatí de Dalt i sa Torreta de Tramuntana a Maó. Es tracta de grans edificis de pedra amb planta en forma de ferradura, en l'interior de la qual s'erigia, aproximadament al centre, la taula pròpiament dita: una llosa paral·lelepèdica de grans dimensions clavada verticalment i coronada per una altra de més petita en posició horitzontal.

L'altura d'aquestes estructures pot assolir els 4,80 m i des de fa segles han alimentat una infinitat de creences i llegendes que els atribueixen poders màgics. A l'interior dels recintes de taula trobam a més una o diverses foganyes, bancs o plataformes de pedra i també pilastres adossades als murs, que ajuden a delimitar petits espais a tall de «capelles».

Santuaris i taules foren edificis àmpliament utilitzats durant el posttalaiòtic sense cap dubte. L'ur singularitat i magnificència arqui-

arquitectónica ha constituido uno de los principales criterios a la hora de otorgarles un significado especial. Sin embargo, también se han barajado otros argumentos derivados de los hallazgos efectuados en su interior. Tal vez los más llamativos sean las figuras masculinas de bronce de hasta medio metro de altura, representadas desnudas, en actitud amenazante y armadas por lo general con una lanza, un escudo y un casco. Se les atribuye una inspiración siciliana o itálica y son interpretadas como representaciones de guerreros heroizados o bien de una divinidad bélica que podría asimilarse al *Mars balearicus* de inspiración itálica o a *Melqart-Reshef* fenicio-

PLANTA DEL RECINTE DE TAULA DE TORRALBA D'EN SALORD (ALAIOR, MENORCA)
(SEGONS M. FERNÁNDEZ-MIRANDA)

PLANTA DEL RECINTO DE TAULA DE TORRALBA D'EN SALORD (ALAIOR, MENORCA)
(SEGUN M. FERNÁNDEZ-MIRANDA)

púnico (ejemplares de Son Favar en Capdepera, Roca Rotja en Sòller, Son Carrió en Sant Llorenç des Cardassar, Son Gelabert de Dalt en Sineu o Biniatram en Ferreries). Los hallazgos de piezas de bronce no acaban ahí ni mucho menos: sólo basta recordar la presencia de algunas figuras de divinidades masculinas de origen egipcio (el "Imhotep" de Torre d'en Gaumés, en Alaior) y una abundante simbología zoomorfa muy original en forma de cuernos de toro, ya sea aislados o rematados por aves o cabecitas de bóvido (Binigaus en Es Mercadal, Son Mas en Llubí); cabezas enteras de bóvido (Son Corró, en Costitx) o de felinos (Son Marí, en Santa Margalida) y, en ocasiones, animales completos (Torralba d'en Salord, en Alaior).

Pese a que la excepcionalidad de estas piezas está fuera de toda duda, quisiéramos advertir del riesgo que se corre muchas veces al asimilar mecánicamente el hecho de su descubrimiento como indicador inequívoco de la existencia de un "santuario". En este sentido, no deberíamos descartar la posibilidad de que en algún caso estas valiosas figuras pudieran haber formado parte del ajuar que equipaba la residencia de un sector destacado de la sociedad. Tal podría haber sido el caso de Son Favar (Capdepera), ya que las figuras de bronce se encontraron entre las ruinas de un edificio arquitectónicamente distinto a los típicos "santuarios". Para evitar errores de apreciación de esta natura-

TAULA DE TREPUCÓ (MAÓ, MENORCA) / TAULA DE TREPUCÓ (MAÓ, MENORCA)

tectònica ha constituït un dels principals criteris a l'hora d'atorgar-los un significat especial. Tanmateix, també hi ha hagut altres arguments derivats de les troballes efectuades al seu interior. Potser les més vistoses siguin les figures masculines de bronze de fins a mig metre d'alçada, representades nues, en actitud amenaçadora i armades en general amb una llança, un escut i un casc. Se'ls atribueix una inspiració siciliana o itàlica i són interpretades com a representacions d'herois guerrers o bé d'una divinitat bèl·lica que podria assimilar-se al *Mars balearicus* d'inspiració itàlica o a *Melqart-Reshef* fenicio-púnico (exemplars de Son Favar a Capdepera, Roca Rotja a Sòller, Son Carrió a Sant Llorenç des Cardassar, Son Gelabert de Dalt a Sineu o Biniatram a Ferreries). Les troballes de peces de bronze no acaben aquí ni d'un bon tros: només n'hi ha prou de recordar la presència d'algunes figures de divinitats masculines d'origen egipci (l'Imhotep de Torre d'en Gaumés, a Alaior) i una abundant simbologia zoomorfa molt original en forma de banyes de brau, ja sigui aïllades o rematades per aus o capets de bou (Binigaus a Mercadal, Son Mas a Llubí); caps sencers de bou (Son Corró, a

Costitx) o de felins (Son Marí, a Santa Margalida) i, en ocasions, animals complets (Torralba d'en Salord, a Alaior).

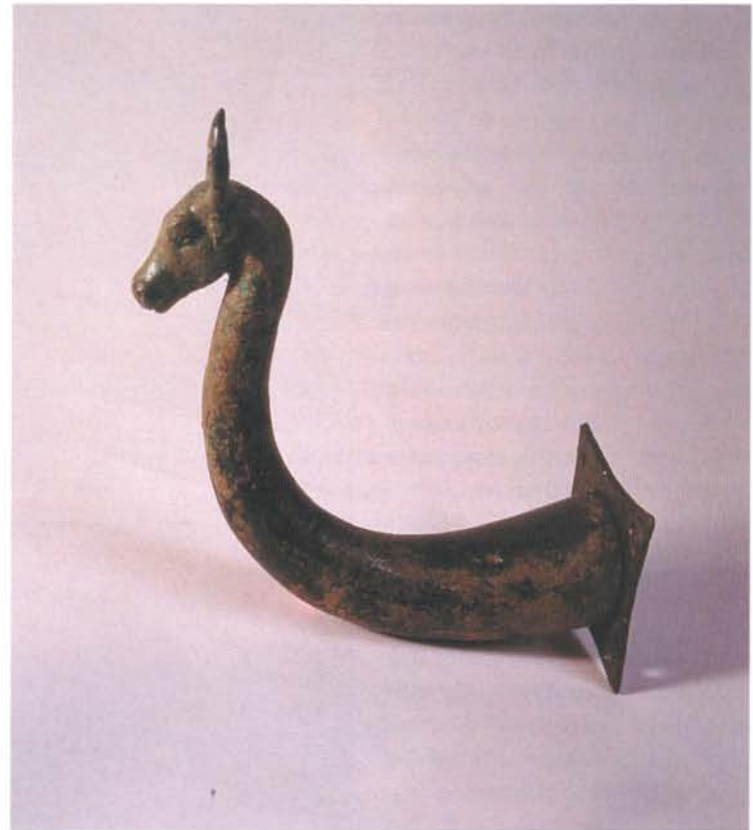
Malgrat el fet que l'excepcionalitat d'aquestes peces és fora de tot dubte, volem advertir el risc que hi ha moltes vegades en assimilar

GUERRER DE BRONZE DE SON GELABERT DE DALT (SINEU, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE BARCELONA)

GUERRERO DE BRONZE DE SON GELABERT DE DALT (SINEU, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE BARCELONA)

leza, resulta indispensable un análisis arqueológico profundo del contexto en que se produjeron los hallazgos. Desafortunadamente, no siempre nos hallamos en condiciones de realizarlo con garantías, debido a que la mayoría de los objetos fueron descubiertos de manera accidental por agricultores o clandestinamente por "buscadores de

APLIC DE BRONZE EN FORMA DE BOU TROBAT A SON MAS (LLUBÍ, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE BARCELONA)

APLIQUE DE BRONZE EN FORMA DE TORO HALLADO EN SON MAS (LLUBÍ, MALLORCA)
(FOTO MUSEU ARQUEOLÒGIC DE BARCELONA)

mecànicament el fet del seu descobriment com a indicador inequívoc de l'existència d'un «santuari». En aquest sentit, no hauríem de descartar la possibilitat que en algun cas aquestes valuoses figures poguessin haver format part de l'aixovar que equipava la residència d'un sector destacat de la societat. Aquest podria haver estat el cas de Son Favar (Capdepera), ja que les figures de bronze es varen trobar entre les ruïnes d'un edifici arquitectònicament diferent dels típics «santuaris». Per evitar errors d'apreciació d'aquesta naturalesa, resulta indispensable una anàlisi arqueològica profunda del context en el qual

tesoros”, lo cual ha implicado la pérdida definitiva de informaciones que hoy nos serían muy valiosas².

Además de estas piezas excepcionales, otros elementos han sido entendidos como indicadores de ofrendas o banquetes rituales. Tal es el caso de la acumulación de huesos de animales, en ocasiones seleccionados intencionalmente (cuernos de cabra y mandíbulas de cerdo), y que en ocasiones han aparecido en el interior de recipientes cerámicos o bien asociados a cenizas interpretadas como restos de fuegos sagrados (Ets Antigors, Almallutx, Costitx, Torralba d'en Salord o Trepucó).

En otro orden de cosas, la opinión generalizada es que la economía de la sociedad postaláyótica era más diversificada que la talayótica. Las referencias arqueológicas sobre la práctica de la ganadería proceden del hallazgo de huesos de animales domésticos en el interior de santuarios y taulas, así como de la importancia iconográfica concedida a los bóvidos. Además, algunas referencias textuales (Diodoro Sículo) mencionan la pujanza de la ganadería menorquina y, por otro lado, la aplicación corporal de grasa de cerdo mezclada con aceite de lentisco.

La agricultura, en cambio, parece atestiguada a partir del incremento en el número de molinos documentados en los asentamientos. En este sentido, los resultados del sondeo polínico efectuado en la Albufera de Alcudia revelan la presencia de polen de cereales como novedad respecto a la etapa anterior. Además, cabe señalar el elevado porcentaje de polen de *Olea*, ligeramente mayor que en épocas precedentes.

Por otra parte, las fuentes clásicas (Diodoro Sículo, Estrabón, Plinio) hacen hincapié en la bondad del trigo balear, así como en el aprovechamiento de los higos. En cambio, las noticias sobre el vino son contradictorias, desde quienes aseguran que no lo producían (Diodoro Sículo) hasta quienes le atribuyen una gran calidad (Plinio), desacuerdo que podría ser explicado por factores cronológicos. Los textos nos hablan también de una baja o nula producción de aceite de oliva, del aprove-

2. Las “descontroladas” circunstancias de la mayoría de estos hallazgos afectan negativamente también a la hora de determinar su cronología con precisión. A partir de las contadas noticias relativas al hallazgo de algunos de estos bronzes, como en Son Favar, Sa Punta de Son Carrió o Son Corró de Costitx, sabemos que muchos de ellos fueron utilizados en época romana. Lo difícil es establecer en qué momento comenzaron a ser producidos. A este respecto, sabemos que los motivos taumorfos se hallaban presentes desde el inicio del período postaláyótico. En cambio, la cronología inicial de los “guerreros” podría ser bastante más reciente, datándose los primeros ejemplares a partir de finales del siglo IV antes de nuestra era.

es produïren les troballes. No sempre ens trobam, malauradament, en condicions de realitzar-la amb garanties, a causa que la majoria dels objectes foren descoberts de manera accidental per pagesos o claudestinatment per «cercadors de tresors», cosa qual ha implicat la pèrdua definitiva d'informacions que avui serien molt valuoses².

A més d'aquestes peces excepcionals, altres elements han estat entesos com a indicadors d'ofrenes o banquetes rituales. Aquest és el cas de l'acumulació d'ossos d'animals, en ocasions seleccionats intencionalment (banyes de cabra i mandíbules de porc), que a vegades han aparegut a l'interior de recipients ceràmics o bé associats a cendres interpretades com a restes de focs sagrats (es Antigors, Almallutx, Costitx, Torralba d'en Salord o Trepucó).

En un altre ordre de coses, l'opinió generalitzada és que l'economia de la societat posttalaiòtica era més diversificada que la talaiòtica. Les referències arqueològiques sobre la pràctica de la ramaderia procedeixen de la troballa d'ossos d'animals domèstics a l'interior de santuaris i taules, i de la importància iconogràfica concedida als bous. A més, algunes referències textuales (Diodor Sícul) esmenten la puixança de la ramaderia menorquina i, d'altra banda, l'aplicació corporal de greix de porc barrejat amb oli de llentiscle.

L'agricultura, en canvi, sembla testificada a partir de l'increment al nombre de molins documentats en els assentaments. En aquest sentit, els resultats del sondeig pol·línic efectuat a s'Albufera d'Alcúdia revelen la presència de pol·len de cereals com a novetat amb relació a l'etapa anterior. A més, s'ha d'assenyalar l'elevat percentatge de pol·len d'olivera o ullastre, lleugerament superior que en èpoques precedents.

D'altra banda, les fonts clàssiques (Diodor Sícul, Estrabó, Plini) insisteixen en la qualitat del blat balear i també en l'aprofitament de les figues. En canvi, les notícies sobre el vi són contradictòries, des dels qui

2. Les circumstàncies «descontrolades» de la majoria d'aquestes troballes afecten negativament també a l'hora de determinar-ne amb precisió la cronologia. A partir de les comptades notícies relatives a la troballa d'alguns d'aquests bronzes, com a Son Favar, sa Punta de Son Carrió o Son Corró de Costitx, sabem que molts foren utilitzats en època romana. El que és difícil és establir en quin moment començaren a produir-se. Referent a això, sabem que els motius taumorfos hi eren presents des de l'inici del període posttalaiòtic. En canvi, la cronologia inicial dels «guerrers» podria ser bastant més recent i datar-ne els primers exemplars a partir de finals del segle IV abans de la nostra era.

chamamiento del aceite de lentisco y del consumo alimentario de un preparado a base de raíces cocidas mezcladas con miel. Por último, se destaca la caza de conejos y de varias especies de aves. La pesca parece haber sido una actividad secundaria, atestiguada ocasionalmente por la presencia de algunos anzuelos y lanzaderas para la fabricación de redes (Puig d'en Canals en Sòller).

En cuanto a la producción artesanal, ya hemos hecho referencia a ella al hablar de los objetos hallados en tumbas y asentamientos. Seguramente, la mayor parte de los metales procedía del exterior, y es difícil en ocasiones distinguir los objetos importados de los fabricados localmente. Con los recipientes cerámicos la tarea es más fácil, ya que la población autóctona mantuvo la tradición de modelar recipientes sin la ayuda del torno, y las piezas hechas a torno provienen en su totalidad de otros territorios. Al elenco de producciones autóctonas habría que añadir las derivadas de la industria de la madera, mal conservadas pero sin duda importantes, de la cestería y el trenzado de fibras vegetales, del curtido de las pieles de animales (cabras, bóvidos) y del aprovechamiento de sus huesos para la fabricación de pequeños útiles, como los mangos de punzón.

Hemos dejado para el final el tema relativo a cómo la sociedad se organizó para llevar a cabo todas las actividades reflejadas en la documentación arqueológica. Como señalamos anteriormente, en la sociedad que surgió tras el final del mundo talayótico se reconocen diversas características materiales presentes en los asentamientos "alternativos" previos, como Son Ferragut. Sin embargo, pese a que esta continuidad nos advierte sobre el "éxito" final de dichas alternativas, es preciso admitir que la sociedad que se desarrolló a partir del siglo V poseía una organización original. Así, las amplias unidades domésticas que habitaron el Edificio Alfa de Son Ferragut o la Casa 10 de Ses Païsses dejaron paso a otras células residenciales de tamaño más reducido aunque con una similar ordenación del espacio habitacional, como podemos observar en la es-

aseguren que no en feien (Diodor Sícul) fins als qui li atribueixen una gran qualitat (Plini), desacord que podria ser explicat per factors cronològics. Els textos ens parlen també d'una baixa o nul·la producció d'oli d'oliva, de l'aprofitament de l'oli de llentiscle i del consum alimentari d'un preparat a base d'arrels cuites barrejades amb mel. Finalment, destaquen la caça de conills i de diverses espècies d'aus. La pesca sembla haver estat una activitat secundària, testificada ocasionalment per la presència d'alguns hams i llançadores per a la fabricació de xarxes (puig d'en Canals a Sòller).

Quant a la producció artesanal, ja hi hem fet referència en parlar dels objectes trobats a tombes i assentaments. Segurament, la major part dels metalls procedia de l'exterior, i és difícil en ocasions distingir els objectes importats dels fabricats localment. Amb els recipients ceràmics la tasca és més fàcil, ja que la població autóctona va mantenir la tradició de modelar recipients sense l'ajuda del torn, i les peces fetes amb torn provenen d'altres territoris. A l'elenc de produccions autóctones, s'hi haurien d'afegir les derivades de la indústria de la fusta, mal conservades però sense dubte importants, de la cistelleria i el trenat de fibres vegetals, de l'adobat de les pells d'animals (cabres, bous) i de l'aprofitament dels seus ossos per a la fabricació de petits estris, com ara els mànecs de punxó.

Hem deixat per al final el tema relatiu a la manera com la societat es va organitzar per dur a terme totes les activitats reflectides en la documentació arqueològica. Com deïem abans, en la societat que va sorgir després de la fi del món talaiòtic, s'hi reconeixen diverses característiques materials presents en els assentaments «alternatius» previus, com ara a Son Ferragut. Tanmateix, malgrat el fet que aquesta continuïtat ens adverteix sobre «l'èxit» final de les esmentades alternatives, s'ha d'admetre que la societat que es va desenvolupar a partir del segle V tenia una organització original. Així, les àmplies unitats domèstiques que habitaren l'edifici Alfa de Son Ferragut o la casa 10 de ses Païsses

FONER BALEARIC (DIBUIX VÉLERA S.L.)
HONDERO BALEARICO (DIBUJO VÉLERA S.L.)

estructura 19 de S'illot (Sant Llorenç des Cardassar) o en la propia Habitación Postalayótica 1 de Son Fornés (véase más adelante). Por otro lado, el patrón de asentamiento relativamente disperso de los primeros momentos fue aglutinándose hasta desembocar en ciertos casos en la formación de poblados fortificados (Ses Païsses, S'illot, etc.). Seguramente éstos desempeñaron un papel central de cara al control de un territorio de explotación económica donde se ubicarían otros asentamientos carentes de fortificaciones y, tal vez, en una situación de dependencia respecto a los primeros.

No es fácil profundizar más en el conocimiento de la sociedad postalayótica a partir de los datos disponibles. Cabe suponer que la consolidación de las prácticas agrícolas influyó en la estructura socioeconómica. Desde este punto de vista, quizás cada unidad doméstica asumió gran parte de las tareas productivas además de constituir la unidad básica de consumo, todo ello en un contexto social en que los mecanismos de solidaridad económica propios del mundo talayótico habían caído en desuso. Así las cosas, a la investigación arqueológica corresponde averiguar la existencia o no de diferencias significativas entre los elementos materiales representados en las viviendas, para de esta forma dilucidar la cuestión sobre el posible desarrollo de desigualdades económico-sociales. Aunque tales diferencias se perciben en cierto grado a partir de la lectura de la documentación actual, hemos de confiar que futuros trabajos definirán con mayor claridad esta interesante problemática.

Sin embargo, a la espera de este momento y como medio para avanzar en nuestras hipótesis sobre la organización social postalayótica, se plantea la posibilidad de considerar la influencia en las islas de la potencia cartaginesa y el papel desempeñado por los célebres honderos baleáricos. A estos temas nos dedicaremos con cierto detenimiento en las páginas siguientes.

Los honderos y la sociedad postalayótica: ensayo de interpretación

Un punto de vista bastante extendido en la investigación arqueológica sostiene que los mercaderes púnicos establecidos en Ibiza mostraron un progresivo interés por el potencial mercado de Mallorca y Menorca. De forma complementaria, se sobreentiende que la población autóctona, o al menos una parte de ella, estaba interesada en ciertos productos "exóticos" (vino, vajilla de lujo, objetos suntuarios de me-

varen deixar pas a altres cèl·lules residencials de mida més reduïda encara que amb una ordenació similar de l'espai habitacional, com podem observar en l'estructura 19 de s'illot (Sant Llorenç des Cardassar) o en l'habitació postalayòtica 1 de Son Fornés (vegeu més endavant). D'altra banda, el patró d'assentament relativament dispers dels primers moments va anar aglutinant-se fins a desembocar en certs casos a la formació de poblats fortificats (ses Païsses, s'illot, etc.). Segurament aquests exerciren un paper central amb vista al control d'un territori d'explotació econòmica on s'ubicarien altres assentaments mancats de fortificacions i potser en una situació de dependència amb relació als primers.

No és fàcil aprofundir més en el coneixement de la societat posttalayòtica a partir de les dades que en tenim. S'ha de suposar que la consolidació de les pràctiques agrícoles va influir en l'estructura socioeconòmica. Des d'aquest punt de vista, potser cada unitat domèstica va assumir gran part de les tasques productives, a més de constituir la unitat bàsica de consum, en un context social en el qual els mecanismes de solidaritat econòmica propis del món talayòtic havien caigut en desús. Així les coses, a la investigació arqueològica li correspon esbrinar l'existència o no de diferències significatives entre els elements materials representats als habitatges, per, d'aquesta forma, dilucidar la qüestió sobre el possible desenvolupament de desigualtats econòmicosocials. Encara que aquestes diferències es perceben en cert grau a partir de la lectura de la documentació actual, hem de confiar que futurs treballs definiran amb més claredat aquesta problemàtica interessant.

Tanmateix, fins que arribi aquest moment i com a mitjà per avançar en les nostres hipòtesis sobre l'organització social posttalayòtica, es planteja la possibilitat de considerar la influència a les illes de la potència cartaginesa i el paper exercit pels célebres foners baleàrics. A aquests temes ens dedicarem amb cert deteniment a les pàgines següents.

Els foners i la societat posttalayòtica: assaig interpretatiu

Un punt de vista bastant estès en la investigació arqueològica afirma que els mercaders púnics establerts a Eivissa mostraren un interès progressiu pel potencial mercat de Mallorca i Menorca. De manera complementària, se sobreentén que la població autóctona, o almenys una part, estava interessada en certs productes «exòtics» (vi, vaixelles de

tal) de procedencia foránea y que, además, disponía del suficiente poder adquisitivo para obtenerlos.

No obstante, este planteamiento suscita varios interrogantes que invitan a matizarlo: ¿cuáles serían los productos insulares que los mercaderes púnicos recibirían a cambio de sus artículos en el marco de unas hipotéticas relaciones de intercambio? ¿Es realista pensar que Ibiza, con una extensa producción agropecuaria propia y bien conectada con la

metrópolis norteafricana y con los ricos territorios controlados por las antiguas colonias fenicias del sur de la península ibérica consideraría ventajoso comerciar con los productos del campo y las materias primas que podrían ofrecerles Mallorca y Menorca? En líneas generales, creemos que no y con ello compartimos planteamientos expresados por autores como Gornés, Gual y López Pons. Así, la hipótesis que defenderemos en este texto sostiene que el interés fundamental del mundo cartaginés en las Baleares radicaba en la posibilidad de reclutar contingentes de guerreros especializados (honderos), y que principalmente en función de ello llegaron a las islas productos de origen exterior. Por tanto, consideraríamos su presencia más bien como resultado de "pagos" o "soldadas" que como consecuencia de relaciones de trueque o intercambio regulares, aunque no excluimos que estas últimas también pudieron llegar a tener cierto papel.

¿Cómo podríamos desarrollar esta hipótesis en el marco del conocimiento actual sobre la sociedad postalayótica? Empecemos por efec-

tal) de procedencia foránea y que, además, disponía del suficiente poder adquisitivo para obtenerlos.

luxo, objectes sumptuosos de metall) de procedència forana i que, a més, disposava de suficient poder adquisitiu per obtenir-los.

Això no obstant, aquest plantejament suscita diversos interrogants que conviden a matisar-los: quins serien els productes insulars que els mercaders púnics rebrien a canvi dels seus articles en el marc d'unes hipotètiques relacions d'intercanvi? És realista pensar que Eivissa, amb una extensa producció agropecuària pròpia i ben connectada amb la

metròpoli nord-africana i amb els rics territoris controlats per les antigues colònies fenícies del sud de la península Ibèrica consideraria avantatjós comerciar amb els productes del camp i les matèries primeres que podrien oferir-los Mallorca i Menorca? En línies generals, creiem que no, i amb això compartim plantejaments expressats per autors com Gornés, Gual i López Pons. Així, la hipòtesi que defensarem en aquest text és que l'interès fonamental del món cartaginés a les Balears raïa en la possibilitat de reclutar contingents de guerrers especialitzats (foners), i que principalment en

funció d'això varen arribar a les illes productes d'origen exterior. Per tant, considerarem la seva presència més aviat com a resultat de «pagaments» o «soldades» que com a conseqüència de relacions de barata o d'intercanvis regulars, encara que no exclouem que aquestes últimes també poguessin arribar a tenir un cert paper.

Com podríem desenvolupar aquesta hipòtesi en el marc del coneixement actual sobre la societat postalaiòtica? Comencem per efec-

LOCALITZACIÓ DELS CONFLICTES EN QUÈ LES FONTS ANTIGUES ASSENYALEN LA PARTICIPACIÓ DE FONERS BALEÀRICS
LOCALIZACIÓN DE LOS CONFLICTOS EN QUE LAS FUENTES ANTIGUAS SEÑALAN LA PARTICIPACIÓN DE HONDEROS BALEÁRICOS

tuar algunos apuntes sobre las características del mercenariado balear. A partir de las numerosas referencias proporcionadas por las fuentes antiguas, resulta indiscutible que nutridos contingentes de honderos de Mallorca y Menorca lucharon desde al menos finales del siglo V en las campañas que los ejércitos cartagineses emprendieron, primero contra las colonias griegas en Sicilia y, más tarde, contra Roma (siglo III). Tras la derrota definitiva de Cartago, todavía se tienen noticias de la participación de honderos, esta vez en el bando romano, con motivo de la conquista de Hispania y de la guerra africana de Yugurta en la segunda mitad del siglo II, quizás en episodios de las guerras sertorianas a inicios del siglo I y, por último, de la guerra de las Galias en época de Julio César.

Los efectos de este fenómeno en las sociedades baleáricas debieron ser profundos. Según las cifras barajadas por los autores clásicos, los contingentes de honderos estarían compuestos por entre unos 1000 y algo más de 2000 efectivos. Así, por ejemplo, Diodoro Sículo se refiere a la participación de 1000 honderos en los años 311/310 con motivo de la campaña cartaginesa contra Agatocles de Siracusa. Polibio y Tito Livio, en su narración de la Segunda Guerra Púnica, mencionan 870 honderos entre las tropas acantonadas por Aníbal en África, 500 más entre las guarniciones que permanecieron en la península ibérica al mando de Asdrúbal y unos 1000 más que siguieron a Aníbal a Italia, lo que en conjunto supone una cifra de más de 2300 combatientes. En los últimos años de esta conflagración se menciona el reclutamiento de 2000 soldados por parte del general cartaginés Magón únicamente en la isla de Menorca, aunque en este caso parece tratarse de un alistamiento forzoso en una situación desesperada al final de la guerra.

Estas cifras deben ser valoradas en relación con la demografía insular, una variable que sólo podemos evaluar de manera muy aproximada. Algunos autores clásicos, como Diodoro Sículo, señalan que en cada una de las islas vivía un mínimo de 30000 personas. Si hacemos caso a estas cifras, equiparables a las manejadas para época talayótica, podríamos movernos en torno a una población total de unos 60000 habitantes. Asumiendo un 50% para cada sexo, tendríamos unos 30000 individuos masculinos. Sin embargo, de entre éstos sólo habría que considerar los hombres con edades comprendidas aproximadamente entre los 16 y 40 años, es decir, los más aptos para desarrollar una actividad bélica. Ignoramos a ciencia cierta cuántos hombres podrían incluirse en este grupo de edad, pero probablemente su número podría situarse hacia los 10000,

tuar alguns apuntes sobre les característiques dels mercenaris balears. A partir de les nombroses referències proporcionades per les fonts antigues, resulta indiscutible que nodrits contingents de foners de Mallorca i Menorca varen lluitar des d'almenys finals del segle V a les campanyes que els exèrcits cartaginesos varen emprendre, primer contra les colònies gregues a Sicília i, més tard, contra Roma (segle III). Després de la derrota definitiva de Cartago, encara hi ha notícies de la participació de foners, aquesta vegada en el bàndol romà, amb motiu de la conquesta d'Hispania i de la guerra africana de Jugurta en la segona meitat del segle II, probablement d'episodis de les guerres sertorianes a inicis del segle I i, finalment, durant la guerra de les Gàl·lies en època de Juli Cèsar.

Els efectes d'aquest fenomen en les societats balears degueren ser profunds. Segons les xifres manejades pels autors clàssics, els contingents de foners estarien compostos per d'entre 1.000 i poc més de 2.000 efectius. Així, per exemple, Diodor Sícul es refereix a la participació de 1.000 foners en els anys 311/310 amb motiu de la campanya cartaginesa contra Agàtocles de Siracusa. Polibi i Tit Livi, en la seva narració de la Segona Guerra Púnica, esmenten 870 foners entre les tropes acantonades per Anníbal a l'Àfrica, 500 més entre les guarnicions que romangueren a la península Ibèrica al comandament d'Asdrúbal i uns 1.000 més que seguiren Anníbal a Itàlia, cosa que, en conjunt, suposa una xifra de més de 2.300 combatents. En els últims anys d'aquesta conflagració s'esmenta el reclutament de 2.000 soldats per part del general cartaginès Magó únicament a l'illa de Menorca, encara que en aquest cas sembla tractar-se d'un allistament forçós en una situació desesperada al final de la guerra.

Aquestes xifres han de ser valorades en relació amb la demografia insular, una variable que només podem avaluar de manera molt aproximada. Alguns autors clàssics, com Diodor Sícul, assenyalen que a cada una de les illes vivia un mínim de 30.000 persones. Si feim cas d'aquestes xifres, equiparables a les manejades en època talaiòtica, podríem moure'ns entorn d'una població total d'uns 60.000 habitants. Assumint un 50% per a cada sexe, tindríem uns 30.000 individus masculins. Tanmateix, d'entre aquests només s'hauria de considerar els homes amb edats compreses aproximadament entre els 16 i 40 anys, és a dir, els més aptes per desenvolupar una activitat bèl·lica. Ignoram amb certesa quants homes podrien incloure's en aquest grup d'edat, però probablement el seu nombre podria situar-se cap

o sea, aproximadamente la tercera parte del total. De ellos, sólo entre 1000 y 2000 aparecen involucrados en las contiendas militares, lo que viene a suponer entre la quinta y la décima parte del total de los hombres adultos.

Pese a lo inseguro de estas estimaciones, no resulta descabellado concluir que, como mínimo, entre un 10% y un 20% de los hombres en plenitud de facultades físicas podrían haber formado parte de las contingentes de mercenarios. Esta indicación por sí sola revela que la sociedad postalayótica desviaba hacia otros menesteres una cantidad muy importante de potencial mano de obra. Y no olvidemos que se trataba de actividades muy arriesgadas, en cuyo desarrollo era bastante probable encontrar la muerte.

El segundo aspecto que llama la atención del mercenariado baleárico es su carácter especializado. El arma que los distingue, reiteradamente mencionada por los autores clásicos, es la honda, con la cual se lanzaban proyectiles de piedra o de plomo. Cada guerrero combatía con tres tipos de honda en función de la distancia de tiro, y su fuerza y puntería eran proverbiales gracias a un adiestramiento dirigido por las propias madres que comenzaba en la infancia. El protagonismo materno en este aprendizaje inicial indica que tanto hombres como mujeres, o cuando menos un grupo social formado por individuos de ambos sexos, era capaz de manejar la honda con acierto. Pese a ello, los contingentes de mercenarios al servicio de Cartago estaban integrados exclusivamente por varones. ¿Por qué? Tal vez ello obedeciese a un criterio de selección impuesto por los generales cartagineses, los cuales habrían preferido evitar la presencia de tropas femeninas entre sus filas. Sin embargo, aunque no podamos descartar este factor, creemos que la razón estribaba en que los hombres recibían un adiestramiento militar adicional en el marco de una sociedad patriarcal. Desarrollaremos más adelante los argumentos que nos han conducido a esta afirmación ya que, por el momento, consideramos más conveniente centrarnos en analizar en qué consistía el adiestramiento militar a que acabamos de referirnos.

En la batalla no todo era cuestión de puntería. Las fuentes relatan que los honderos luchaban en primera línea y que su función principal era romper el orden defensivo del adversario. Hay que imaginar, por tanto, que su efectividad radicaba en someter a las formaciones enemigas a una lluvia concentrada de proyectiles bien dirigidos. A este respecto, la disposición en combate de centenares de honderos no debía ser un asunto fácil y, por tanto, era indispensable un entrenamiento

als 10.000, és a dir, aproximadament la tercera part del total. D'ells, només entre 1.000 i 2.000 apareixen involucrats en les conteses militars, la qual cosa suposa entre la cinquena i la desena part del total dels homes adults.

Malgrat la incertesa d'aquestes estimacions, no resulta absurd concloure que, com a mínim, entre un 10% i un 20% dels homes en plenitud de facultats físiques podrien haver format part dels contingents de mercenaris. Aquesta indicació per si sola revela que la societat postalayòtica desviava cap a altres ocupacions una quantitat molt important de potencial mà d'obra. I no oblidem que es tractava d'activitats molt arriscades, en el desenvolupament de les qual era bastant probable trobar-hi la mort.

El segon aspecte que crida l'atenció dels mercenaris balears és el seu caràcter especialitzat. L'arma que els distingeix, reiteradament esmentada pels autors clàssics, és la fona, amb la qual es llançaven projectils de pedra o de plom. Cada guerrer combatia amb tres tipus de fona en funció de la distància de tret, i llur força i punteria eren proverbiales gràcies a un ensinistrament dirigit per les mateixes mares, que començava en la infantesa. El protagonisme matern en aquest aprenentatge inicial indica que tant homes com dones, o com a mínim un grup social format per individus d'ambdós sexes, era capaç de manejar la fona amb encert. Malgrat això, els contingents de mercenaris al servei de Cartago estaven integrats exclusivament per homes. Per què? Potser això obeeïa a un criteri de selecció imposat pels generals cartaginesos, els quals devien preferir evitar la presència de tropes femenines entre les seves files. Tanmateix, encara que no puguem descartar aquest factor, creiem que la raó raïa en el fet que els homes rebien un ensinistrament militar adicional en el marc d'una societat patriarcal. Desenvoluparem més endavant els arguments que ens han conduït a aquesta afirmació ja que, de moment, consideram més convenient centrar-nos a analitzar en què consistia l'ensinistrament militar al qual acabem de referir-nos.

A la batalla no tot era qüestió de punteria. Les fonts relaten que els foners lluitaven en primera línia i que la seva funció principal era trencar l'ordre defensiu de l'adversari. S'ha d'imaginar, per tant, que la seva efectivitat raïa a sotmetre a les formacions enemigues a una pluja concentrada de projectils ben dirigits. Sobre això, la disposició en combat de centenars de foners no havia de ser un assumpte fàcil i, per tant, era indispensable un entrenament militar de tipus tàctic. En concret,

DIBUJX / DIBUJO VÉLERA, S.L.

militar de tipo táctico. En concreto, hay que pensar que los honderos se organizarían en formaciones de combate relativamente abiertas, en las cuales los soldados estarían separados entre sí por al menos 2 o 3 metros, es decir, por una distancia mínima que permitiese manipular la honda y realizar los lanzamientos con cierta comodidad y sin el riesgo de herir a los compañeros de armas.

Además, al tratarse de formaciones de primera línea, los combatientes deberían estar entrenados para efectuar repliegues rápidos y ordenados, una vez cumplida su misión de hostigamiento contra las vanguardias enemigas. Las características del armamento auxiliar de estos soldados no apoyan la posibilidad de que desempeñasen un papel importante en el transcurso posterior de la batalla, cuando ésta se desarrollaba cuerpo a cuerpo. Según las fuentes escritas, dicho armamento constaba de un pequeño escudo y una lanza con punta metálica o simplemente de madera aguzada y endurecida al fuego. La sencillez de este equipo sugiere una función básicamente defensiva, utilizada sólo en caso de necesidad.

El carácter especializado de los mercenarios balearicos puede contar con otro argumento más a su favor si tenemos en cuenta que las fuentes nunca citan su participación en batallas navales, que, no obstante, resultaron frecuentes en los conflictos entre las grandes

s'ha de pensar que els foners s'organitzarien en formacions de combat relativament obertes, en les quals els soldats estarien separats entre si per almenys 2 o 3 metres, és a dir, per una distància mínima que permetés manipular la fona i realitzar els llançaments amb certa comoditat i sense el risc de ferir els companys d'armes.

A més, en tractar-se de formacions de primera línia, els combatents haurien d'estar entrenats per efectuar replegaments ràpids i ordenats, una vegada complerta la seva missió de fustigació contra les avantguardes enemigues. Les característiques de l'armament auxiliar d'aquests soldats no fan pensar en la possibilitat que exercissin un paper important en el decurs posterior de la batalla, quan es desenvolupava cos a cos. Segons les fonts escrites, aquest armament constava d'un petit escut i una llança amb punta metàl·lica o simplement de fusta aguada i endurecida al foc. La senzillesa d'aquest equip suggereix una funció bàsicament defensiva, utilitzada només en cas de necessitat.

El caràcter especialitzat dels mercenaris balears pot disposar d'un altre argument més al seu favor si tenim en compte que les fonts mai no esmenten la seva participació en batalles navals, que; això no obstant, foren freqüents en els conflictes entre les grans potències mediterrànies de l'època. La no adequació dels foners a aquest tipus d'enfronta-

potencias mediterràneas de la època. La inadecuación de los honderos para este tipo de enfrentamientos puede estribar en que el balanceo de las naves, la presencia de aparejos de navegaci3n en cubierta (cordajes, velas) y sobre todo la gran cantidad de ocupantes, dificultarían los lanzamientos con las hondas. De hecho, este tipo de batallas se resolvían en abordajes y luchas cuerpo a cuerpo, una modalidad en la que los guerreros baleàricos no parecieron despuntar entre sus contemporàneos.

En suma, habría que desterrar la imagen del hondero como un guerrero que se desenvuelve en solitario y que confía en su puntería para vencer, al estilo del David que derriba a Goliat. La fama de los honderos en la antigüedad estribaba en que constituían contingentes armados muy especializados en el hostigamiento a distancia (una especie de "artillería ligera"), cuyas prestaciones en este aspecto (ruptura de las formaciones enemigas) eran reconocidas por su elevada efectividad. Todo ello sería imposible sin una profunda preparaci3n tática, en la que los movimientos de despliegue y repliegue debían estar muy interiorizados por los combatientes. De no ser así, hay que imaginar que una horda de hombres lanzando piedras de manera desorganizada sería algo poco efectivo y, además, una presa fácil para el adversario. No olvidemos que los honderos se vieron las caras con ejércitos griegos y romanos, numerosos y bien armados y entrenados, que difícilmente perdonarían los errores o vacilaciones del enemigo.

Por otro lado, el análisis del armamento empleado nos conduce a conclusiones parecidas. De la sencillez técnica del arma, las hondas fabricadas con fibras de junco (*melanocranis*) y el uso de "piedras" como proyectiles, podría suponerse que nos hallamos ante un arma "democrática". En otras palabras, un arma fácil de obtener y una munici3n al alcance de la mano con tan sólo agacharse y recogerla del suelo.

Sin embargo, otras consideraciones pueden modificar sustancialmente este panorama. Por un lado, el reciente análisis de las dos balas de honda halladas en el Edificio Alfa de Son Ferragut revela que se trata de objetos realizados a partir de rocas locales (calcoarenita), pero seleccionadas cuidadosamente y trabajadas concienzudamente hasta conseguir una morfología peculiar de tendencia ovalada y un peso uniforme ligeramente por encima de los 100 g. Todo ello nos indica que para el uso militar de la honda no servía cualquier piedra: se descartaban los abundantes cantos rodados calizos, se seleccionaban ciertas rocas por su dureza y peso específico, y se trabajaban hasta conseguir proyectiles

ments pot raure en el fet que el balanceig de les naus, la presència d'aparells de navegaci3n en coberta (cordams, veles) i sobretot la gran quantitat d'ocupants, dificultarien els llançaments amb les fones. De fet, aquest tipus de batalles es resolien en abordatges i lluites cos a cos, una modalitat en la qual els guerrers balears pareix que no varen destacar entre els seus contemporanis.

En definitiva, s'hauria de desterrar la imatge de foner com un guerrer que anava en solitari i que confia en la seva punteria per vèncer, a l'estil del David que fa caure Goliat. La fama dels foners en l'antigüetat raïa en el fet que constituïen contingents armats molt especialitzats en la fustigaci3n a distància (una espècie d'artilleria lleugera), les prestacions de la qual en aquest aspecte (ruptura de les formacions enemigues) eren reconegudes per la seva elevada efectivitat. Tot aix3 seria impossible sense una profunda preparaci3n tàctica, en la qual els moviments de desplegament i replegament havien d'estar molt interioritzats pels combatents. De no ser així, s'ha d'imaginar que una munici3 d'homes llançant pedres de manera desorganitzada seria una cosa poc efectiva i, a més, presa fàcil per a l'adversari. No oblidem que els foners s'enfrontaren amb exèrcits grecs i romans, nombrosos i ben armats i entrenats, que difícilment perdonarien els errors o vacil·lacions de l'enemic.

D'altra banda, l'anàlisi de l'armament emprat ens condueix a conclusions semblants. De la senzillesa tècnica de l'arma, les fones fabricades amb fibres de jonc (*melanocranis*) i l'ús de «pedres» com a projectils, podria suposar-se que ens trobam davant d'una arma «democràtica». Dit d'altra manera, una arma fàcil d'obtenir i una munici3 a l'abast de la mà només acotant-se i agafant-la del terra.

Tanmateix, altres consideracions poden modificar substancialment aquest panorama. D'una banda, l'anàlisi recent de les dues bales de fona trobades a l'edifici Alfa de Son Ferragut revela que es tracta d'objectes realitzats a partir de roques locals (marès), però seleccionades curosament i treballades conscienciosament fins a aconseguir una morfologia peculiar de tendència ovalada i un pes uniforme lleugerament per sobre dels 100 g. Tot aix3 ens indica que per a l'ús militar de la fona no servia qualsevol pedra: es descartaven els abundants còdols rodats calcaris, se seleccionaven certes roques per la seva duresa i pes específic, i es treballaven fins a aconseguir projectils idonis des del punt de vista balístic. Amb el pas del temps, començaren a utilitzar-se bales de plom, fet que degué suposar un increment de la capacitat d'impacte/

idóneos desde el punto de vista balístico. Con el paso del tiempo, comenzaron a utilizarse balas de plomo, hecho que debió suponer un incremento de la capacidad de impacto/penetración al disminuir el tamaño de los proyectiles y, por tanto, su resistencia al aire, sin menoscabo de su peso³.

A estos comentarios sobre el tipo de proyectil, hay que añadir que las fuentes mencionan el uso de tres tipos de honda de longitud distinta, utilizadas alternativamente dependiendo de la distancia a que se hallase el blanco. Esta circunstancia también apunta a que nos hallamos ante un armamento muy especializado, cuyo uso exigía un entrenamiento meticuloso.

De todo ello podemos extraer una nueva conclusión muy valiosa en términos sociológicos: los honderos no sólo se desvinculaban de la actividad productiva de sus comunidades de origen cuando se encontraban en campaña, sino que hay que descontar también el tiempo empleado en el adiestramiento militar; es decir, nos hallamos ante un sector de la población especializado, ignoramos todavía si a tiempo completo o parcial, en ejercitar colectivamente la violencia.

3. El empleo de proyectiles de plomo se documenta ya desde finales del siglo V entre el ejército mercenario griego que protagonizó la "Anábasis" o "Expedición de los Diez Mil" narrada por Jenofonte. En este caso, los honderos eran naturales de la isla de Rodas. Cabe señalar que el uso de proyectiles de plomo les confirió una ventaja decisiva en diversos enfrentamientos contra otros contingentes de honderos enrolados en el ejército persa, ya que el alcance de las balas metálicas era superior al de las de piedra.

La mayor parte de los proyectiles de plomo hallados en la totalidad del archipiélago proceden de Ibiza, mientras que los hallazgos en Mallorca y Menorca resultan comparativamente escasos. Ello plantea la posibilidad de que Ibiza poseyese un "arsenal" que abastecía a los mercenarios del tipo de proyectiles más mortíferos. No obstante, todavía hemos de salvar la incertidumbre cronológica que rodea a los hallazgos, ya que casi todos los proyectiles de plomo documentados proceden de excavaciones clandestinas o de descubrimientos casuales, con lo cual se han perdido indicaciones estratigráficas y contextuales de vital importancia. Por un lado, el uso de este tipo de proyectiles está claramente constatado en época romana, como atestiguan los ejemplares hallados en la guarnición menorquina de *Sanisera* (Sanitja). La seguridad cronológica disminuye cuanto más nos alejamos en el tiempo. En este sentido, y aunque no constituya un argumento definitivo para probar el uso de proyectiles de plomo en época postalayótica, vale la pena recordar que este metal no era desconocido en la tradición manufacturera autóctona, como demuestra el hallazgo de diversas cuentas bicónicas de este metal depositadas como ofrendas funerarias en la naveta de La Cova y en Es Forat de Ses Aritges (Ciutadella), datadas entre finales del II e inicios del I milenio antes de nuestra era.

penetració en disminuir la mida dels projectils i, per tant, la resistència a l'aire, sens detriment del seu pes³.

A aquests comentaris sobre el tipus de projectil, s'hi ha d'afegir que les fonts esmenten l'ús de tres tipus de fona de llargada diferent, utilitzades alternativament segons la distància a la qual es trobàs el blanc. Aquesta circumstància també apunta al fet que ens trobam davant d'un armament molt especialitzat, l'ús del qual exigia un entrenament meticulós.

De tot això podem extreure una nova conclusió molt valuosa en termes sociològics: els foners no només es desvinculaven de l'activitat productiva de les seves comunitats d'origen quan es trobaven en campanya, sinó que s'ha de descomptar també el temps emprat en l'ensinistrament militar; és a dir, ens trobam davant d'un sector de la població especialitzat, ignoram encara si a temps complet o parcial, a exercitar col·lectivament la violència.

A tall de resum del que hem exposat fins ara, podem enunciar les següents característiques associades a la pràctica dels mercenaris balears:

3. La utilització de projectils de plom es documenta ja des de finals del segle V entre l'exèrcit mercenari grec que va protagonitzar l'*Anàbasi* o *Expedició dels deu mil* narrada per Xenofont. En aquest cas, els foners eren naturals de l'illa de Rodas. Hem d'assenyalar que l'ús de projectils de plom els va conferir un avantatge decisiu en diversos enfrontaments contra altres contingents de foners enrolats en l'exèrcit persa, ja que l'abast de les bales metàl·liques era superior al de les de pedra.

La major part dels projectils de plom trobats en la totalitat de l'arxipèlag procedeixen d'Eivissa, mentre que les troballes a Mallorca i Menorca resulten comparativament escasses. Això planteja la possibilitat que Eivissa tengués un «arsenal» que proveïa els mercenaris dels projectils de tipus més mortífer. Això no obstant, encara hem de salvar la incertesa cronològica que envolta les troballes, ja que gairebé tots els projectils de plom documentats procedeixen d'excavacions clandestines o de descobriments casuais, amb la qual cosa s'han perdut indicacions estratigràfiques i contextuals d'importància fonamental. D'una banda, l'ús d'aquest tipus de projectils està clarament constatat en època romana, com testifiquen els exemplars trobats a la guarnició menorquina de *Sanisera* (Sanitja). La seguretat cronològica disminueix com més ens allunyam en el temps. En aquest sentit, i encara que no constitueixi un argument definitiu per provar l'ús de projectils de plom en època postalaiòtica, val la pena recordar que aquest metall no era desconegut en la tradició manufacturera autóctona, com demostra la troballa de diversos grans bicònics d'aquest metall dipositats a manera d'ofrenes funeràries a la naveta de la Cova i a Es Forat de ses Aritges (Ciutadella), datats entre finals del II i inicis del I mil·lenni abans de la nostra era.

A modo de resumen de lo expuesto hasta el momento, podemos enunciar las siguientes características asociadas a la práctica del mercenariado baleárico:

1. Detrás de la aparente sencillez de la honda se esconde un armamento sofisticado y especializado.

2. El mercenariado supuso el desvío periódico de un importante porcentaje de hombres en edad productiva hacia una actividad de alto riesgo.

3. Aunque un determinado porcentaje de mujeres estaría familiarizado con el uso de la honda, éstas no participaron en las campañas militares bajo el mando de Cartago.

4. Las comunidades de origen de los mercenarios debían contar con una estructura militar que garantizase:

a) la pericia en el uso del arma (puntería, producción y entrenamiento con proyectiles normalizados, dominio de los diferentes tipos de hondas) y

b) la ejecución satisfactoria de maniobras tácticas en la formación de combate (despliegue en el campo de batalla que permitiese lanzamientos masivos y certeros, e instrucciones para un repliegue efectivo una vez cumplida la labor de hostigar al enemigo).

En definitiva, los honderos constituían destacamentos armados especializados y bien entrenados que, al parecer, fueron muy apreciados por su efectividad en quebrar las formaciones de combate enemigas.

5. El tiempo empleado en mantener esta estructura militar implicaba de hecho que una parte significativa de la población quedaba temporalmente desvinculada de las tareas productivas cotidianas, y que sus necesidades materiales debían ser satisfechas por el resto de la comunidad.

Considerando estos factores y a la luz de los datos arqueológicos disponibles sobre la época postalayótica, se abre la posibilidad de proponer un modelo de organización social.

A raíz del análisis del mercenariado, sabemos que un sector relativamente numeroso de los varones adultos dedicaba parte de su tiempo al adiestramiento militar. Si a ello añadimos la ya mencionada existencia de recintos amurallados en bastantes poblados y, además, la constatación de armas entre las ofrendas funerarias de la época (espadas y puñales de hierro, puntas de lanza, a las que habría que sumar las "puntas de madera endurecidas al fuego" y los "escudos de piel de cabra" que menciona Estrabón pero que no tenemos constatados arqueológicamente

1. Darrere de l'aparent senzillesa de la fonda, s'hi amaga un armament sofisticat i especialitzat.

2. El mercenariat va suposar la desviació periòdica d'un important percentatge d'homes en edat productiva cap a una activitat d'alt risc.

3. Encara que un determinat percentatge de dones estaria familiaritzat amb l'ús de la fona, no varen participar en les campanyes militars sota el comandament de Cartago.

4. Les comunitats d'origen dels mercenaris devien tenir una estructura militar que garantis:

a) La perícia en l'ús de l'arma (punteria, producció i entrenament amb projectils normalitzats, domini dels diferents tipus de fones) i

b) l'execució satisfactòria de maniobres tàctiques en la formació de combat (desplegament al camp de batalla que permetés llançaments massius i precisos, i instruccions per a un replegament efectiu una vegada feta la tasca de fustigar l'enemic).

En definitiva, els foners constituïen destacaments armats especialitzats i ben entrenats que, pel que sembla, foren molt apreciats per la seva efectivitat a trencar les formacions de combat enemigues.

5. El temps emprat a mantenir aquesta estructura militar implicava de fet que una part significativa de la població quedava temporalment desvinculada de les tasques productives quotidianes, i que les seves necessitats materials havien de ser satisfetes per la resta de la comunitat.

Considerant aquests factors i davant de les dades arqueològiques disponibles sobre l'època posttalaiòtica, s'obre la possibilitat de proposar un model d'organització social.

Arran de l'anàlisi dels mercenaris, sabem que un sector relativament nombrós dels homes adults dedicava part del temps a l'ensinistrament militar. Si a això afegim la ja esmentada existència de recintes emmurallats en bastants poblats i, a més, la constatació d'armes entre les ofrenes funeràries de l'època (espases i punyals de ferro, puntes de llança, a les quals s'haurien de sumar les «puntes de fusta enduredes al foc» i els «escuts de pell de cabra» que esmenta Estrabó, però que no tenim constatats arqueològicament), s'ha de concloure que els enfrontaments bèl·lics o l'amenaça d'aquests exercia un paper gens menyspreable en la vida de les comunitats insulars. La pràctica de la violència organitzada podria materialitzar-se en conflictes entre diferents unitats polítiques territorials, sense descartar tampoc l'ús de la violència per al manteniment d'unes hipotètiques relacions de desigualtat eco-

te), hay que concluir que los enfrentamientos bélicos o la amenaza de éstos desempeñaba un papel nada desdeñable en la vida de las comunidades insulares. La práctica de la violencia organizada podría materializarse en conflictos entre diferentes unidades políticas territoriales, sin descartar tampoco el uso de la violencia para el mantenimiento de unas hipotéticas relaciones de desigualdad económica en el seno de las comunidades que por ahora es imposible detallar.

Así pues, el campo estaría abonado para que los generales cartagineses se fijasen en las Baleares a la hora de reclutar soldados, puesto que éstos ya existirían como tales desde el siglo VI antes de nuestra era. Ahora bien, ¿cuál pudo ser la extracción social de los combatientes? Este aspecto está indisolublemente unido a la reconstrucción de la propia estructura de la sociedad postalayótica.

Algunos autores han planteado que el fenómeno del mercenariado debe entenderse en el marco de una sociedad de jefatura o cacicazgo, en la cual se daba una estructuración jerárquica entre los linajes que la componían. Desde esta perspectiva, las relaciones entre los linajes principales y los subordinados incluirían un sistema de clientelismo militar, en virtud del cual se reclutarían contingentes armados bajo el mando de un caudillo.

Sin descartar la existencia de diferencias socio-económicas entre los miembros de los grupos mercenarios, tal y como defiende el punto de vista que acabamos de exponer, consideramos más acertado proponer que los destacamentos de honderos estaban formados por hombres pertenecientes a un sector económica y socialmente dominante (grupos armados "horizontales" en sentido social). Por ello, y como hemos indicado anteriormente, los honderos serían hombres con las posibilidades materiales de destinar una parte destacada de su tiempo al entrenamiento militar.

Ahora bien, su número relativamente alto en relación al tamaño de la población balear desaconseja considerarlos como integrantes de un estrato social "aristocrático" u "oligárquico". En su lugar, consideramos que la estructura social vigente en el postalayótico podría calificarse de "democracia militar". Esta presupone un sector bastante amplio de la población masculina con la posibilidad de disponer de tiempo y recursos materiales para dedicarse al entrenamiento militar. Este grupo, estimado numéricamente entre el 10% y el 20% de la población masculina adulta, constituiría una clase de propietarios ganaderos y agrícolas, situados a la cabeza de sus respectivos agregados familiares.

nòmica en el si de les comunitats que per ara és impossible detallar.

Així doncs, el camp estaria adobat perquè els generals cartaginesos es fixassin a les Balears a l'hora de reclutar soldats, ja que aquests ja devien existir com a tals des del segle VI abans de la nostra era. Ara bé, quina devia ser l'extracció social dels combatents? Aquest aspecte està indisolublemente unit a la reconstrucció de la pròpia estructura de la societat posttalaiòtica.

Alguns autors han plantejat que el fenomen dels mercenaris ha d'entendre's en el marc d'una societat de cabdills o cacics, en la qual es produïa una estructuració jeràrquica entre les nissagues que la componien. Des d'aquesta perspectiva, les relacions entre nissagues principals i subordinades devien incloure un sistema de clientelisme militar, en virtut del qual es reclutarien contingents armats sota el comandament d'un cabdill.

Sense descartar l'existència de diferències socioeconòmiques entre els membres dels grups mercenaris, tal com defensà el punt de vista que acabam d'exposar, consideram més encertat proposar que els destacaments de foners estaven formats per homes que pertanyien a un sector econòmicament i socialment dominant (grups armats «horizontals» en sentit social). Per això, i com hem indicat abans, els foners devien ser homes amb les possibilitats materials de destinar una part destacada del seu temps a l'entrenament militar.

Ara bé, el seu nombre relativament alt en relació amb la mida de la població balear desaconsella considerar-los com a integrants d'un estrat social «aristocràtic» o «oligàrquic». En lloc d'això, consideram que l'estructura social vigent en el posttalaiòtic podria qualificar-se de «democràcia militar». Aquesta pressuposa un sector bastant ampli de la població masculina amb la possibilitat de disposar de temps i recursos materials per dedicar-se a l'entrenament militar. Aquest grup, estimat numèricament entre el 10% i el 20% de la població masculina adulta, devia constituir una classe de propietaris ramaders i agrícoles, situats al capdavant dels seus respectius agregats familiars.

Disposam de poques dades per valorar el paper de les dones en el marc d'aquesta hipòtesi d'ordenació social. Com hem dit abans, el protagonisme de les mares en la iniciació a l'ús de la fona des de la infantesa fa suposar que, almenys una part, dominava el maneig d'aquesta arma. A partir d'això podria proposar-se una situació d'igualtat entre ambdós sexes i que la seva absència a les campanyes militars en el Mediterrani només es va deure a una imposició per part dels generals

Disponemos de pocos datos para valorar el papel de las mujeres en el marco de esta hipótesis de ordenamiento social. Como apuntamos anteriormente, el protagonismo de las madres en la iniciación al uso de la honda desde la infancia hace suponer que, al menos una parte de ellas, dominaba el manejo de este arma. A partir de ello podría proponerse una situación de igualdad entre ambos sexos y que su ausencia en las campañas militares en el Mediterráneo sólo se debió a una imposición por parte de los generales cartagineses. Sin embargo, las fuentes clásicas hacen mención de ciertas prácticas que ponen en duda un supuesto igualitarismo entre los sexos. Una era la costumbre según la cual los parientes masculinos y los amigos del novio tenían el derecho a tener relaciones sexuales con la novia antes que el propio cónyuge (Diodoro Sículo). Ello deja traslucir que la sexualidad de las mujeres estaba controlada por el colectivo masculino al cual quedaban vinculadas al contraer matrimonio.

Otras referencias textuales hacen hincapié en que los honderos dedicaban parte de su paga a la compra de vino y de mujeres esclavas. Aunque sólo podemos hacer conjeturas al respecto, está muy dentro de lo posible que éstas siguieran manteniendo su estatuto subordinado en las comunidades de quienes las adquirieron.

La falta de análisis sobre los esqueletos de las poblaciones postalayóticas limitan considerablemente la contribución de la arqueología sobre esta cuestión. Así pues, y a la espera de que algún día se realicen estos análisis tan necesarios para nuestro conocimiento, ignoramos si las mujeres sufrieron peores condiciones laborales y de salud que los hombres. A pesar de esta carencia informativa, puede resultar significativa la ausencia de representaciones femeninas en el plano simbólico y, por contra, la abundancia de costosas figuras de bronce que ensalzaban referentes masculinos en actitudes amenazadoras o de ataque. Cabría interpretar este hecho en términos de la existencia de un sector masculino que celebra ideológicamente su dominio sobre otros colectivos, entre ellos el de las mujeres.

En suma, consideramos que hay suficientes indicios como para sostener la existencia de un grupo social dominante formado por hombres con una notable formación militar. Este grupo era relativamente numeroso e incluía hombres adscritos a diferentes líneas de parentesco y unidades de residencia. El resto de la población, ya fuera perteneciente a los grupos de parentesco de los honderos como a otros que hipotéticamente se hallasen en posición de dependencia respecto a és-

cartaginesos. Tanmateix, les fonts clàssiques fan menció de certes pràctiques que posen en dubte un suposat igualitarisme entre els sexes. Una era el costum segons el qual els parents masculins i els amics del nuvi tenien el dret a tenir relacions sexuals amb la núvia abans que el cònjuge mateix (Diodor Sícul). Això deixa traslluir que la sexualitat de les dones estava controlada pel col·lectiu masculí al qual quedaven vinculades en contreure matrimoni.

Altres referències textuais ressalten el fet que els foners dedicaven part de la seva paga a la compra de vi i de dones esclaves. Encara que només podem fer conjectures sobre això, és molt possible que aquestes continuassin mantenint el seu estatut subordinat a les comunitats de qui les varen adquirir.

La falta d'anàlisi sobre els esquelets de les poblacions posttalaiòtiques limiten considerablement la contribució de l'arqueologia sobre aquesta qüestió. Així doncs, i esperant que algun dia es realitzin aquestes anàlisis tan necessàries per al nostre coneixement, ignoram si les dones varen sofrir pitjors condicions laborals i de salut que els homes. Malgrat aquesta manca informativa, pot resultar significativa l'absència de representacions femenines en el pla simbòlic i, per contra, l'abundància de costoses figures de bronze, que enaltien referents masculins en actituds amenaçadores o d'atac. Hauríem d'interpretar aquest fet en termes de l'existència d'un sector masculí que celebra ideològicament el seu domini sobre altres col·lectius, entre ells el de les dones.

En definitiva, consideram que hi ha suficients indicis per afirmar l'existència d'un grup social dominant format per homes amb una notable formació militar. Aquest grup era relativament nombrós i incloïa homes adscrits a diferents línies de parentiu i unitats de residència. La resta de la població, ja fos dels grups de parentiu dels foners o d'altres que hipotèticament tenguessin una posició de dependència respecte d'aquests, ocuparia una posició subordinada. Amb el seu treball, la majoria de la població faria possible tant el manteniment de l'estructura militar encarnada en aquells guerrers com, per extensió, el funcionament de l'estructura productiva a les comunitats.

La societat posttalaiòtica es va originar possiblement amb la consolidació de les forces centrífugues que varen fer entrar en crisi les estructures polítiques talaiòtiques. En el pla econòmic, ja hem assenyalat que la crisi va suposar l'eliminació dels mecanismes de redistribució col·lectivitzants, i probablement la seva substitució per una ordenació basada en la propietat privada familiar de signe patriarcal.

tos, ocuparia una posició subordinada. Con su trabajo, la mayoría de la población haría posible tanto el mantenimiento de la estructura militar encarnada en aquéllos guerreros como, por extensión, al funcionamiento de la estructura productiva en las comunidades.

La sociedad postalayótica se originó posiblemente con la consolidación de las fuerzas centrífugas que hicieron entrar en crisis las estructuras políticas talayóticas. En el plano económico, ya hemos señalado que la crisis supuso la eliminación de los mecanismos de redistribución colectivizantes, y probablemente su sustitución por una ordenación basada en la propiedad privada familiar de signo patriarcal. En este sentido, tal vez algunas de las familias más poderosas residirían en los poblados centrales amurallados, que extenderían su dominio sobre otros asentamientos de menor importancia diseminados por un determinado territorio.

En el plano ideológico, la sociedad postalayótica propició un "revival" de las prácticas rituales funerarias vigentes con anterioridad al periodo talayótico. Estas prácticas se encaminaron a reforzar la cohesión familiar, tal y como lo hicieron ancestralmente a lo largo del II milenio antes de nuestra era. No obstante, a diferencia de esta tradición se adivina ahora un mayor énfasis en la individualización de ciertos cadáveres, tal y como expresan los elaborados sarcófagos de madera de Sa Punta o Son Boronat. Dicha diferenciación funeraria puede ser un reflejo de las diferencias de riqueza que en vida separaban a un grupo concreto del resto de la población.

Pese a los cambios experimentados, la sociedad postalayótica no renunció a disponer de espacios públicos de reunión, sino que los readaptó en función de nuevas necesidades. Así, los santuarios en Mallorca y las taulas en Menorca se convirtieron en los lugares de celebración y exaltación ideológica de aquellos valores encarnados en el estrato masculino protagonista de la actividad guerrera.

Es interesante reparar al respecto en que las figuras masculinas de bronce nunca han sido halladas en sepulturas. Ello puede significar que se concedía una gran importancia a la exhibición de estas representaciones masculinas amenazantes y que no entraba en los cánones sociales el ocultarlas a la mirada pública ofrendándolas en las tumbas. En cambio, los restantes objetos de bronce de claro contenido simbólico, como bóvidos y aves, desempeñaron un papel ambivalente que, en ocasiones, llegó a expresarse en una misma pieza. Los toros pudieron simbolizar conceptos de vigor y potencia, nada incongruen-

En aquest sentit, potser algunes de les famílies més poderoses residirien als poblats centrals emmurallats, que estendrien el seu domini sobre altres assentaments de menys importància disseminats per un determinat territori.

En el pla ideològic, la societat posttalaiòtica va propiciar un "revival" de les pràctiques rituals funeràries vigents abans del període talaiòtic. Aquestes pràctiques es varen encaminar a reforçar la cohesió familiar, tal com ho varen fer ancestralment al llarg del II mil·lenni abans de la nostra era. Això no obstant, a diferència d'aquesta tradició s'endevina ara un major èmfasi en la individualització de certs cadàvers, tal com expressen els elaborats sarcòfags de fusta de sa Punta o Son Boronat. L'esmentada diferenciació funerària pot ser un reflex de les diferències de riquesa que en vida separaven un grup concret de la resta de la població.

Malgrat els canvis experimentats, la societat posttalaiòtica no va renunciar a disposar d'espais públics de reunió, sinó que els va readaptar en funció de noves necessitats. Així, els santuaris a Mallorca i les taulas a Menorca es varen convertir en llocs de celebració i exaltació ideològica d'aquells valors encarnats en l'estrat masculí protagonista de l'activitat guerrera.

És interessant reparar, amb relació a això, que les figures masculines de bronze mai no s'han trobat en sepultures. Això pot significar que es concedia una gran importància a l'exhibició d'aquestes representacions masculines amenaçadores i que no entrava en els canons socials ocultar-les de la mirada pública i oferir-les a les tombes. En canvi, la resta d'objectes de bronze de clar contingut simbòlic, com ara bous i aus, exerciren un paper ambivalent que, en ocasions, arribà a expressar-se en una mateixa peça. Els braus devien simbolitzar conceptes de vigor i potència, gens incongruents amb una ideologia que enaltia el militarisme. Les aus, en canvi, tendeixen a ser més freqüents en les sepultures, potser en sintonia amb les nocions de «viatge» i «trànsit» de l'ànima que podien estar associades amb la mort.

La nostra proposta d'una societat estructurada políticament en unitats territorials i dominada per un sector de propietaris masculins en disposició de formar destacaments militars pot ampliar-se incloent en l'argumentació altres aspectes encara no comentats sobre els mercenaris balears.

El més important d'aquests aspectes fa referència al pagament rebut pels soldats. La informació arqueològica no permet sostenir la hipò-

tes con una ideología que ensalzaba el militarismo. Las aves, en cambio, tienden a ser más frecuentes en las sepulturas, tal vez en sintonía con las nociones de "viaje" y "tránsito" del alma que pudieron estar asociadas con la muerte.

Nuestra propuesta de una sociedad estructurada políticamente en unidades territoriales y dominada por un sector de propietarios masculinos en disposición de formar destacamentos militares puede ampliarse incluyendo en la argumentación otros aspectos todavía no comentados sobre el mercenariado baleárico.

El más importante de estos aspectos hace referencia al pago recibido por los soldados. La información arqueológica no permite sustentar la hipótesis de que los mercenarios hubiesen sido pagados con el botín y el producto de los saqueos obtenidos en las campañas militares, ya que en tal caso sería de esperar encontrar en los poblados postalayóticos una gran variedad de objetos foráneos de diversa procedencia. Tampoco fueron retribuidos en metálico, tal y como los escritores clásicos advertían con sorpresa. A diferencia de ello, lo que hallamos es una gran cantidad de productos procedentes de Ibiza o bien de otros territorios bajo la órbita de Cartago pero comercializados por la misma Ibiza. Los artículos más solicitados eran vino transportado en ánforas púnico-ebusitanas y grecoitaliques, ornamentos personales realizados en vidrio o pasta vítrea y metales en bruto o manufacturados.

Así pues, reiteramos la hipótesis expuesta anteriormente de que la mayoría de los productos "importados" que hallamos en las Baleares no procedían de una actividad comercial, entendida como resultado del intercambio acordado de unos artículos por otros. Consideramos poco realista que Ibiza, una colonia estrechamente conectada con los fértiles territorios agrícolas del norte de África y del sur de la península Ibérica, estuviese interesada en los productos agropecuarios de Mallorca y Menorca. Tampoco pensamos que los metales baleáricos, como el cobre y el plomo, ejerciesen una atracción demasiado fuerte, habida cuenta del acceso cartaginés a los ricos distritos mineros del sudeste peninsular, Huelva y, hasta el siglo III, de Cerdeña. La presencia de una fragua en la factoría púnica del islote de Na Guardis, frente a la costa sur de Mallorca, y de restos de mineral de hierro en bruto en los yacimientos costeros de Illot d'en Sales y Sa Galera podrían sin embargo testimoniar dicho interés. Aun así, hemos de confesar que por el momento no se sabe a ciencia cierta si el hierro procesado en Na Guardis tenía un origen baleárico, ibicenco o extrainsular. ¿Sal quizás? Es probable, pero no

tes que els mercenaris haguessin estat pagats amb el botí i el producte dels saqueigs obtinguts a les campanyes militars, ja que en aquest cas seria d'esperar trobar als poblats posttalaiòtics una gran varietat d'objectes forans de diversa procedència. Tampoc no foren retribuïts en metàl·lic, tal com els escriptors clàssics advertien amb sorpresa. A diferència d'això, el que trobam és una gran quantitat de productes procedents d'Eivissa o bé d'altres territoris sota l'òrbita de Cartago comercialitzats per Eivissa. Els articles més sol·licitats eren vi transportat en àmfores púnicoebusitanes i grecoitaliques, ornaments personals realitzats en vidre o pasta vitria i metalls en brut o manufacturats.

Així doncs, reiteram la hipòtesi exposada abans que la majoria dels productes «importats» que trobam a les Balears no procedien d'una activitat comercial, entesa com a resultat de l'intercanvi acordat d'uns articles per uns altres. Consideram poc realista que Eivissa, una colònia estretament connectada amb els fèrtils territoris agrícoles del nord de l'Àfrica i del sud de la península Ibérica, estigués interessada en els productes agropecuaris de Mallorca i Menorca. Tampoc no pensam que els metalls balears, com el coure i el plom, hi exercissin una atracció massa forta, atès l'accés cartaginès als rics districtes miners del sud-est peninsular, Huelva i, fins al segle III, Sardenya. La presència d'una fragua en la factoria púnica de l'illot de Na Guardis, davant la costa sud de Mallorca, i de restes de mineral de ferro en brut als jaciments costaners de l'illot d'en Sales i sa Galera podrien tanmateix testimoniar l'esmentat interès. Fins i tot així, hem de confessar que de moment no se sap cert si el ferro processat a Na Guardis tenia un origen balear, eivissenc o extrainsular. Sal, tal vegada? És probable, però no hem d'oblidar sobre això que Eivissa i la propera Formentera en disposaven en grans quantitats, d'aquest recurs.

Així doncs, encara que no n'excloem la possibilitat d'un cert volum de transaccions comercials, sostenim que el principal interès del món púnicoebusità a Mallorca i Menorca raïa en el reclutament de mercenaris. Tropes que, com hem vist, eren molt eficaces a l'hora de trencar la resistència de les formacions tancades d'infanteria i cavalleria grecoitaliques i més tard romanes. Els mercenaris serien reclutats des de l'"oficina" d'Eivissa, i el pagament, en forma d'articles de procedència homogènia, podia fer-se efectiu a través d'enclavaments com l'esmentat de Na Guardis, on s'han identificat embarcadors i magatzems d'àmfores.

En el cas de Menorca, malgrat l'absència fins al moment de factories com Na Guardis, resulta significatiu que l'ancoratge de Calascoves registràs una gran intensitat d'ús durant els segles IV i III.

hemos de olvidar al respecto que la propia Ibiza y la cercana Formentera disponían en abundancia de estos recursos.

Así pues, aunque no excluimos la posibilidad de un cierto volumen de transacciones comerciales, sostenemos que el principal interés del mundo púnico/ebusitano en Mallorca y Menorca estribaba en el reclutamiento de mercenarios. Tropas que, como hemos visto, eran muy eficaces a la hora de romper la resistencia de las formaciones cerradas de infantería y caballería grecoitalicas y más tarde romanas. Los mercenarios serían reclutados desde la "oficina" de Ibiza, y el pago, en forma de artículos de procedencia homogénea, podía hacerse efectivo a través de enclaves como el citado de Na Guardis, donde se han identificado embarcaderos y almacenes de ánforas.

En el caso de Menorca, pese a la ausencia hasta el momento de factorías como Na Guardis, resulta significativo que el fondeadero de Calascoves registrase una gran intensidad de uso durante los siglos IV y III.

El protagonismo de Ibiza en el reclutamiento de mercenarios baleáricos encuentra un argumento adicional en los numerosos hallazgos de balas de honda de plomo efectuados en esta isla. De confirmarse su cronología sincrónica al fenómeno del mercenariado postalayótico, ello indicaría que Ibiza suministró municiones más eficaces que los típicos proyectiles de piedra. Recuérdese al respecto que el plomo es un subproducto de la producción de plata a partir de galenas argentíferas y que sería muy abundante en los circuitos de intercambio púnicos, gracias a la actividad industrial desarrollada en las minas del sureste y suroeste de la península ibérica (Villaricos en Almería, distrito minero de Huelva). Es decir, los contratadores púnico-ibicencos se hallaron en condiciones de ofrecer municiones abundantes, efectivas y baratas.

Si estamos en lo cierto en cuanto a que la contratación y el pago a los mercenarios se centralizaba en Ibiza, hay que imaginar en el lado balear la existencia de algún tipo de asamblea, consejo o confederación supralocal, con capacidad interlocutoria y con atribuciones para acordar retribuciones y organizar su redistribución⁴. Una parte de los pro-

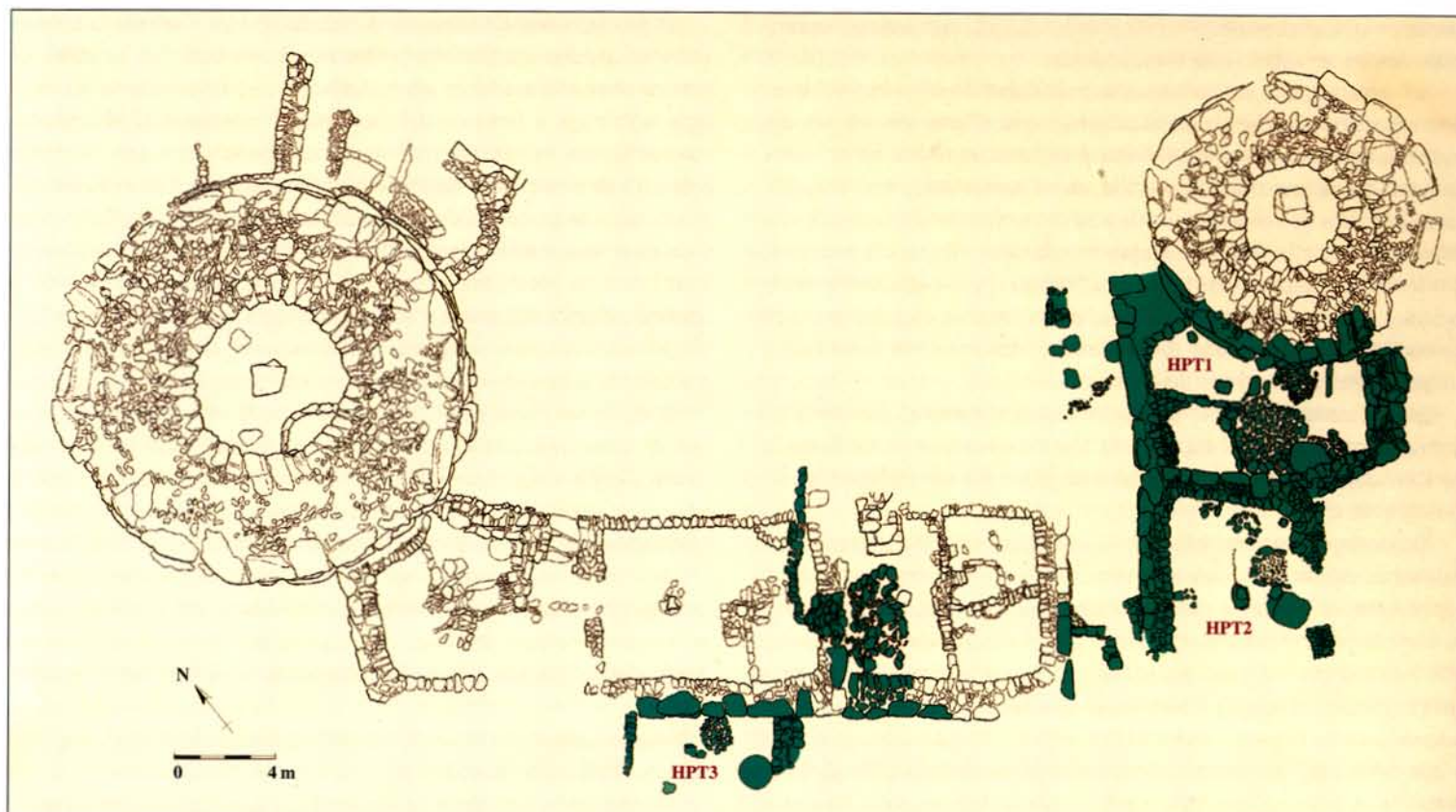
El protagonisme d'Eivissa en el reclutament de mercenaris balears troba un argument adicional en les nombroses troballes de bales de fona de plom efectuades en aquesta illa. De confirmar-se la seva cronologia sincrónica al fenomen del mercenariat postalaiòtic, això indicaria que Eivissa va subministrar municions més eficaces que els típics projectils de pedra. Hem de recordar sobre això que el plom és un subproducte de la producció de plata a partir de galenes argentíferes i que seria molt abundant en els circuits d'intercanvi púnics, gràcies a l'activitat industrial desenvolupada a les mines del sud-est i el sud-oest de la península Ibèrica (Villaricos a Almeria, districte miner de Huelva). És a dir, els contractadors punicoeivissencs es varen trobar en condicions d'oferir municions abundants, efectives i barates.

Si tenim raó quant al fet que la contractació i el pagament als mercenaris se centralitzava a Eivissa, s'ha d'imaginar al costat balear l'existència d'algun tipus d'assemblea, consell o confederació supralocal, amb capacitat d'interlocució i amb atribucions per acordar retribucions i organitzar-ne la redistribució⁴. Una part dels productes obtinguts, concretament alguns objectes sumptuaris i ornamentals, anirien a parar a santuaris i taules, on exercirien una funció d'exaltació ideològica. Això no obstant, segons el model social exposat, la major part dels béns es destinarien al consum privat dels propis mercenaris en tornar a casa. D'aquí, l'ús d'alguns productes podria estendre's a altres capes de la població mitjançant intercanvis o donacions a escala local. Així, la guerra en constituïa una «indústria» per a la societat postalaiòtica.

La derrota de Cartago en mans de Roma a la Segona Guerra Púnica va marcar una inflexió decisiva en aquesta situació. Tanmateix, com veurem en l'apartat dedicat a Son Fornés, hi ha motius per suposar que les repercussions en la vida quotidiana de les comunitats balears podrien haver-se iniciat algunes dècades abans, potser a conseqüència de la creixent demanda cartaginesa de tropes mercenàries al llarg del segle III. Anys després, ja en el 123, la conquesta romana «oficial» sota el comandament del cònsol Quint Cecili Metel va consolidar i va aprofundir els canvis socials i econòmics iniciats localment abans.

4. Las fuentes escritas (Tito Livio) relatan que una representació de "legados" baleáricos mantuvo conversaciones de paz con Escipión en el año 217, cuando el general romano atacó la isla de Ibiza a inicios de la II Guerra Púnica. Este grupo de representantes puede apoyar nuestra hipótesis sobre la existencia de una institución política a nivel supralocal.

4. Les fonts escrites (Tit Livi) relaten que una representació de «legats» baleàrics va mantenir converses de pau amb Escipió l'any 217, quan el general romà va atacar l'illa d'Eivissa a començaments de la II Guerra Púnica. Aquest grup de representants pot donar suport a la nostra hipòtesi sobre l'existència d'una institució política a nivell supralocal.

PLANTA DEL YACIMIENTO DE SON FORNÉS. LAS ESTRUCTURAS POSTTALAIÓTIQUES SHI REPRESENTEN EN VERDE
 PLANTA DEL YACIMIENTO DE SON FORNÉS. LAS ESTRUCTURAS POSTTALAYÓTIICAS APARECEN EN VERDE

ductos obtenidos, concretament alguns objectes suntuaris i ornamentals, irían a parar a santuaris i taulas on desempeñarian una funció d'exaltació ideològica. No obstant, segun el model social exposat la major part dels béns se destinarien al consum privat dels propis mercenaris a la volta a casa. De ahí, el ús de alguns productes podria estendre's a altres capes de la població mitjançant intercanvis o donacions a escala local. Así, la guerra constituía una "indústria" per a la societat posttalaiòtica.

La derrota de Cartago a mans de Roma en la II Guerra Púnica marcó una inflexió decisiva en esta situació. Sin embargo, como veremos en el apartado dedicado a Son Fornés, hay motivos para su-

L'època posttalaiòtica a Son Fornés

Son Fornés va tornar a ser habitat a inicis del segle V abans de la nostra era, anys després de l'abandonament catastròfic del poblat talaiòtic. Abans d'aixecar els seus habitatges, els grups posttalaiòtics es varen trobar amb un panorama desolador. El lloc era en ruïnes i hi afloren aquí i allà restes dels murs dels talaiots i dels habitatges erigits segles abans. Després de posar-se en feina, el resultat va ser un nou poblat totalment diferent de l'anterior. La visió que podem oferir en l'actualitat es basa en l'excavació d'un nombre encara reduït d'estructures d'aquesta època.

poner que las repercusiones en la vida cotidiana de las comunidades baleáricas pudieron haberse iniciado algunas décadas antes, quizás como consecuencia de la creciente demanda cartaginesa de tropas mercenarias a lo largo del siglo III. Años después, ya en el 123, la conquista romana "oficial" bajo el mando del cónsul Quinto Cecilio Metelo consolidó y profundizó los cambios sociales y económicos iniciados localmente con anterioridad.

La época postalayótica en Son Fornés

Son Fornés volvió a ser habitado a inicios del siglo V antes de nuestra era, años después del abandono catastrófico del poblado talayótico. Antes de levantar sus viviendas, los grupos postalayóticos se encontraron con un panorama desolador. El lugar estaba en ruinas y afloraban aquí y allá restos de los muros de los talayots y de las viviendas erigidos hacía siglos. Tras ponerse manos a la obra, el resultado fue un nuevo poblado totalmente distinto al anterior. La visión que podemos ofrecer en la actualidad se basa en la excavación de un número todavía reducido de estructuras de esta época.

Los cambios más llamativos se refieren a lo que podríamos llamar la ordenación urbanística. A diferencia de la época talayótica, en la que talayots y murallas articulaban la disposición de las restantes edificaciones, en el postalayótico las viviendas se distribuyeron de manera bastante aleatoria, abriéndose entre ellas amplios espacios al aire libre. Al parecer, cuando fue posible se reaprovecharon muros y bloques de piedra talayóticos en la construcción de las nuevas habitaciones. Este fenómeno resulta evidente, por ejemplo, en la Habitación

Els canvis més vistosos es refereixen al que podríem anomenar l'ordenació urbanística. A diferència de l'època talaiòtica, en la qual talaiots i murades articulaven la disposició de les altres edificacions, en el postalaiòtic els habitatges es varen distribuir de manera bastant aleatòria, amb amplis espais a l'aire lliure entre ells. Pel que sembla, quan era possible es reaprofitaven murs i blocs de pedra talaiòtics en la construcció de les noves habitacions. Aquest fenomen resulta evident, per exemple, a l'habitació postalaiòtica 1 (HPT 1), la paret nord de la qual va aprofitar un tram del mur del Talaiot 2. Una cosa similar va passar a l'HPT 3, donat que un dels seus murs delimitadors va reutilitzar un segment de l'antiga murada que envoltava part de l'assentament talaiòtic.

Postalayótica 1 (HPT 1), cuya pared norte aprovechó un tramo del muro del Talayot 2. Algo similar sucedió con la HPT 3, uno de cuyos muros delimitadores reutilizó un segmento de la antigua muralla que rodeaba parte del asentamiento talayótico.

De esta forma, podemos deducir que el poblado postalayótico de Son Fornés no respondió a una planificación organizada, sino que más

bien fue desarrollándose improvisadamente conforme arribaban gentes de otros lugares. Con el fin de ahorrar esfuerzos, rara vez se construían nuevas casas desde los cimientos. Lo usual era edificar las nuevas aprovechando muros anteriores y completándolos con piedras encontradas en las inmediaciones. Además, los alzados de las paredes se terminaban con una mezcla de barro y ramas, y el tejado se sustentaba mediante columnas o postes.

La HPT 1 es la vivienda mejor conservada del poblado y la que mejor puede ilustrarnos sobre la organización interna de una vivienda postalayótica y de las actividades que tenían lugar en su interior. Esta edificación presenta una planta alargada que delimita un espacio interno de casi 31 metros cuadrados. En su construcción se aprovechó la pared meridional del Talayot 2 y también los zócalos de dos muros talayóticos realizados con grandes bloques de piedra.

PART POSTERIOR DE L'HABITACIÓ POSTTALAIÒTICA 1, AMB EL PATI EMPEDRAT I LA FOGANYA EN PRIMER TERME.

PARTE POSTERIOR DE LA HABITACIÓN POSTALAYÓTICA 1, CON EL PATIO EMPEDRADO Y EL HOGAR EN PRIMER TÉRMINO.

D'aquesta forma, podem deduir que el poblat posttalaiòtic de Son Fornés no va respondre a una planificació organitzada, sinó que més aviat es va anar desenvolupant improvisadament així que hi arribava gent d'altres llocs. A fi d'estalviar esforços, rares vegades es construïen noves cases des dels fonaments. El més usual era edificar les noves aprofitant murs anteriors i completant-los amb pedres trobades en els

volants. A més, les parets s'acabaven amb una mescla de fang i branques, i la teulada s'aguantava mitjançant columnes o pals.

L'HPT 1 és l'habitatge més ben conservat del poblat i el que millor pot il·lustrar-nos sobre l'organització interna d'un habitatge posttalaiòtic i les activitats que s'esdevenien al seu interior. Aquesta edificació presenta una planta allargada que delimita un espai intern de gairebé 31 metres quadrats. Per construir-lo es va aprofitar la paret meri-

dional del Talaiot 2 i també els sòcols de dos murs talaiòtics realitzats amb grans blocs de pedra.

La façana es trobava al costat oriental del recinte, i s'hi obria una porta i una finestra. Després de travessar la porta i baixar un parell d'escalons de pedra, la primera estança amb què ens trobam és un petit vestibul limitat per dues mitjanades. Si prosseguim cap a l'interior ens trobarem en un pati a l'aire lliure situat al sector central de l'habitat-

La fachada se encontraba en el lado oriental del recinto, y en ella se abría una puerta y una ventana. Tras atravesar el vano y descender un par de peldaños de piedra, la primera estancia con que nos encontramos es un pequeño vestíbulo limitado por dos muretes. Si proseguimos hacia el interior nos hallaremos en un patio al aire libre situado en el sector central de la vivienda, rodeado por un tejadillo en vertiente. El elemento más destacable de este patio es un empedrado formado por piedras calcáreas cuidadosamente colocadas que debió servir para facilitar la recogida de agua de lluvia y su conducción hasta una cisterna abierta junto a su extremo sur. En el extremo opuesto, al norte del empedrado, se acondicionó un hogar provisto de una solera de lajas de piedra, destinado a la preparación de alimentos.

La parte posterior de la vivienda estaba dividida en

dos estancias paralelas cubiertas por un techo con vigas de pino, que era la madera más utilizada en esta época junto con la de olivo. En la situada al norte se realizaban las tareas de molienda de cereales, tal y como atestigua el hallazgo de un gran molino plano de piedra, de algunos granos de trigo y de cebada que quedaron esparcidos por el suelo, y de vasijas destinadas a contener y procesar la harina. En cambio, la estancia sur era utilizada como lugar de almacenamiento a pequeña

ge, envoltat per una teuladeta en vessant. L'element més destacable d'aquest pati és un empedrat format per pedres calcàries col·locades amb cura que devia servir per facilitar la recollida d'aigua de pluja i la seva conducció fins a una cisterna oberta al costat de l'extrem sud. A l'extrem oposat, al nord de l'empedrat, s'hi va condicionar una foganya amb solera de pedra per cuinar.

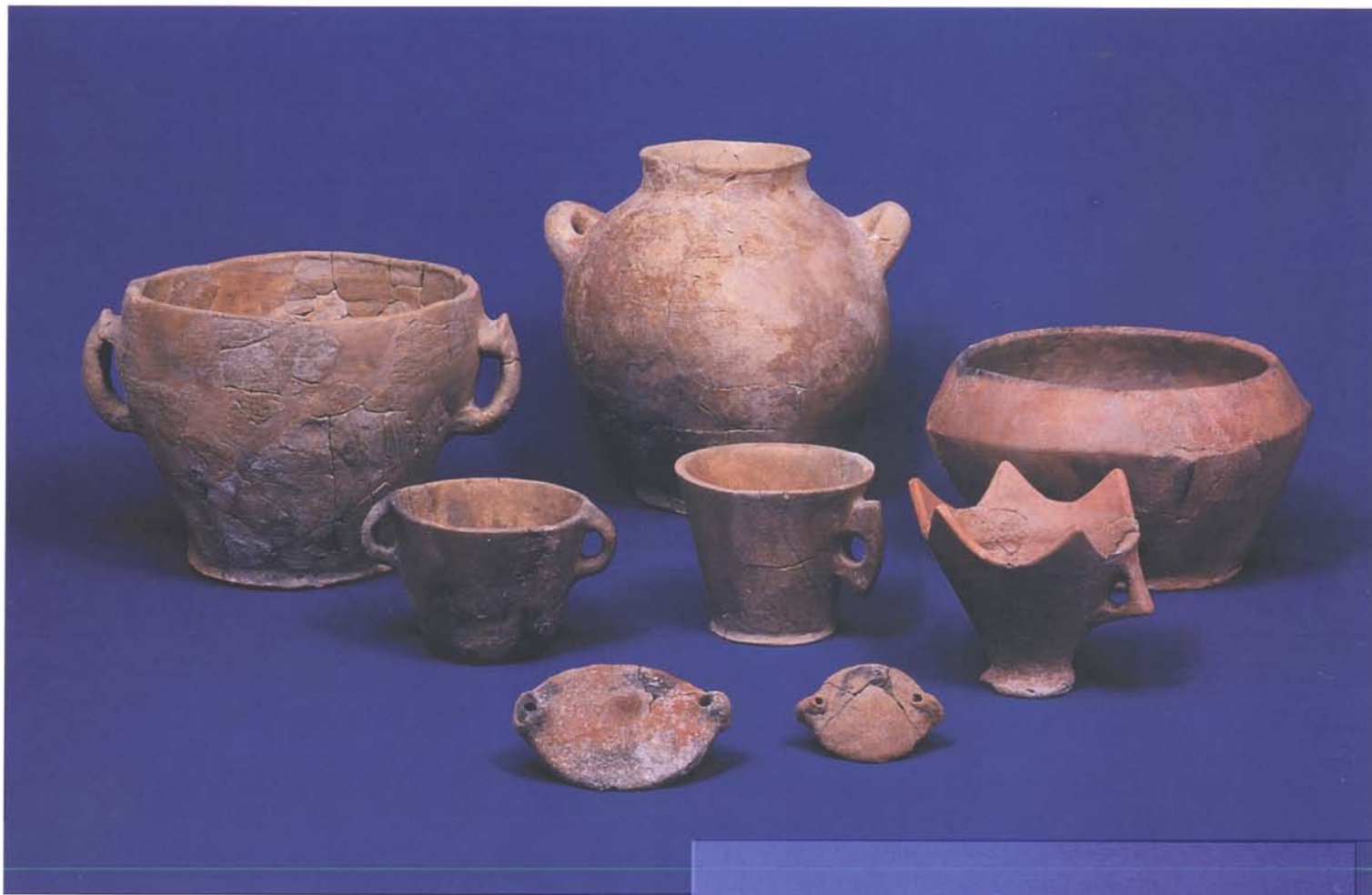
La part posterior de l'habitatge estava dividida en dues estances paral·leles cobertes per un sostre amb bigues de pi, que era la fusta més utilitzada en aquesta època, juntament amb la d'olivera. En la situada al nord es realitzaven les tasques de moldre cereals, tal com testifica la troballa d'un gran molí pla de pedra, d'alguns grans de blat i d'ordi que varen quedar escampats pel terra i de recipients destinats a contenir i processar la farina. En

ENTRADA DE L'HABITACIÓ POSTALAIÒTICA 1. POT OBSERVAR-SE L'ESCALA QUE CONDUÏX CAP A L'INTERIOR.

ENTRADA DE LA HABITACIÓ POSTALAYÓTICA 1. PUEDE APRECIARSE LA ESCALERA DE ACCESO.

canvi, l'estança sud era utilitzada com a lloc d'emmagatzemament a petita escala i, sobretot, de producció d'artefactes. D'una banda, es constata tant la fabricació de percussors esfèrics de calcària silicificada, com la utilització en la manipulació d'altres materials per ara desconeguts. D'altra banda, es varen trobar fragments de calcita, roca que una vegada esmicolada era barrejada amb l'argila per fabricar recipients ceràmics. A més, la troballa d'un instrument utilitzat per

SELECCIÓ DE RECIPIENTS POSTALAIÒTICS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

SELECCIÓN DE VASIJAS POSTALAYÓTICAS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

*PETIT BOL A TORN DE FABRICACIÓ PUNICOEBUSITANA
TROBAT A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)*

PEQUEÑO CUENCO A TORNADO DE FABRICACIÓN PÚNICO-EBUSITANA
HALLADO EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

mentos interiores habituales, como empedrados, cisternas y tambores de piedra para la sustentación de postes.

Del análisis de los restos de plantas comestibles cabe suponer que la agricultura cerealista desempeñó un papel más importante en la dieta que durante el periodo talayótico. Así lo indica el hallazgo de granos de cebada y, en menor proporción, de trigo y de avena. Además, se consumían higos, que debían aportar un valioso complemento nutritivo. En cambio, es de resaltar la ausencia total de legumbres (lentejas, guisantes, garbanzos o habas). En suma, las gentes posttalayóticas de Son Fornés practicaron una agricultura cerealista en régimen de secano, una práctica que ha perdurado hasta la actualidad en *El Pla* de Mallorca. Sin embargo, resulta poco probable que cultivaran otras especies como las legumbres o los árboles frutales, salvo la posible excepción de la higuera.

Los animales domésticos consumidos principalmente por la comunidad de Son Fornés eran las ovejas, cabras, vacas y los cerdos. De las vacas adultas se aprovechaba también su leche, y probable-

SELECCIÓ DE RECIPIENTS POSTTALAYÒTICS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRER)

SELECCIÓN DE VASIJAS POSTTALAYÓTICAS DE SON FORNÉS (FOTO F. FERRER)

altres espècies com els llegums o els arbres fruiters, llevat de la possible excepció de la higuera.

Els animals domèstics consumits principalment per la comunitat de Son Fornés eren ovelles, cabres, bous i porcs. De les vaques adultes se n'aprofitava també la llet, i proba-

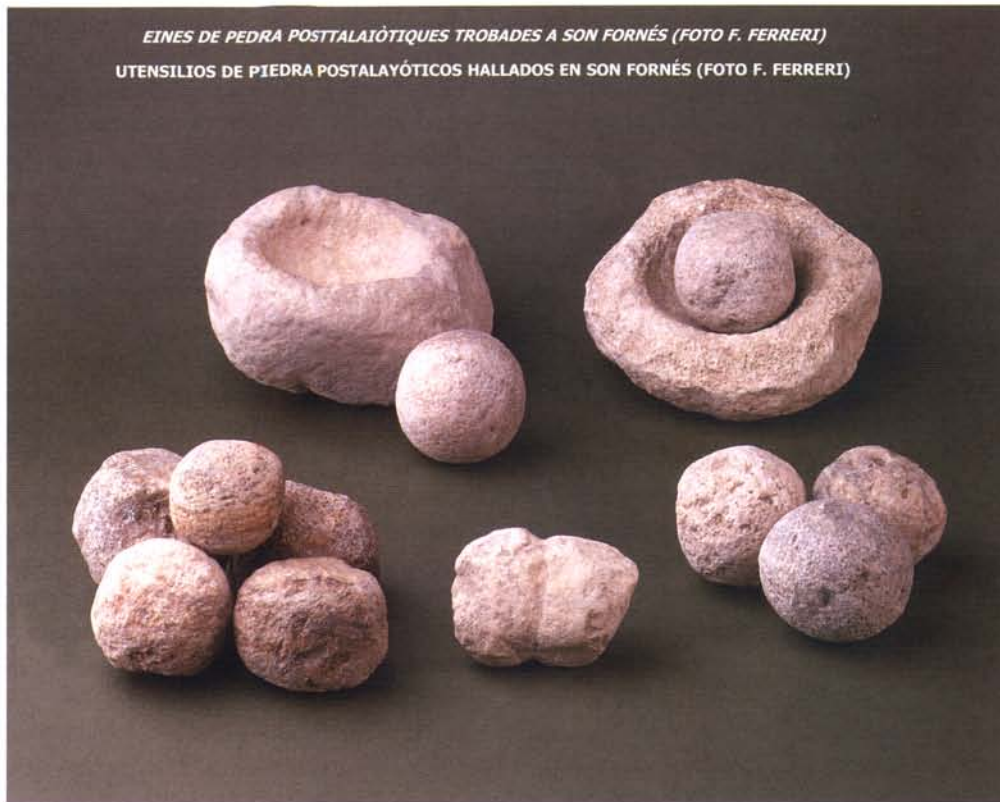
PUNXONS DE FERRO (UN D'ELLS AMB EL SEU MÀNEC D'OS) I GRA DE COLLARET FET DE VIDRE (FOTO F. FERRER)

PUNZONES DE HIERRO (UNO DE ELLOS CON SU MANGO DE HUESO) Y CUENTA DE COLLAR DE VIDRIO (FOTO F. FERRER)

mente algunos bueyes fueron utilizados para arrastrar el arado, circunstancia que se ajusta con la creciente importancia de la agricultura cerealista en la economía. En cambio, la cría de ovejas, cabras y cerdos se orientaba fundamentalmente al consumo cárnico. Es de resaltar que, según los resultados preliminares, las ovejas y cabras incrementaron su importancia como suministradoras de carne respecto al periodo talayótico, en detrimento del ganado vacuno y de los cerdos. Resulta también sorprendente que no se aprovechara sustancialmente la lana de

las ovejas para la confección de tejidos. Tal vez ello confirme la indicación de las fuentes escritas en el sentido de que los pobladores balearicos se untaban el cuerpo con una mezcla de aceite de lentisco y grasa de cerdo, que les protegería de la intemperie. Aun así, tampoco deberíamos descartar el uso de pieles y cuero para la confección de prendas de vestir. En este sentido, las fuentes clásicas mencionan que los mercenarios balearicos empleaban unos escudos pequeños recubiertos de piel de cabra.

Así pues, los datos relativos a las estrategias de subsistencia sugieren un panorama marcado por una combinación entre una ganadería diversificada y un componente agrícola basado en los cereales. Ello supuso una novedad respecto al periodo talayótico, cuando la agricultura aportaba una porcentaje menor de la dieta. Así pues, podemos suponer razonablemente que el incremento de la producción agrícola durante el

EINES DE PEDRA POSTTALAIÒTIQUES TROBADES A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)
UTENSILIOS DE PIEDRA POSTALAYÒTICOS HALLADOS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

blement alguns bous eren utilitzats per estirar l'arada, circumstància que s'ajusta amb la importància creixent de l'agricultura cerealista en l'economia. En canvi, la cria d'ovelles, cabres i porcs s'orientava fonamentalment al consum de la carn. És de ressaltar que, segons els resultats preliminars, les ovelles i cabres varen incrementar la importància com a subministradors de carn amb relació al període talaiòtic, en detriment del bestiar boví i porcí.

Resulta també sorprenent que no s'aprofitàs substancialment la llana de les ovelles per a la confecció de teixits. Potser això confirma la indicació de les fonts escrites en el sentit que els pobladors balears s'untaven el cos amb una mescla d'oli de llentiscle i greix de porc, que els protegia de la intempèrie. Fins i tot així, tampoc no hauríem de descartar l'ús de pell i cuir per a la confecció de peces de vestir. En aquest sentit, les fonts clàssiques esmenten que els mercenaris balears empraven uns escuts petits recoberts de pell de cabra.

Així doncs, les dades relatives a les estratègies de subsistència suggereixen un panorama marcat per una combinació entre una ramaderia diversificada i un component agrícola basat en els cereals. Això va suposar una novetat respecte del període talaiòtic, quan l'agricultura aportava un percentatge menor de la dieta. Així doncs, podem suposar raonablement que l'increment de la producció agrícola durant el període

periodo postalayótico también repercutió en la composición y la explotación de la cabaña ganadera: los bóvidos siguieron aportando carne, leche y muy probablemente ayudaron a arar los campos de cultivo; las ovejas y las cabras podían ser alimentadas con los rastrojos de los cereales y su importancia creció como fuente de carne; en cambio, el papel de los cerdos disminuyó.

En el capítulo de los productos artesanales utilizados en Son Fornés, destaca por su abundancia la cerámica. En su inmensa mayoría se trata de recipientes fabricados localmente sin la ayuda del torno, pese a que esta técnica debía ser conocida por las gentes postalayóticas debido a sus contactos con sociedades que lo utilizaban habitualmente. Los contenedores más numerosos eran los pequeños vasos y copas con una o dos asas destinados al consumo individual de alimentos y bebidas. Abundan también los cuencos y ollas de medianas dimensiones utilizados para calentar, mezclar y servir. Por último, hallamos las ya mencionadas tinajas y grandes ollas para guardar alimentos y agua.

Entre las cerámicas fabricadas fuera de las islas, figuran en primer lugar las ánforas, grandes recipientes de cerámica fabricadas a torno que eran utilizados para contener y transportar productos. Las primeras en llegar a Son Fornés, a mediados del siglo IV, y también las más abundantes, se conocen como "púnico-ebusitanas" y eran fabricadas en Ibiza con el fin primordial de transportar vino, aunque también pudieron contener aceite y preparados alimenticios a base de pescado. Estas ánforas llegaban a las Baleares por intermedio de Ibiza como pago por los servicios prestados por los honderos baleáricos en los ejércitos cartagineses o bien en función de relaciones de intercambio en épocas de paz. Una vez consumido su contenido, las ánforas eran reutilizadas para almacenar otras sustancias.

Las ánforas arribaban en ocasiones acompañadas de otros recipientes cerámicos de menores dimensiones fabricados también a torno, como por ejemplo pequeños cuencos, muy apropiados para servir y consumir el vino.

Los collares de cuentas o perlas de vidrio fueron otro de los productos foráneos constatados en Son Fornés. Las pocas piezas halladas en el yacimiento son de un intenso color azul y proceden probablemente de talleres ibicencos.

Además, la población de Son Fornés utilizó instrumentos de hierro quizás producidos en otros lugares, aunque la existencia de minas de este metal en la isla aconsejan no descartar la posibilidad de que se trate de artefactos locales. Por el momento, los objetos postalayóticos

posttalaiòtic també va repercutir en la composició i l'explotació de la cabana ramadera: el boví va continuar aportant carn, llet i molt probablement va ajudar a llaurar els camps de cultiu; les ovelles i les cabres podien ser alimentades amb els rostolls dels cereals i la seva importància va créixer com a font de carn; en canvi, el paper dels porcs va disminuir.

En el capítol dels productes artesanals utilitzats a Son Fornés, destaca per l'abundància la ceràmica. En la immensa majoria es tracta de recipients fabricats localment sense ajuda del torn, malgrat el fet que aquesta tècnica devia ser coneguda per la gent posttalaiòtica a causa dels seus contactes amb societats que l'utilitzaven habitualment. Els recipients més nombrosos eren els petits tassons i copes amb una o dues anses destinats al consum individual de menjar i beure. Hi abunden també els bols i les olles de mitjanes dimensions utilitzats per escalfar, mesclar i servir. Finalment, hi trobam els ribells i les olles grans per conservar menjar i aigua.

Entre les ceràmiques fabricades fora de les illes, figuren en primer lloc les àmfors, grans recipients de ceràmica fabricats amb torn que eren utilitzats per contenir i transportar productes. Les primeres a arribar a Son Fornés, a mitjan segle IV, i també les més abundants, es coneixen per «punicoebusitanes» i eren fabricades a Eivissa amb la finalitat primordial de transportar vi, encara que també podien contenir oli i preparats alimentaris a base de peix. Aquestes àmfors arribaven a les Balears per mitjà d'Eivissa com a pagament pels serveis prestats pels foners balears als exèrcits cartaginesos o bé en funció de relacions d'intercanvi en èpoques de pau. Una vegada consumit el contingut, les àmfors eren reutilitzades per emmagatzemar altres substàncies.

Les àmfors arribaven en ocasions acompanyades d'altres recipients ceràmics de menors dimensions fabricats també amb torn, com per exemple petits bols, molt apropiats per servir i consumir vi.

Els collarets de grans o perles de vidre són un altre dels productes forans constatats a Son Fornés. Les poques peces trobades al jaciment són d'un intens color blau i procedeixen probablement de tallers eivissencs.

A més, la població de Son Fornés va utilitzar instruments de ferro potser produïts en altres llocs, encara que l'existència de mines d'aquest metall a l'illa aconsellen no descartar la possibilitat que es tracti d'artefactes locals. De moment, els objectes posttalaiòtics fabricats amb

fabricados con este metal se reducen a un punzón que todavía conserva su mango de hueso, y a una pequeña lezna. No obstante, sabemos del uso de cuchillos gracias a las marcas de corte dejadas en algunos huesos de animales consumidos como alimento.

La ausencia de fortificaciones y el carácter disperso del urbanismo postalayótico en Son Fornés sugiere que no fue uno de los centros políticos principales. Tal vez, en cada una de las viviendas identificadas habitaría una familia que cuidaría de sus propios ganados y campos. Además, si su posición económica se lo permitía, alguno de sus miembros masculinos de edad adulta podría tener la posibilidad formar parte de los contingentes de honderos baleáricos enrolados como mercenarios en los ejércitos cartagineses. El pago de estos servicios en forma de vino, metales y otros productos se añadiría a los recursos obtenidos de una manera mucho más regular a través de la ganadería y del cultivo de cereales.

La derrota de Cartago a manos de Roma al final de la I Guerra Púnica pudo tener una notable repercusión en la comunidad que habitó Son Fornés, ya que por aquel entonces se detecta el desuso de las viviendas 1, 2 y 3 y la construcción de nuevas edificaciones en el sector noreste de la zona excavada hasta el momento. Asistimos a los inicios de una nueva etapa en la historia del asentamiento que acabará de perfilarse a raíz de las importantes repercusiones de la derrota cartaginesa en la II Guerra Púnica.

aquest metall es redueixen a un punxó que encara conserva el mànec d'os i una petita alena. Això no obstant, sabem de l'ús de ganivets gràcies a les marques de tall deixades en alguns ossos d'animals consumits com a aliment.

L'absència de fortificacions i el caràcter dispers de l'urbanisme postalayòtic a Son Fornés suggereix que no va ser un dels centres polítics principals. Potser, a cada un dels habitatges identificats hi vivia una família que devia tenir cura del seu propi bestiar i camp. A més, si la seva posició econòmica ho permetia, algun dels seus membres masculins d'edat adulta podia tenir la possibilitat de formar part dels contingents de foners baleàrics enrolats com a mercenaris als exèrcits cartaginesos. El pagament d'aquests serveis en forma de vi, metalls i altres productes s'afegiria als recursos obtinguts d'una manera molt més regular a través de la ramaderia i del cultiu de cereals.

La derrota de Cartago en mans de Roma al final de la I Guerra Púnica degué tenir una notable repercussió en la comunitat que va habitar Son Fornés, ja que en aquell temps es detecta el desús dels habitatges 1, 2 i 3 i la construcció de noves edificacions al sector nord-est de la zona excavada fins al moment. Assistim als inicios d'una nova etapa en la història de l'assentament que acabarà de perfilar-se arran de les importants repercussions de la derrota cartaginesa en la II Guerra Púnica.

capítulo 4
capítol 4
capítulo 4
capítol 4
capítulo 4

CAPÍTOL / CAPÍTULO 4

capítulo / capítol 4

Son Fornés a l'època "clàssica" (influències púniques i romanes des de finals del segle III a.n.e. fins a finals del segle I d.n.e.)

Son Fornés en la época "clásica" (influencias púnicas y romanas desde finales del siglo III a.n.e. hasta finales del siglo I d.n.e.)

Aspectos generales de la romanización en las Baleares

Las fuentes escritas informan de que, en el año 123 antes de nuestra era, las tropas romanas al mando del cónsul Quinto Cecilio Metelo ocuparon militarmente las Baleares, poniendo fin a la autonomía política de las comunidades indígenas. El ataque se justificó desde el bando romano como una acción para acabar con las bandas de piratas que supuestamente tendrían sus bases en las islas. Ciertamente o no, el caso es que se produjo una ocupación militar en toda regla, durante la cual parece que el ejército romano causó una gran mortandad entre la población.

En Mallorca, la conquista se tradujo inmediatamente en la fundación de dos ciudades, *Pollentia* (junto a la moderna Alcúdia) y *Palma*, una a cada extremo de la isla. Además, las fuentes citan tres centros urbanos más, seguramente núcleos indígenas previos: *Bocchorus*, cerca de la actual población de Port de Pollença, *Tucis* y *Guium*, éstas últimas de ubicación incierta. Se dice además que poco tiempo después arribaron a Mallorca 3000 colonos traídos desde la península ibérica, al parecer para consolidar el dominio territorial romano.

En Menorca, la implantación romana se redujo a la posible fundación del puerto de *Sanicera* (la actual Sanitja, en Es Mercadal) y a la elevación al rango urbano de dos centros ya existentes: *Iamo* (Ciutadella) y *Mago* (Maó).

Los testimonios arqueológicos permiten matizar y ampliar el escueto panorama presentado por los textos. En una época tan marcada por

Aspectes generals de la romanització a les Balears

Les fonts escrites diuen que l'any 123 abans de la nostra era, les tropes romanes al comandament del cònsol Quint Cecili Metel varen ocupar militarment les Balears, i posaren fi a l'autonomia política de les comunitats indígenes. L'atac es va justificar des del bàndol romà com una acció per aniquilar les bandes de pirates que suposadament tenien les bases a les illes. Cert o no, el cas és que es va produir una ocupació militar en tota regla, durant la qual sembla que l'exèrcit romà va causar una gran mortaldat entre la població.

A Mallorca, la conquesta es va traduir immediatament en la fundació de dues ciutats, *Pollèntia* (al costat de la moderna Alcúdia) i *Palma*, una a cada extrem de l'illa. A més, les fonts esmenten tres centres urbans més, segurament nuclis indígenes previs: *Bocchorus*, a prop de l'actual població del Port de Pollença, *Tucis* i *Guium*, aquestes últimes d'ubicació incerta. Es diu a més que poc temps després varen arribar a Mallorca 3.000 colons portats de la península Ibèrica, pel que sembla per consolidar el domini territorial romà.

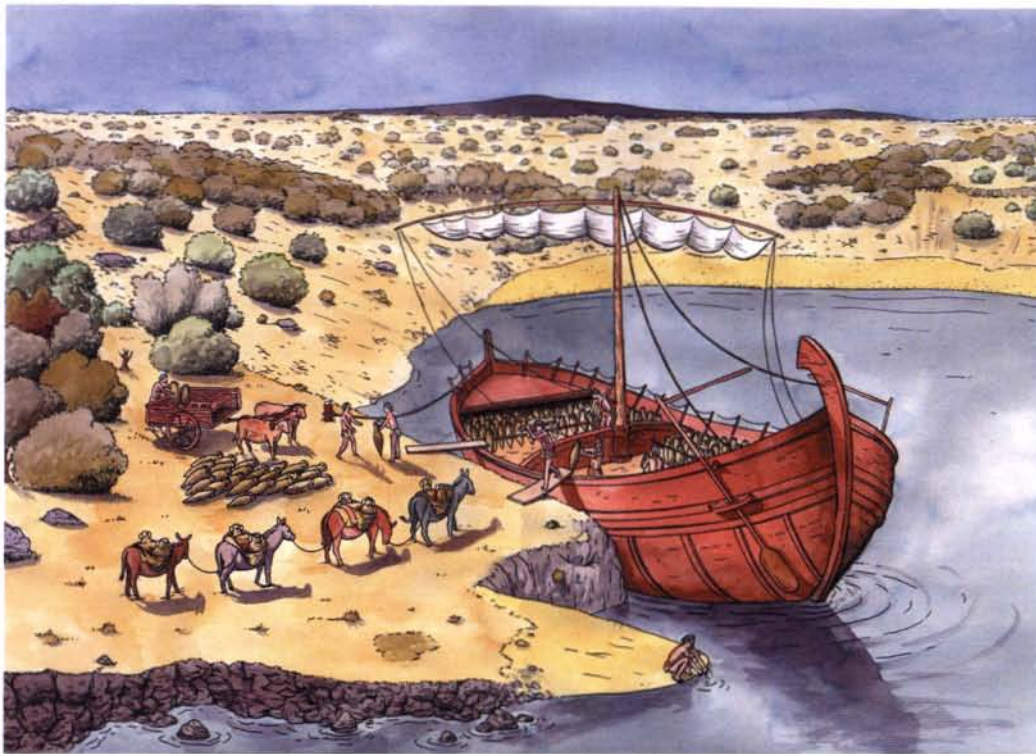
A Menorca, la implantació romana es va reduir a la possible fundació del port de *Sanicera* (l'actual Sanitja, as Mercadal) i a l'elevació al rang urbà de dos centres ja existents: *Iamo* (Ciutadella) i *Mago* (Maó).

Els testimonis arqueològics permeten matisar i ampliar l'escrit panorama presentat pels textos. En una època tan marcada per les confrontacions bèl·liques, resulta especialment útil posar èmfasi en els tes-

las confrontaciones bélicas, resulta especialmente útil hacer hincapié en los testimonios materiales que delaten alteraciones bruscas en los asentamientos. Hay que detenerse en primer lugar en una serie de incendios y destrucciones producidas a partir de mediados del siglo III, es decir, coincidiendo aproximadamente con el desarrollo de la I y II Guerra Púnica. En Mallorca se abandonó el santuario de Son Mas. En Menorca afectaron a los poblados de Trepucó, Sa Torreta (Maó) y Torralba d'en Salord (Alaior), y se han relacionado con el carácter forzoso del alistamiento militar impuesto por el general cartaginés Magón.

La asidua participación de los mercenarios baleáricos en los ejércitos cartagineses desde varios siglos atrás sugiere una estrecha vinculación económica, política y social con el mundo púnico, que debió llegar a su clímax durante las cruentas campañas militares de la II Guerra Púnica. Dados estos precedentes, es lógico suponer que la derrota cartaginesa debió afectar profundamente a las comunidades insulares. Consideramos que las repercusiones fueron inmediatas en muchos lugares, como en la propia Ibiza, y que se tradujeron en importantes cambios a nivel económico y político.

Desde esta perspectiva, la ocupación militar del año 123 no hizo sino consolidar un estado de cosas que venía implantándose desde al

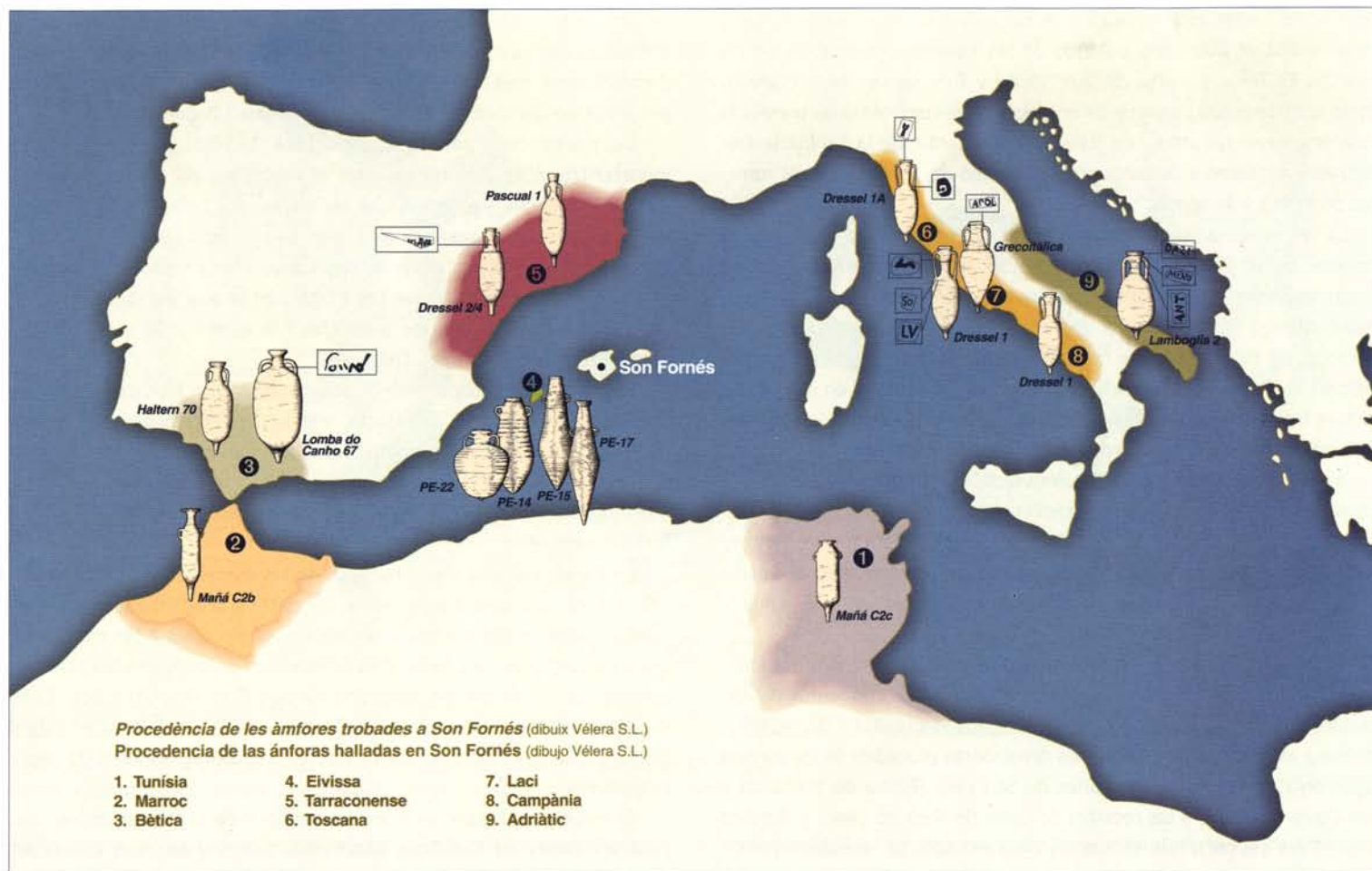
AMB LA CONQUESTA ROMANA ARRIBAREN A MALLORCA CANTITATS CADA COP MÉS GRANS DE PRODUCTES IMPORTATS (DIBUIX VÉLERA S.L.).
TRAS LA CONQUISTA ROMANA LLEGARON A MALLORCA CANTIDADES CADA VEZ MAYORES DE PRODUCTOS IMPORTADOS (DIBUJO VÉLERA S.L.)

timonis materials que delatin alteracions brusques en els assentaments. S'ha de detenir en primer lloc en una sèrie d'incendis i destruccions produïdes a partir de mitjan segle III, és a dir, coincidint aproximadament amb el desenvolupament de la Primera i Segona Guerra Púnica. A Mallorca es va abandonar el santuari de Son Mas. A Menorca varen afectar els poblats de Trepucó, sa Torreta (Maó) i Torralba d'en Salord (Alaior), i s'han relacionat amb el caràcter forçós de l'allista-

ment militar imposat pel general cartaginés Magó.

L'assídua participació dels mercenaris balears als exèrcits cartaginesos des de diversos segles enrere suggereix una estreta vinculació econòmica, política i social amb el món púnico, que va arribar al seu clímax durant les cruentes campanyes militars de la Segona Guerra Púnica. Amb aquests precedents, és lògic suposar que la derrota cartaginesa va afectar profundament les comunitats insulars. Consideram que les repercussions foren immediates en molts llocs, com a la mateixa Eivissa, i que es varen traduir en importants canvis a nivell econòmic i polític.

Des d'aquesta perspectiva, l'ocupació militar de l'any 123 no va fer més que consolidar un estat de coses que s'implantava des d'almenys els inicis del segle II. Segurament, la conquesta va tenir episodis violents que varen acabar amb focus de resistència indígenes, com poden testificar els

menos los inicios del siglo II. Seguramente, la conquista tuvo episodios violentos que acabaron con focos de resistencia indígenas, como pueden atestiguar los episodios de destrucción en los núcleos de Son Favar (Capdepera), Roca Rotja (Sòller) y Son Carrió, entre cuyas ruinas se hallaron diversos ejemplares de guerreros de bronce. Sin embargo, al lado de estos testimonios de conflicto abierto, en otros muchos poblados se documenta una continuidad ocupacional sin alteraciones.

Seguramente la convergencia entre los intereses romanos y los de los sectores indígenas dominantes condujo, por un lado, a una reorientación de los circuitos comerciales. En función de ésta se aban-

episodis de destrucció als nuclis de Son Favar (Capdepera), Roca Rotja (Sòller) i Son Carrió, entre les ruïnes dels quals es varen trobar diversos exemplars de guerrers de bronze. Tanmateix, al costat d'aquests testimonis de conflicte obert en molts altres poblats es documenta una continuïtat ocupacional sense alteracions.

Segurament la convergència entre els interessos romans i els dels sectors indígenes dominants va conduir, d'una banda, a una reorientació dels circuits comercials. En funció d'aquesta es varen abandonar les xarxes d'intercanvi d'arrel punicoebusitana, tal com indica l'abandonament pacífic dels centres comercials de Na Guardis, es Trenc (Colònia

donaron las redes de intercambio de raigambre púnico-ebusitana, tal y como indica el abandono pacífico de los centros comerciales de Na Guardis, Es Trenc (Colònia de Sant Jordi) y Turó de ses Beies (Calvià). Como contrapartida, a partir de entonces se documentará un presencia cada vez mayor de productos itálicos y, más tarde, de la península ibérica, que arribarán a Mallorca por intermedio de las fundaciones romanas de Palma y Pollentia.

La presencia romana acarreará también una progresiva monetarización de la economía. Dado el secular rechazo en las Baleares al uso de la moneda (recuérdese que los mercenarios baleáricos no aceptaban el pago en moneda por parte de sus patronos cartagineses), la introducción forzada de este medio de cambio delata la progresiva consolidación de una economía controlada por el Estado, en la que las formas tradicionales que regían el trueque de productos y la valorización del trabajo se vieron profundamente alteradas.

A nivel tecnológico, una de las novedades más interesantes fue la adopción del molino cónico de rotación, que permitió aumentar la productividad en el proceso de molienda de cereales. Esta y otras innovaciones, como por ejemplo la proliferación de herramientas de hierro adecuadas para tareas específicas, tuvieron lugar en un nuevo marco de relaciones socio-económicas.

En cambio, pese a la envergadura de las citadas transformaciones resulta interesante observar la pervivencia de otros elementos de raigambre autóctona, entre los que destacan los vinculados a las manifestaciones ideológicas. Los datos más reveladores proceden de los centros ceremoniales, como los santuarios de Son Oms (Palma de Mallorca) y Son Corró (Costitx), y los recintos de taula de Trepucó (Maó) y Torralba d'en Salord (Alaior), que se mantuvieron en uso o se reocuparon a inicios de época imperial.

Otro tanto ocurrió con un buen número de sepulcros ancestrales, como las cuevas de Son Bosc (Andratx), Son Cresta, Son Taixaquet (Llucmajor), Cova Monja (Biniali) o parte de los hipogeos de Calascoves (Alaior). En el ámbito funerario, la única novedad importante pudo consistir en la práctica de inhumaciones en el interior de urnas de arenisca o de vasijas a mano y a torno (tumbas infantiles de Cas Santamarier en Palma de Mallorca, Son Boronat en Calvià o Sa Carrotja en Ses Salines). Así mismo, hay constancia de enterramientos entre las ruinas de edificios previos, como en el complejo de Son Oms (Palma de Mallorca).

En definitiva, desde tal vez mediados del siglo III las sociedades de

de Sant Jordi) i Turó de ses Beies (Calvià). Com a contrapartida, a partir d'aleshores es documentarà una presència cada vegada major de productes itàlics i, més tard, de la península Ibèrica, que arribaran a Mallorca per mitjà de les fundacions romanes de Palma i Pollèntia.

La presència romana comportarà també una progressiva monetarització de l'economia. Atès el rebuig secular de les Balears a l'ús de la moneda (recordem que els mercenaris baleàrics no acceptaven el pagament en moneda dels seus patrons cartaginesos), la introducció forçada d'aquest mitjà de canvi delata la consolidació progressiva d'una economia controlada per l'Estat, en la qual les formes tradicionals que regien el canvi de productes i la valorització del treball es varen veure profundament alterades.

En l'àmbit tecnològic, una de les novetats més interessants va ser l'adopció del molí cònic de rotació, que va permetre augmentar la productivitat en el procés de moldre cereals. Aquesta i altres innovacions, com per exemple la proliferació d'eines de ferro adequades per a tasques específiques, tingueren lloc en un nou marc de relacions socioeconòmiques.

En canvi, malgrat l'envergadura de les esmentades transformacions, resulta interessant observar la pervivència d'altres elements d'arrel autòctona, entre els quals destaquen els vinculats a les manifestacions ideològiques. Les dades més reveladores procedeixen dels centres cerimonials, com ara els santuaris de Son Oms (Palma) i Son Corró (Costitx), i els recintes de taula de Trepucó (Maó) i Torralba d'en Salord (Alaior), que es varen mantenir en ús o es reocuparen als inicis de l'època imperial.

El mateix va passar amb un bon nombre de sepulcres ancestrals, com les coves de Son Bosc (Andratx), Son Cresta, Son Taixaquet (Llucmajor), Cova Monja (Biniali) o part dels hipogeus de Calascoves (Alaior). En l'àmbit funerari, l'única novetat important va consistir en la pràctica d'inhumacions a l'interior d'urnes de marès o d'argila fetes a mà i amb torn (tombes infantils de Cas Santamarier a Palma, Son Boronat a Calvià o sa Carrotja a ses Salines). Així mateix, hi ha constància d'enterraments entre les ruïnes d'edificis previus, com en el complex de Son Oms (Palma).

En definitiva, des de potser mitjan segle III les societats de Mallorca i Menorca anaren experimentant importants transformacions socials i econòmiques. La conquesta de Quint Cecili Metel va representar una fita més dins d'aquest procés, que s'ha d'entendre progressiu. La inter-

PLANTA DEL JACIMENT DE SON FORNÉS. LES ESTRUCTURES DE LA FASE "CLÀSSICA" S'HI REPRESENTEN EN VERD

PLANTA DEL YACIMIENTO DE SON FORNÉS. LAS ESTRUCTURAS DE LA FASE "CLÁSICA" APARECEN EN VERDE

Mallorca y Menorca fueron experimentando importantes transformaciones sociales y económicas. La conquista de Quinto Cecilio Metelo representó un hito más dentro de este proceso, que hay que entender como progresivo. La intervención militar se debió a la necesidad para Roma de contar con una ruta marina segura de cara al desarrollo de las campañas militares en Hispania. En una primera fase, cabe imaginar que las comunidades sufrieron cambios en sus estructuras políticas y económicas, pero todavía hay argumentos para hablar de cierta continuidad poblacional y de la perduración de las prácticas ideológicas y rituales que habían caracterizado la sociedad postalayótica.

A partir de finales del siglo I de nuestra era se certifica la práctica desaparición de los elementos de la sociedad postalayótica que habían

vençió militar va ser per causa de la necessitat de Roma de tenir una ruta marina segura amb vista al desenvolupament de les campanyes militars a Hispània. En una primera fase, hem d'imaginar que les comunitats experimentaren canvis en les seves estructures polítiques i econòmiques, però encara hi ha arguments per parlar de certa continuïtat poblacional i de la perdurabilitat de les pràctiques ideològiques i rituals que havien caracteritzat la societat posttalaiòtica.

A partir de finals del segle I de la nostra era se certifica la pràctica desaparició dels elements de la societat posttalaiòtica que havien perdurat fins aleshores. Molts poblats foren abandonats o reduïren dràsticament la mida, alhora que cessaren les pràctiques funeràries als sepulcres usats des de diversos segles enrere. A partir d'aquest

perdurado hasta entonces. Muchos poblados se abandonaron o redujeron drásticamente su tamaño, a la vez que cesaron las prácticas funerarias en los sepulcros usados desde varios siglos atrás. A partir de este momento y hasta el final del Imperio Romano la historia de las Baleares es poco conocida. La vida económica y social se polarizó en torno a las ciudades, especialmente en Pollentia, de donde procede la mayoría de la información disponible. Mientras tanto, la vida en el mundo rural constituye por ahora un enigma que la investigación arqueológica deberá encargarse de resolver.

La fase de época "clásica" de Son Fornés

Aproximadamente un siglo antes del desembarco de Quinto Cecilio Metelo, Son Fornés experimentó cambios marcados. Aunque el área investigada es pequeña y el estudio de sus hallazgos no ha concluido todavía, parece ser que las viviendas que conformaban el asentamiento postalayótico fueron progresivamente abandonadas y en su lugar se construyeron otras nuevas. Como consecuencia de ello, a inicios del siglo II podemos hablar ya de una reorganización urbanística completa, que corrió paralela a notorias transformaciones en la funcionalidad de los edificios.

Hasta el momento se ha identificado un mínimo de seis recintos cerrados y diversos espacios al aire libre interpretados como callejones, descampados y vertederos. Los recintos de esta época poseen plantas de forma diversa que, en muchas ocasiones, reaprovecharon elementos constructivos de épocas anteriores. Así, por ejemplo, las llamadas Habitaciones 1, 2, 3 y 6 utilizaron tramos del paramento externo del Talayot 1 como paredes. Por otro lado, los muros levantados ahora presentan unas características constructivas diferentes a los anteriores. Por lo general, poseen trazados de dirección y anchura irregulares. Se componen de dos paramentos levantados con piedras de menor tamaño, entre los cuales se sitúa un relleno interno a base de tierra y cascotes.

Los hallazgos indican que la tradicional equiparación entre recinto y vivienda dejó de ser efectiva. Ahora, nos encontramos ante edificios en cuyo interior se desarrollan actividades diferenciadas, de forma que, si tuviésemos que hablar de "casa", habría que referirse a una reunión de éstos. Así pues, nos hallamos ante una serie de dependencias que debieron formar parte de un conjunto de mayor envergadura.

moment fins al final de l'Imperi Romà la història de les Balears és poc coneguda. La vida econòmica i social es va polaritzar entorn de les ciutats, especialment a Pollèntia, d'on procedeix la majoria de la informació disponible. Mentrestant, la vida al món rural constitueix per ara un enigma que la investigació arqueològica haurà d'encarregar-se de resoldre.

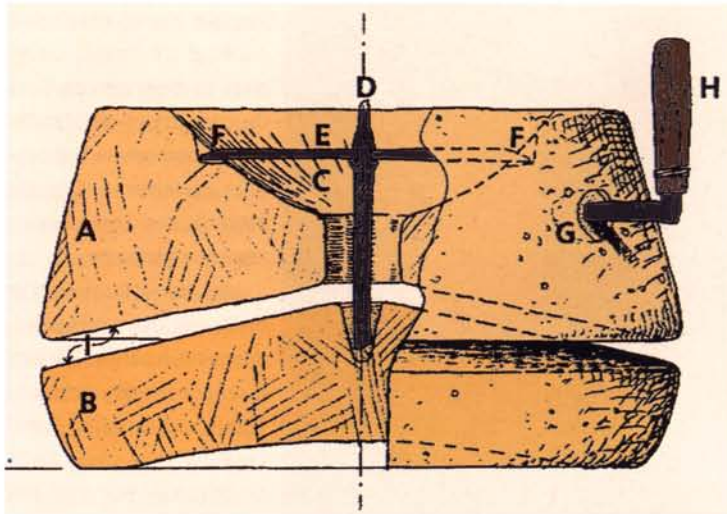
La fase d'època "clàssica" de Son Fornés

Aproximadament un segle abans del desembarcament de Quint Cecili Metel, Son Fornés va experimentar canvis marcats. Encara que l'àrea investigada és petita i l'estudi de les troballes no ha conclòs encara, sembla ser que els habitatges que conformaven l'assentament postalaiòtic foren progressivament abandonats i al seu lloc se'n construïren de nous. A conseqüència d'això, a inicis del segle II podem parlar ja d'una reorganització urbanística completa, que va anar paral·lela a notòries transformacions en la funcionalitat dels edificis.

Fins al moment, s'ha identificat un mínim de sis recintes tancats i diversos espais a l'aire lliure interpretats com a carrerons, camps oberts i abocadors. Els recintes d'aquesta època tenen plantes de forma diversa que, en moltes ocasions, varen reaprofitar elements constructius d'èpoques anteriors. Així, per exemple, les anomenades habitacions 1, 2, 3 i 6 utilitzaren trams del parament extern del Talaiot 1 com a parets. D'altra banda, els murs aixecats ara presenten unes característiques constructives diferents dels anteriors. En general, posseeixen traçats de direcció i amplada irregulars. Es componen de dos paraments aixecats amb pedres més petites, entre els quals se situa un farcit intern a base de terra i pedres.

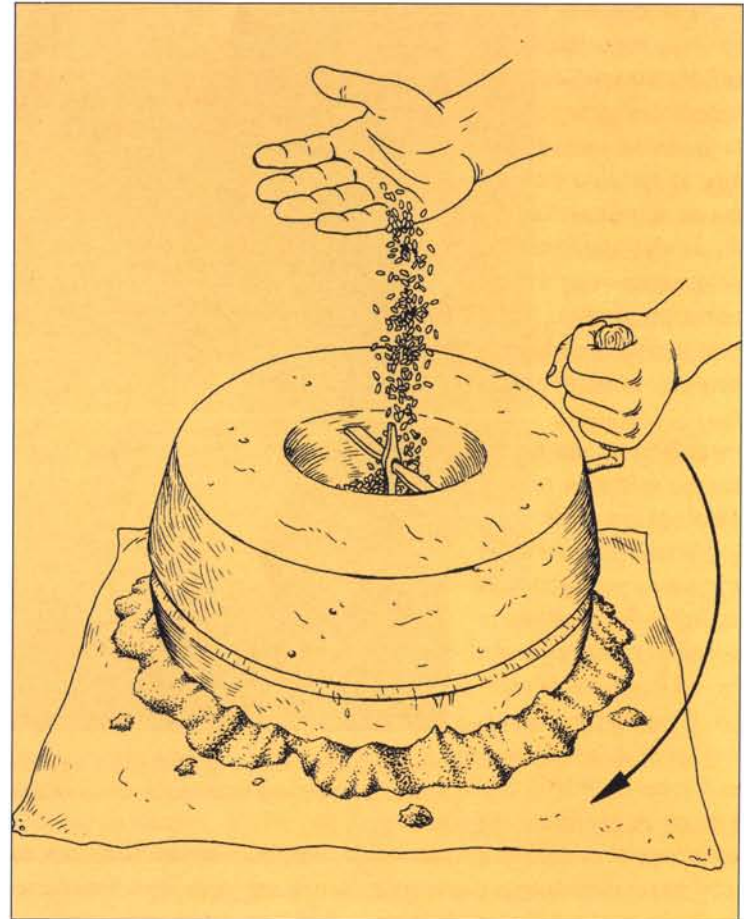
Les troballes indiquen que la tradicional equiparació entre recinte i habitatge va deixar de ser efectiva. Ara, ens trobam davant d'edificis en l'interior dels quals es desenvolupen activitats diferenciades, de manera que, si haguéssim de parlar de «casa», ens hauríem de referir a una reunió d'edificis. Així doncs, ens trobam davant d'una sèrie de dependències que degueren formar part d'un conjunt de més envergadura.

En el marc d'aquest assentament, hi havia espais destinats a l'emmagatzemament de menjar i d'eines del camp, a moldre cereals, a la confecció de teixits, a la producció de recipients ceràmics sense l'ajuda del torn i també a descansar i menjar. La part sud de l'assentament

SECCIÓ LATERAL D'UN MOLÍ DE ROTACIÓ (SEGONS M. DONNER I C. MARZOLI) (A: PART SUPERIOR; B: PART INFERIOR; C: TREMUJA; D: PERN; E: PONT; F: ENCAIXOS DEL PONT; G: ORIFICI PER A L'EMMANEGAMENT; H: MANETA; I: SUPERFÍCIE DE MOLTURA).

SECCIÓN LATERAL DE UN MOLINO DE ROTACIÓN (SEGÚN M. DONNER Y C. MARZOLI) (A: PARTE SUPERIOR; B: PARTE INFERIOR; C: TOLVA; D: PERNO; E: PUENTE; F: ENCAJES DEL PUENTE; G: ORIFICIO PARA EL ENMANGUE; H: MANIVELA; I: SUPERFICIE DE MOLIENDA).

MOLÍ ROTATORI EN ACCIÓ (DIBUIX VÉLERA S.L.)
MOLINO ROTATORIO EN ACCIÓN (DIBUJO VÉLERA S.L.)

COMPONENTE SUPERIOR D'UN MOLÍ DE ROTACIÓ TROBAT A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERÍ).
COMPONENTE SUPERIOR DE UN MOLINO DE ROTACIÓN HALLADO EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERÍ).

En el marco de este asentamiento, había espacios destinados al almacenamiento de alimentos y de herramientas del campo, a la molienda de cereales, a la confección de tejidos, a la producción de recipientes cerámicos sin la ayuda del torno y también al descanso y consumo de alimentos. La parte sur del asentamiento parece haber sido una especie de arrabal, en el cual se distinguen lugares de paso, zonas utilizadas como cementerio y vertederos donde iban a parar cerámicas rotas y desechos orgánicos.

Se sabe poco acerca de cómo vivía una comunidad mallorquina rural en la época que estamos analizando. Como era de esperar, la agricultura y la ganadería ocuparon un lugar muy importante en el ámbito de la economía. La

dieta vegetal se basó en el consumo de cereales, principalmente cebada y en menor medida trigo y avena; también se comieron higos. Sin embargo, llama de nuevo la atención la ausencia de legumbres, lo cual vuelve a indicarnos que su cultivo en el Pla de Mallorca durante la Antigüedad fue nulo. De todo ello podemos concluir con que la agricultura en esta comarca se basó en el cultivo extensivo de cereales en régimen de secano, siguiendo la pauta iniciada en el periodo postalayótico.

Es de destacar en el campo de la tecnología alimentaria la introducción del molino cónico de rotación, mucho más efectivo que los tradi-

ÂMPORES FRAGMENTADES DE TRADICIÓ PÚNICA TROBADES A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

ÂNFORAS FRAGMENTADAS DE TRADICIÓN PÚNICA HALLADAS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

sembla haver estat una espècie de raval, en el qual es distingeixen llocs de pas, zones utilitzades com a cementeri i abocadors on anaven a parar ceràmiques trencades i restes orgàniques.

Se sap poc sobre com vivia una comunitat mallorquina rural en l'època que estam analitzant. Com era d'esperar, l'agricultura i la ramaderia ocuparen un lloc molt important en l'àmbit de l'economia. La dieta vegetal es va basar en el consum de cereals, principalment ordi i en menor mesura blat i civada; també es menjaven figues. Tanmateix, crida de nou l'atenció l'absència de llegums, el qual torna a indicar-nos que el seu cultiu al Pla de Mallorca durant l'antiguitat va ser nul. De tot això podem concloure que l'agricultu-

ra en aquesta comarca es va basar en el cultiu extensiu de cereals en règim de secà, seguint la pauta iniciada en el període posttalaiòtic.

És de destacar en el camp de la tecnologia alimentària la introducció del molí cònic de rotació, molt més efectiu que els tradicionals molins plans de vaivé.

D'altra banda, les anàlisis preliminars de les restes d'animals trobades a les excavacions suggereixen una notable continuïtat en l'explotació ramadera respecte del període precedent. Els bous, ovelles i cabres proporcionaven la major part de la carn, seguits a distància pels porcs.

cionales molinos planos de vaivén.

Por otra parte, los análisis preliminares de los restos de animales hallados en las excavaciones sugieren una notable continuidad en la explotación ganadera respecto al periodo precedente. Los bóvidos, ovejas y cabras proporcionaron la mayor parte de la carne, seguidos a distancia por los cerdos. De los bóvidos se obtenía también leche y se aprovechaba su fuerza para tirar de arados o carros. En cambio, ovejas, cabras y cerdos se criaban exclusivamente para consumir su carne.

Las gentes que poblaron Son Fornés fabricaban una parte importante de los recipientes cerámicos que utilizaban, siguiendo una tradición propia en la que introdujeron algunos cambios, sobre todo en la morfología de las piezas. Es curioso observar cómo localmente se imitaban a mano pequeños recipientes de origen foráneo elaborados a torno, lo cual indica que en Son Fornés se seguía "la moda" utilizando, por así decirlo, una tecnología "pasada de moda".

No obstante, aparte de las vasijas modeladas a mano, en esta época se registró un gran incremento en el uso de ánforas. Los puntos de procedencia de estos grandes contenedores se diversificaron mucho más. La mayoría venía de Italia e Ibiza, aunque tenemos ejemplares fabricados en el sur y en el noreste de la península ibérica. Casi todas transportaban vino y algunas, quizás, aceite y preparados de pescado en conserva (*garum*). Llegaron a Mallorca en barcos como el que naufragó frente

ÀMFORES FRAGMENTADES DE TRADICIÓ ROMANA TROBADES A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

ÁNFORAS FRAGMENTADAS DE TRADICIÓN ROMANA HALLADAS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

Del boví s'obtenia també llet i se n'aprofitava la força per estirar arades o carros. En canvi, ovelles, cabres i porcs es criaven exclusivament per consumir-ne la carn.

La gent que poblà Son Fornés fabricava una part important dels recipients ceràmics que utilitzaven, seguint una tradició pròpia en la qual introduïren alguns canvis, sobretot en la morfologia de les peces. És curiós observar com localment imitaven a mà pe-

tits recipients d'origen forà elaborats amb torn, cosa que indica que a Son Fornés se seguia «la moda» utilitzant, per dir-ho així, una tecnologia «passada de moda».

Això no obstant, a part dels recipients modelats a mà, en aquesta època es va registrar un gran increment en l'ús d'àmfores. Els punts de procedència d'aquests grans contenidors es varen diversificar molt més. La majoria venia d'Itàlia i Eivissa, encara que en tenim exemplars fabricats al sud i al nord-est de la península Ibèrica. Gairebé totes transportaven vi i algunes, potser, oli i *garum* (preparat de peix en conserva). Les àmfores arribaren a Mallorca en vaixells com el que va naufragar davant la Colònia de Sant Jordi, juntament amb els platets i les gerretes per servir-ne el contingut. Aquests recipients, els millors exponents dels quals es coneixen arqueològicament per «ceràmica de vernís negre»,

a la Colònia de Sant Jordi, acompanyades del servici de vajilla empleado para servir su contenido. Estos recipientes, cuyos mejores exponentes se conocen arqueológicamente como "cerámica de barniz negro", "vasos de paredes finas" y "cerámica gris de la costa catalana", también han sido hallados en Son Fornés, lo que demuestra que el poblado mantenía un notable poder adquisitivo.

A Son Fornés llegaron también otros objetos de origen externo, como por ejemplo las herramientas de hierro utilizadas en las labores agrícolas y en la vida doméstica (hoces, cuchillos, cucharas, clavos, ganchos).

Por desgracia, desconocemos cuál fue el sistema seguido en la obtención de todos estos bienes. Pese a que tenemos noticias esporádicas de que los honderos baleáricos continuaron siendo empleados como mercenarios, esta vez en las filas de los ejércitos romanos que combatieron en África y en el norte de la Galia, todo indica que dicha actividad decreció notablemente y es poco probable que proporcionase los recursos para adquisición de tal cantidad de productos. Así las cosas, seguramente los asentamientos rurales como Son Fornés obtenían vino y otros artículos a cambio de suministrar alimentos y, tal vez, de proporcionar otros servicios, a las ciudades de Palma y Pollentia.

El gran interrogante que todavía no estamos en condiciones de responder con seguridad hace referencia a cuáles fueron las característi-

ÂMFORES FRAGMENTADES DE TRADICIÓ ROMANA TROBADES A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

ÂNFORAS FRAGMENTADAS DE TRADICIÓN ROMANA HALLADAS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

«ceràmiques de parets fines» i «ceràmica gris de la costa catalana», també s'han trobat a Son Fornés, cosa que demostra que el poblado mantenía un notable poder adquisitiu.

A Son Fornés arribaren també altres objectes d'origen extern, com per exemple les eines de ferro utilitzades en les tasques agrícoles i en la vida domèstica (falçs, ganyets, culleres, claus, ganxos).

Per desgràcia,

desconeixem quin va ser el sistema seguit en l'obtenció de tots aquests béns. Malgrat el fet que tenim notícies esporàdiques que els foners baleàrics varen continuar sent utilitzats com a mercenaris, aquesta vegada a les files dels exèrcits romans que combateren a l'Àfrica i al nord de la Gàl·lia, tot indica que l'esmentada activitat va decreixer notablement i és poc probable que proporcionàs els recursos per a adquisició de tal quantitat de productes. Així les coses, segurament els assentaments rurals com el de Son Fornés obtenien vi i altres articles a canvi de subministrar aliments i, potser, de proporcionar altres serveis, a les ciutats de Palma i Pollèntia.

El gran interrogant que encara no estam en condicions de respondre amb seguretat fa referència a quines varen ser les característiques principals de la nova organització social i econòmica en la qual es va integrar el poblado de Son Fornés. Es va transformar Son Fornés en una explotació rural plenament dedicada a la producció de béns per al consum

GERRETA IBÈRICA I BOLS DE VERNÍS NEGRE TROBATS A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

JARRITA IBÉRICA Y CUENCOS DE BARNÍZ NEGRO HALLADOS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

dins d'un sistema de mercats o bé va mantenir malgrat tot l'estructura d'un poblat amb certa autosuficiència econòmica en el marc d'una estructura tributària? Era mà d'obra esclava la qui treballava o bé famílies descendents de la comunitat postalaiòtica? I si aquesta última possibilitat fos la certa, quin tipus de relacions varen mantenir entre si?

Encara és aviat per respondre aquests interrogants. De moment, val la pena destacar que aquesta organització socioeconòmica es va desenvolupar abans de l'ocupació militar romana i que potser va emular les formes d'explotació esclavistes que els

cas principales de la nueva organización social y económica en la que se integró el poblado de Son Fornés. ¿Se transformó Son Fornés en una explotación rural plenamente dedicada a la producción de bienes para el consumo dentro de un sistema de mercados o bien mantuvo pese a todo la estructura de un poblado con cierta autosuficiencia económica en el marco de una estructura tributaria? ¿Era mano de obra esclava quien trabajaba o bien familias descendientes de la comunidad postalaiótica? Y si esta última posi-

VAIXELLA DE TALLA A TORN DE FACTURA PÚNICO-EBUSITANA TROBADA A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

VAJILLA DE MESA A TORNO DE FACTURA PÚNICO-EBUSITANA HALLADA EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

VASOS ROMANS DE PARETS FINES TROBATS A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

VASOS ROMANOS DE PAREDES FINAS HALLADOS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

bilidad fuese la cierta, ¿qué tipo de relaciones mantuvieron entre sí?

Todavía es pronto para responder a estas preguntas. De momento, vale la pena destacar que esta organización socio-económica se desarrolló con anterioridad a la ocupación militar romana y que tal vez emuló las formas de explotación esclavistas que los honderos tuvieron oportunidad de conocer en las campañas militares llevadas a cabo en Sicilia e Italia. En cualquier caso, podemos avanzar que la vida no fue nada fácil, al menos para una parte de la población femenina de Son Fornés. Así lo indica el examen de los esqueletos de dos mujeres enterradas en las afueras del asentamiento durante el siglo II antes de nuestra era. La más joven murió en torno a los veinte años, poco después de dar a luz, y fue enterrada muy humildemente junto con su

foners tengueren oportunitat de conèixer a les campanyes militars de Sicília i Itàlia. En qualsevol cas, podem avançar que la vida no va ser gens fàcil, almenys per a una part de la població femenina de Son Fornés. Així ho indica l'examen dels esquelets de dues dones enterrades als afores de l'assentament durant el segle II abans de la nostra era. La més jove va morir entorn dels vint anys, poc després de parir, i va ser enterrada molt humilment juntament amb la seva criatura sota una capa de calç. La segona tenia uns quaranta anys quan va morir, i en els seus ossos quedaren gravades moltes de les penalitats que va patir en vida: mostrava indicis de malnutrició, molta càries i pèrdua de dents i deformacions òssies per excés de treball. Com l'altra, va ser enterrada sota una capa de calç amb un senzill penjoll de vidre com a única ofrena.

Així doncs, l'assentament de Son Fornés va ser un centre rural de petita envergadura, similar a d'altres d'identificats en un radi de pocs km, com ara ses Tanquetes de Can Vert (Pina) i es Rafal (Montuïri). Aquests petits nuclis estaven integrats en una xarxa de poblament en la qual hi havia assentaments més importants, com es Velar (Montuïri). A la vegada, tots podrien estar subordinats a un centre de rang superior situat al puig de Sant Miquel (Montuïri), des d'on es gaudeix d'un ampli control

EINES DE FERRO TROBADES A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI).

INSTRUMENTOS DE HIERRO HALLADOS EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI).

RESTES MAL CONSERVADES D'UNA DE LES TOMBES EN CALÇ DE SON FORNÉS
RESTOS MAL CONSERVADOS DE UNA DE LAS TUMBAS EN CAL DE SON FORNÉS

criatura bajo una capa de cal. La segunda contaba con unos cuarenta años cuando falleció, y en sus huesos quedaron grabadas muchas de las penalidades que sufrió en la vida: mostraba indicios de malnutrición, abundantes caries y pérdida de dientes y deformaciones óseas por exceso de trabajo. Al igual que la anterior, fue enterrada bajo una capa de cal acompañada por un sencillo colgante de vidrio como única ofrenda.

Así pues, el asentamiento de Son Fornés fue un centro rural de pequeña envergadura, similar a otros identificados en un radio de pocos km, como Ses Tanquetes de Can Vert (Pina) y Es Rafal (Montuïri). Estos pequeños núcleos estaban integrados en una red de poblamiento en la que existían asentamientos más importantes, como Es Velar (Montuïri). A su vez, todos ellos podrían estar subordinados a un centro de rango superior situado en el Puig de Sant Miquel (Montuïri), desde donde se goza de un amplio control territorial. Más allá de todos ellos, las ciudades de Palma y Pollentia ostentarían el control político y administrativo a escala insular, primero como parte de la *Hispania Citerior* y, a partir del 27 antes de nuestra era, de la provincia *Tarraconensis*.

A mediados del siglo I de nuestra era, coincidiendo aproximadamente con el reinado del emperador Claudio (41-54), Son Fornés entró en crisis. Las edificaciones utilizadas hasta entonces fueron abandonadas y, al parecer, la ocupación se restringió a unos puntos cuya ubicación exacta todavía ignoramos. A partir de entonces, las únicas evidencias de presencia humana se reducen a objetos encontrados fuera de contexto, como una moneda del emperador Trajano (97-117), y unos pocos fragmentos de vajilla fina de procedencia norteafricana. No hay duda de que el número de habitantes cayó en picado, probablemente como consecuencia de una gran reordenación territorial propiciada por el Estado romano y las clases propietarias latifundistas y que afectó también a amplias regiones del Imperio.

Son Fornés permaneció así, prácticamente deshabitado, durante más de tres siglos.

territorial. Més enllà de tots, les ciutats de Palma i Pollèntia tindrien el control polític i administratiu a escala insular, primer com a part de la *Hispania Citerior* i, a partir del 27 abans de la nostra era, de la província *Tarraconense*.

A mitjan segle I de la nostra era, coincidint aproximadament amb el regnat de l'emperador Claudi (41-54), Son Fornés va entrar en crisi. Les edificacions utilitzades fins

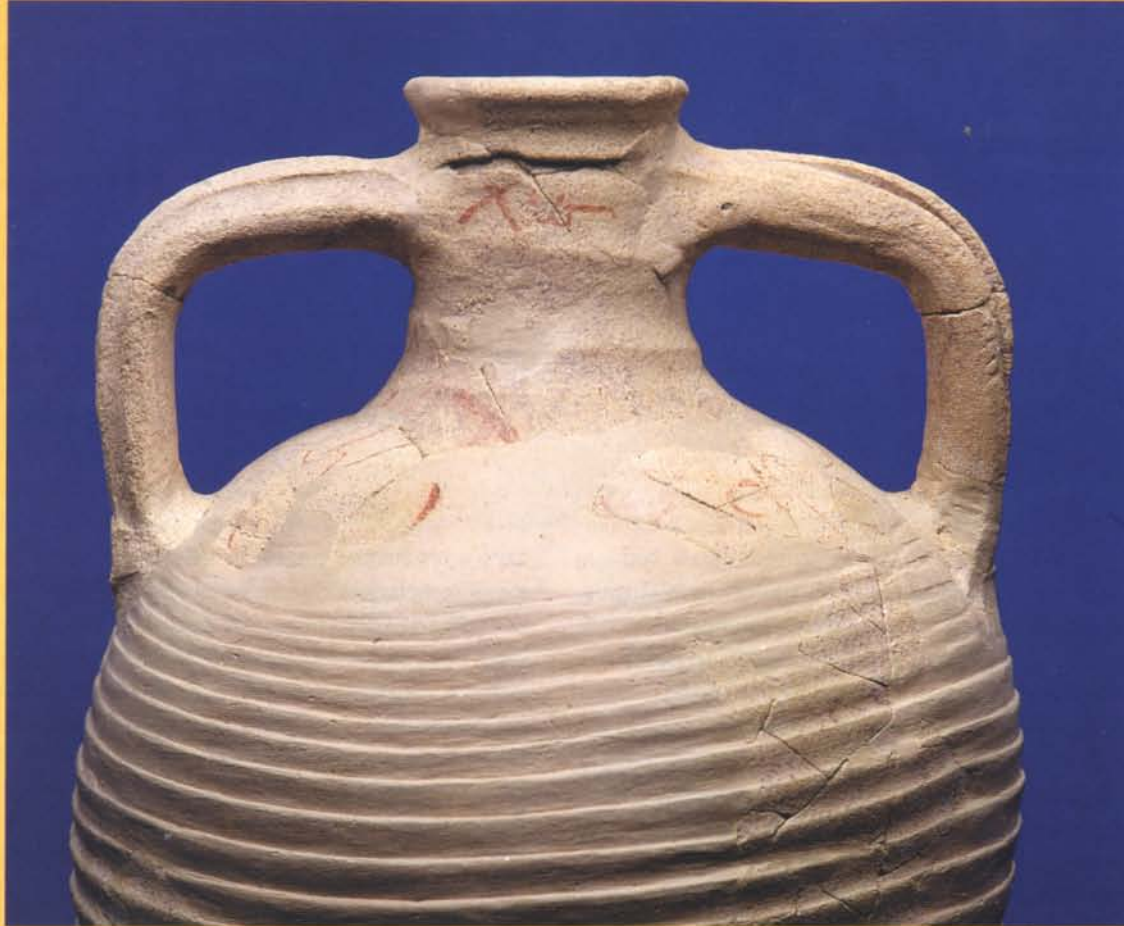
aleshores foren abandonades i, pel que sembla, l'ocupació es va restringir a uns punts la ubicació exacta dels quals encara ignoram. A partir de llavors, les úniques evidències de presència humana es redueixen a objectes trobats fora de context, com una moneda de l'emperador Trajà (97-117), i uns pocs fragments de vaixel·la fina de procedència nord-africana. No hi ha dubte que el nombre d'habitants va caure en picat, probablement a conseqüència d'una gran reordenació territorial propiciada per l'Estat romà i les classes propietàries latifundistes i que va afectar també àmplies regions de l'Imperi.

Son Fornés va romandre així, pràcticament deshabitat, durant més de tres segles.

MONEDAS ROMANAS DE SON FORNÉS (D'ESQUERRA A DRETA): AS REPUBLICÀ (S. II A.N.E.), AS DE L'EMPERADOR CLAUDI (41-50 D.N.E.) I DUPONDI DE L'EMPERADOR TRAJÀ (103-111 D.N.E.) (FOTO F. FERRERI)

MONEDAS ROMANAS DE SON FORNÉS (DE IZQUIERDA A DERECHA): AS DEL EMPERADOR CLAUDIO (41-50 D.N.E.) Y DUPONDIO DEL EMPERADOR TRAJANO (103-111 D.N.E.) (FOTO F. FERRERI)

capítulo 5
capítol 5
capítulo 5
capítol 5
capítulo 5

CAPÍTOL / CAPÍTULO 5

capítol / capítulo 5

Son Fornés entre els segles V i VII de la nostra era Son Fornés entre los siglos V y VII de nuestra era

Aspectos generales de la época en las Baleares

Esta época estuvo marcada en el ámbito mediterráneo por una sucesión de conflictos armados y convulsiones políticas. A principios del siglo V de nuestra era, las Baleares formaban parte del Imperio Romano de Occidente como la sexta provincia de *Hispania*, las *Insulae Balearis*, creada entre los años 385-399. En esta época se inició la cristianización de las islas, que se plasmó a inicios de la centuria siguiente con la construcción de basílicas y el funcionamiento de una organización episcopal. De inicios del siglo V datan precisamente los escritos del célebre obispo Severo, un importante personaje que polemizó con la comunidad judía de Menorca y que, junto al polemista Constancio, intervino en las discusiones teológicas de la época.

Hacia el 450, los vándalos incorporaron las islas a su reino, que tenía la capital en la ciudad de Cartago. En esta época, las Baleares, junto con Ibiza, Córcega y Cerdeña formaban parte de una única provincia. Años más tarde, hacia el 534, el ejército bizantino conquistó el reino vándalo y las Baleares pasaron a ser gobernadas desde Constantinopla (la actual Estambul, en Turquía) por el emperador Justiniano.

Sabemos poco de la vida de la población balear que fue testigo de estos acontecimientos. Las manifestaciones arqueológicas más relevantes son las basílicas, que funcionaron como centros de culto y esporádicamente como cementerios. Ahora bien, es muy posible que, en su calidad de lugares de reunión de pequeñas comunidades rurales diseminadas por el territorio, asumieran también otros cometidos ad-

Aspectes generals de l'època a les Balears

Aquesta època va estar marcada en l'àmbit mediterrani per una successió de conflictes armats i convulsions polítiques. A començaments del segle V de la nostra era, les Balears formaven part de l'Imperi Romà d'Occident com la sisena província d'Hispania, les *Insulae Balearis*, creada entre els anys 385-399. En aquesta època es va iniciar la cristianització de les illes, que es va plasmar a començaments de la centúria següent amb la construcció de basíliques i el funcionament d'una organització episcopal. D'inicis del segle V daten precisament els escrits del célebre bisbe Sever, un important personatge que va polemitzar amb la comunitat jueva de Menorca i que, al costat del polemista Constanci, va intervenir en les discussions teològiques de l'època.

Devers el 450, els vándals incorporaren les illes al seu regne, que tenia la capital a la ciutat de Cartago. En aquesta època, les Balears, amb Eivissa, Còrsega i Sardenya, formaven part d'una única província. Anys més tard, cap al 534, l'exèrcit bizantí va conquerir el regne vándal i les Balears passaren a ser governades des de Constantinoble (l'actual Istanbul, a Turquia) per l'emperador Iustinià.

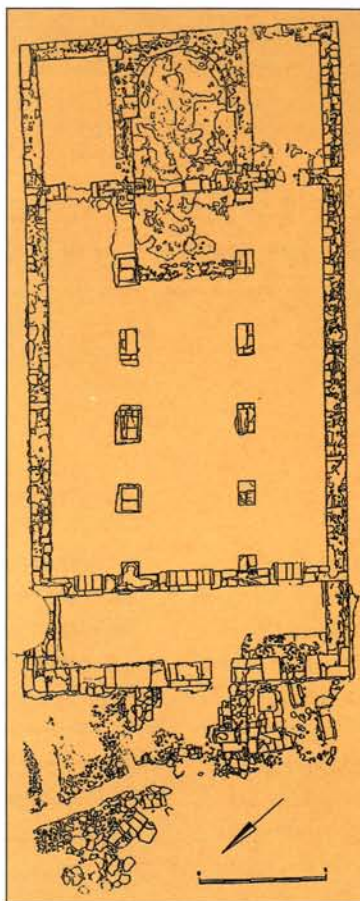
Sabem poc de la vida de la població balear que va ser testimoni d'aquests esdeveniments. Les manifestacions arqueològiques més rellevants són les basíliques, que varen funcionar com a centres de culte i esporàdicament com a cementeris. Ara bé, és molt possible que, en la seva qualitat de llocs de reunió de petites comunitats rurals disseminades pel territori, assumissin també altres cometes administratives i eco-

ministrativos y económicos. Entre las mejor conocidas figuran las de Son Peretó, Sa Carrotja (Manacor), Cas Frares de Son Fiol (Santa Maria del Camí), Cap des Port de Fornells (Es Mercadal), Illa del Rei, Es Fornás de Torelló (Maó) y Son Bou (Alaior).

Lejos de hallarnos ante una sociedad cerrada en sí misma, los testimonios materiales al alcance de la investigación nos hablan de que las islas mantuvieron frecuentes contactos comerciales con otros territorios del reino vándalo y, posteriormente, con los pertenecientes al Imperio Bizantino. Además de los hallazgos de ánforas y de vajilla de mesa originarias del norte de África y del Mediterráneo oriental, los datos más reveladores proceden de los mosaicos que decoran algunas de las basílicas, como los de Son Peretó, Cas Frares, Illa del Rei y Es Fornás, ya que muestran claras conexiones estilísticas con otros del área norteafricana, tal vez inspirados a su vez en modelos sirios.

En torno al 624, perdidas las posesiones bizantinas en el sureste de la península ibérica ante la expansión visigoda, las Baleares quedaron como el punto más avanzado del Imperio de Oriente. En este punto, nuestro conocimiento se hace cada vez más difuso, a causa de la parquedad de las fuentes escritas y de los testimonios arqueológicos. El alejamiento de los principales centros de poder pudo haber favorecido el desarrollo de estructuras de poder autóctonas, encabezadas por unos personajes que las fuentes árabes de inicios del siglo VIII identifican como "muluk". Poco se sabe de ellos. Tal vez fueron miembros de la clase propietaria local, gobernadores de origen bizantino prácticamente semiautónomos o bien prelados que se encontraban al frente de la organización parroquial articulada en torno a las basílicas (hay que decir que la jerarquía episcopal perduró hasta el siglo XI).

La misma incertidumbre se extiende a los siglos VIII y IX. Posiblemente, desde la incursión armada de Abd Allah en el año 707 las Baleares tributaron al poder islámico, aunque siguieran conservando sus propias estructuras de poder locales. Finalmente, hacia el 903, el archipiélago quedó definitivamente integrado en el califato omeya de Al-Andalus.

PLANTA DE LA BASÍLICA DE SON BOU (ALAIOR, MENORCA) (SEGÚN M. ORFILA I F. TUSET)

PLANTA DE LA BASÍLICA DE SON BOU (ALAIOR, MENORCA) (SEGÚN M. ORFILA Y F. TUSET)

nòmiques. Entre les més ben conegudes figuren les de Son Peretó i sa Carrotja (Manacor), Cas Frares de Son Fiol (Santa Maria del Camí), Cap des Port de Fornells (es Mercadal), Illa del Rei i es Fornás de Torelló (Maó) i Son Bou (Alaior).

Lluny de trobar-nos davant d'una societat tancada en si mateixa, els testimonis materials a l'abast de la investigació ens parlen que les illes varen mantenir contactes comercials freqüents amb altres territoris del regne vàndal i, posteriorment, amb els de l'Imperi Bizantí. A més de les troballes d'àmfores i de vaixel·la de taula originàries del nord de l'Àfrica i de la Mediterrània oriental, les dades més reveladores procedeixen dels mosaics que decoren algunes de les basíliques, com els de Son Peretó, Cas Frares, Illa del Rei i es Fornás, ja que mostren clares connexions estilístiques amb altres de l'àrea nord-africana, potser inspirats en models sirians.

Entorn del 624, perdudes les possessions bizantines al sud-est de la península Ibèrica davant de l'expansió visigoda, les Balears quedaren com el punt més avançat de l'Imperi d'Orient. En aquest punt, el nostre coneixement es fa cada vegada més difús, a causa de la parquedat de les fonts escrites i dels testimonis arqueològics. L'allunyament dels principals centres de poder podria haver afavorit el desenvolupament d'estructures de poder autóctones, encapçalades per uns personatges que les fonts àrabs d'inici del segle VIII identifiquen com a *muluk*. Poc se'n sap. Potser eren membres de la classe propietària local, governadors d'origen bizantí pràctica-

ment semiautònoms o bé prelats que es trobaven al capdavant de l'organització parroquial articulada entorn de les basíliques (s'ha de dir que la jerarquia episcopal va perdurar fins al segle XI).

La mateixa incertesa s'estén als segles VIII i IX. Possiblement, des de la incursió armada d'Abd Allah l'any 707 les Balears varen tributar al poder islàmic, encara que continuassin conservant les seves pròpies estructures de poder locals. Finalment, cap al 903, l'arxipèlag va quedar definitivament integrat en el califat omeya d'Al-Andalus.

Son Fornés entre los siglos V y VII de nuestra era

Nuestro conocimiento de esta nueva etapa es todavía muy limitado, ya que los estratos arqueológicos con restos materiales de este momento están muy afectados por la erosión y las labores agrícolas modernas. Por ahora, no estamos en condiciones de informar sobre cómo eran las viviendas, ni tampoco acerca de los ritos funerarios adoptados. Pese a ello, el hallazgo de un buen número de fragmentos de cerámicas importadas nos alerta sobre la importancia que pudo tener Son Fornés en los últimos años del Imperio Romano y en los siglos inmediatamente posteriores a la caída de la parte occidental del mismo. Con toda probabilidad, el lugar volvió a ser habitado por una pequeña comunidad, recuperando algo de la importancia de otros tiempos. Esperamos que en futuras campañas de excavación tengamos la fortuna de documentar la or-

Son Fornés entre els segles V i VII de la nostra era

El nostre coneixement d'aquesta nova etapa és encara molt limitat, ja que els estrats arqueològics amb restes materials d'aquest moment estan molt afectats per l'erosió i les tasques agrícoles modernes. Per ara, no estam en condicions d'informar sobre com eren els habitatges, ni tampoc sobre els ritus funeraris adoptats. Malgrat això, la troballa d'un bon nombre de fragments de ceràmiques importades ens adverteix de la importància que devia tenir Son Fornés en els últims anys de l'Imperi Romà i en els segles immediatament posteriors a la caiguda de la seva part occidental. Amb tota probabilitat, el lloc va tornar a ser habitat per una petita comunitat i recuperà part de la importància d'altres temps. Esperam que en futures campanyes d'excavació tenguem la fortuna de documentar l'organització arquitectònica de l'assentament d'aquest període.

ganización arquitectónica del asentamiento de este periodo.

Los primeros testimonios arqueológicos de esta nueva época datan de los inicios del siglo V. Cabe mencionar en primer lugar una moneda de bronce del emperador Teodosio I acuñada a finales del siglo IV, pero que se mantuvo en circulación en el siglo V. Sin embargo, los hallazgos más numerosos consisten en fragmentos de recipientes cerámicos. Un buen número de ellos corresponden a piezas de vajilla de cocina y de mesa fabricadas en el territorio ocupado por la actual Túnez, concretamente cuencos y platos recubiertos con una capa de barniz rojo. Este tipo de cerámica, con sus sucesivas variantes en función de los cambios en la moda, continuará llegando a Son Fornés hasta los inicios del siglo VII. El gusto por disponer de exóticas piezas de vajilla fina también se expresó en la adquisición de un número menor de cerámicas originarias de la costa occidental de Anatolia (Turquía).

Ahora bien, a Son Fornés no arribaron tan sólo pequeños recipientes. De hecho, los descubrimientos más llamativos consisten en unas ánforas procedentes de la cuenca occidental del Mar Negro, en la actual Rumanía. Uno de estos contenedores ha podido reconstruirse en su práctica totalidad, comprobándose que pertenece a un tipo de recipientes utilizados para transportar salsas, pimienta, miel, pasas, ungüentos o medicamentos, en el marco de las redes comerciales del Imperio Bizantino.

Esta pieza posee el interés añadido de contar con una inscripción pintada en rojo sobre su parte superior. Además de otros signos, hay varias letras griegas: *C M G*, que constituyen una abreviatura de la expresión *Xriston Maria Genná*, que podemos traducir como "María concibió a Cristo". Así pues, además de utilizarse con fines comerciales, esta ánfora transportó ideas.

En esta época, el Cristianismo era una doctrina agitada por múltiples polémicas religiosas que recubrían conflictos políticos y económicos más profundos. La consigna en griego afirma la naturaleza humana de Jesucristo, al haber sido engendrado de mujer, María. Este mensaje

DECORACIÓN ANTROPOMORFA EN UN FRAGMENTO DE TERRISSA NORDAFRICANA TROBADA A SON FORNÉS.

DECORACIÓN ANTROPOMORFA EN UN FRAGMENTO DE CERÁMICA NORTEAFRICANA HALLADA EN SON FORNÉS.

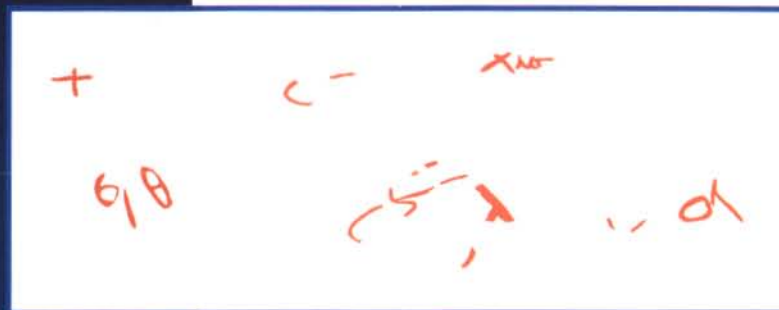
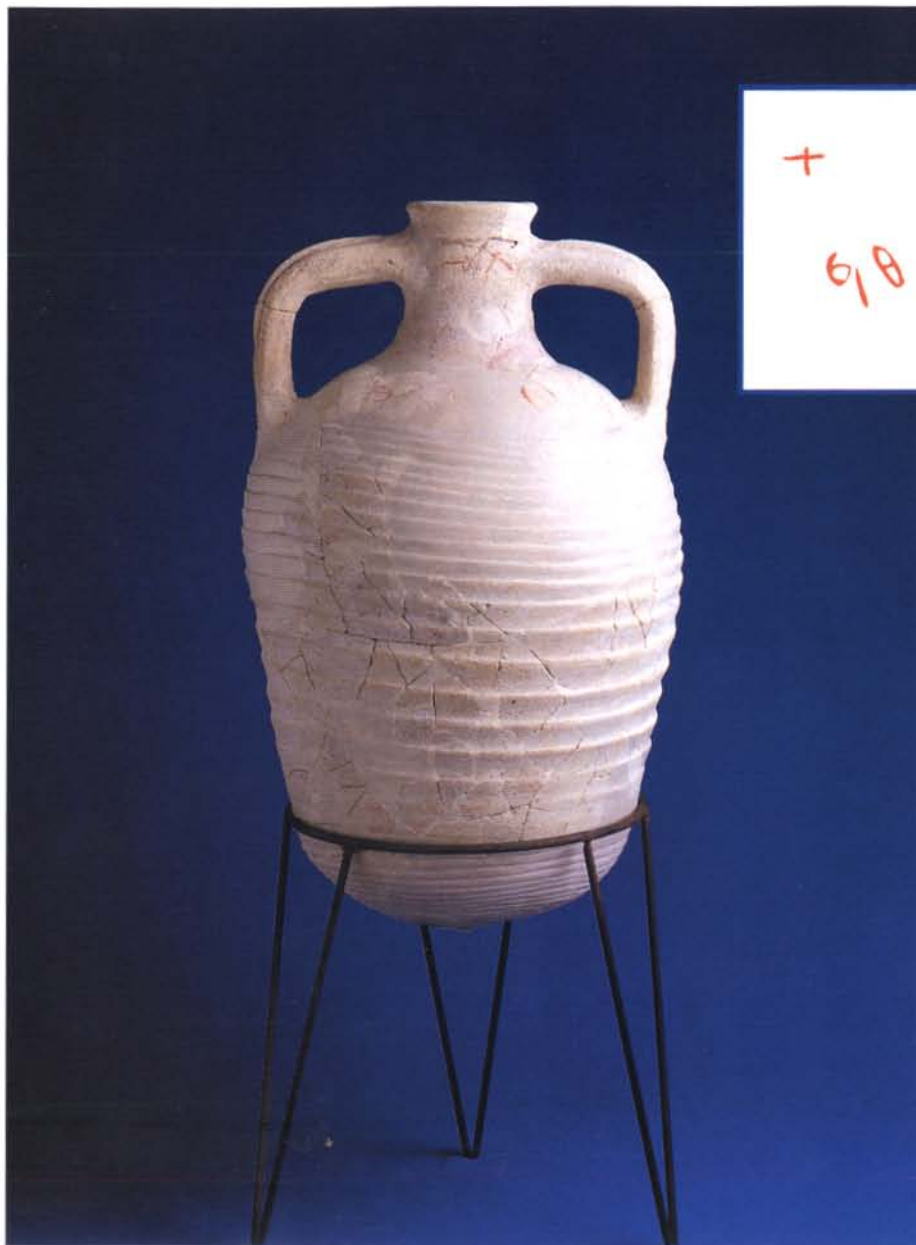
Els primers testimonis arqueològics d'aquesta nova època daten dels inicis del segle V. S'ha d'esmentar en primer lloc una moneda de bronze de l'emperador Teodosi I encunyada a finals del segle IV, però que es va mantenir en circulació en el segle V. Tanmateix, les troballes més nombroses consisteixen en fragments de recipients ceràmics, un bon nombre dels quals corresponen a peces de vaixel·la de cuina i de taula fabricades al territori ocupat per l'actual Tunísia, concretament bols i plats recoberts amb una capa de vernís vermell. Aquest tipus de ceràmica, amb les seves successives variants en funció dels canvis en la moda, continuarà arribant a Son Fornés fins als inicis del segle VII. El gust per disposar d'exòtiques peces de vaixel·la fina també es va expressar en l'adquisició d'un nombre menor de ceràmiques originàries de la costa occidental de l'Anatòlia (l'actual Turquia).

Ara bé, a Son Fornés no hi varen arribar tan sols petits recipients. De fet, els descobriments més vistosos consisteixen en unes àmfores procedents de la conca occidental de la mar Negra, a l'actual Romania. Un d'aquests contenidors ha pogut reconstruir-se pràcticament tot, i s'ha comprovat que pertany a un tipus de recipients utilitzats per transportar salses, pebre, mel, panses, ungüents o medicaments, dins l'àmbit de les xarxes comercials de l'Imperi Bizantí.

Aquesta peça té l'interès afegit de tenir una inscripció pintada de color vermell en la part superior. A més d'altres signes, hi ha diverses lletres gregues: *X M Γ*, que constitueixen una abreviatura de l'expressió *Xriston Maria Genná*, que podem traduir per: «María va concebre Crist». Així doncs, a més d'utilitzar-se amb finalitats comercials, aquesta àmfora va transportar idees.

En aquesta època, el cristianisme era una doctrina agitada per múltiples polèmiques religioses que amagaven conflictes polítics i econòmics més profunds. La consigna en grec afirma la naturalesa humana de Jesucrist, en haver estat engendrat per una dona, María. Aquest missatge podria haver estat escrit per alguna persona seguidora del nestorianisme, una doctrina sorgida a començaments del

SIGNES PINTATS A LA PART SUPERIOR DE L'ÀNFORA
SIGNOS PINTADOS EN LA PARTE SUPERIOR DEL ÀNFORA

DETALL D'UN MOSAIC DEL PALAU DE L'EMPERADOR JUSTINIÀ A CONSTANTINOBLA (ACTUAL ISTANBUL), ON S'HI REPRESENTA UNA ÀNFORA SEMBLANT A LA TROBADA A SON FORNÉS.

DETALLE DE UN MOSAICO DEL PALACIO DEL EMPERADOR JUSTINIANO EN CONSTANTINOPLA (ACTUAL ESTAMBUL), EN EL QUE SE REPRESENTA UN ÀNFORA SIMILAR A LA HALLADA EN SON FORNÉS.

ÀNFORA DE PROVINENÇA ORIENTAL TROBADA A SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)
ÀNFORA DE PROCEDENCIA ORIENTAL HALLADA EN SON FORNÉS (FOTO F. FERRERI)

pudo haber sido escrito por alguna persona seguidora del nestorianismo, una doctrina surgida a inicios el siglo V en el Imperio Romano de Oriente y que fue calificada como herejía y condenada en el Concilio de Éfeso (año 431). Según sus planteamientos, en Cristo se unían dos personas diferentes, una divina y otra humana. En este sentido, María fue tan sólo la madre de un hombre, no de Dios.

Cuando el ánfora circuló con su mensaje, el nestorianismo y sus derivaciones eran perseguidas por ser contrarias a la ortodoxia cristiana avalada por el poder del emperador (dos naturalezas y una sola persona en Cristo). De esta manera, el ánfora hallada en Son Fornés nos ofrece un buen ejemplo de la utilización de un objeto de amplia difusión geográfica como medio de propaganda religiosa en una época de conflictos y de crisis.

Los datos comentados nos indican que, lejos de configurar un ámbito geográfico marginal, Mallorca estaba integrada a inicios de la Alta Edad Media en amplias redes de intercambio que la vinculaban con el norte de África y con territorios ribereños del Mediterráneo oriental. Los lazos eran lo suficientemente intensos como para que los habitantes de *Es Pla*, pese a vivir alejados de la costa, fuesen capaces de consumir productos de procedencia lejana.

Sin embargo, el poblamiento en Son Fornés entró en franca recesión en la primera mitad del siglo VII, curiosamente cuando el Imperio Bizantino perdió sus posesiones en la península ibérica. Al parecer, este hecho tuvo unas repercusiones más profundas para la vida de la población mallorquina que las turbulencias anteriores atribuidas a las invasiones vándalas y a las conquistas bizantinas.

El abandono de Son Fornés a mediados del siglo VII nos remite al silencio sobre el enigmático periodo "muluk" previo a la conquista islámica. El silencio se prolonga hasta la formación de la actual finca de Son Fornés, ya en época moderna.

segle V a l'Imperi Romà d'Orient i que va ser qualificada d'heretgia i condemnada pel concili d'Efes (any 431). Segons els seus plantejaments, en Crist s'unien dues persones diferents, una de divina i una altra d'humana. En aquest sentit, Maria va ser tan sols la mare d'un home, no de Déu.

Quan l'àmfora va circular amb el seu missatge, el nestorianisme i les seves derivacions eren perseguïts per ser contraris a l'ortodòxia cristiana avalada pel poder de l'emperador (dues naturaleses i una sola persona en Crist). D'aquesta manera, l'àmfora trobada a Son Fornés ens ofereix un bon exemple de la utilització d'un objecte d'àmplia difusió geogràfica com a mitjà de propaganda religiosa en una època de conflictes i de crisi.

Les dades comentades ens indiquen que, lluny de configurar un àmbit geogràfic marginal, Mallorca estava integrada a començaments de l'alta edat mitjana en àmplies xarxes d'intercanvi que la vinculaven amb el nord de l'Àfrica i amb territoris riberencs de la Mediterrània oriental. Els llaços eren prou intensos perquè els habitants des Pla, malgrat que vivien allunyats de la costa, fossin capaços de consumir productes de procedència llunyana.

Tanmateix, el poblament a Son Fornés va entrar en franca recessió en la primera meitat del segle VII, curiosament quan l'Imperi Bizantí va perdre les seves possessions a la península Ibèrica. Pel que sembla, aquest fet va tenir unes repercussions més profundes per a la vida de la població mallorquina que les turbulències anteriors atribuïdes a les invasions dels vàndals i a les conquestes bizantines.

L'abandonament de Son Fornés a mitjan segle VII ens remet al silenci sobre l'enigmàtic període *muluk* previ a la conquesta islàmica. El silenci s'estén fins a la formació de l'actual finca de Son Fornés, ja en època moderna.

bibliografia / bibliografía

Bibliografia específica per al jaciment de Son Fornés **Bibliografía específica para el yacimiento de Son Fornés**

- Díez, T., GASULL, P., LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1980), "Excavaciones en el yacimiento de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)", *Noticario Arqueológico Hispánico*, 9, pp. 313-378. Ministerio de Cultura, Madrid.
- GASULL, P., LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1981), "Procesos de trabajo en la construcción del talaiot nº 1 de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)", *Pyrenae*, 17-18, pp. 211-230. Universidad de Barcelona, Barcelona.
- GASULL, P., LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1984), *Son Fornés I: La fase talayótica*. British Archaeological Reports, International Series, 209, Oxford.
- GASULL, P., LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1984), "Estudio comparativo de los Talaiots 1 y 2 de Son Fornés (Montuiri-Mallorca)", en Chapman, R. W., Waldren, W. H. y Kennard, R.-C. (eds), *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Reports, International Series, 229, pp. 1239-1257. Oxford.
- GASULL, P., LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1984), "La habitación nº 5 de Son Fornés (Montuiri-Mallorca): modelo de una vivienda talayótica", en Chapman, R. W., Waldren, W. H. y Kennard, R.-C. (eds), *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Reports, International Series, 229, pp. 1259-1297. Oxford.
- DUEÑAS, J. A., FREIXA, A., MORENO, P., PEDRÓ, P. y RODRÍGUEZ, P.
(1986), "Ordenación y funcionalidad de un espacio en una casa talayótica: Son Fornés, Mallorca", *Arqueología Espacial*, 9, pp. 59-77. Seminario de Arqueología y Etnología Turodense, Teruel.
- LULL, V. y SANAHUJA YLL, M^a E.
(1992), *Poblat Talaiòtic de Son Fornés: Guia de les excavacions 1975-1988*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear.

Suggeriments bibliogràfics / Sugerencias bibliográficas

- ARAMBURU, J.
(1998), *El patró de asentamiento de la cultura talayótica de Mallorca*. El Tall, Palma de Mallorca.
- ARAMBURU, J., GARRIDO, C. y SASTRE, V.
(1998), *Guía arqueológica de Mallorca*. J. J. de Olañeta, Editor, Palma de Mallorca.
- BLANES, C., BONET, J., FONT, A. y ROSSELLÓ, A. M.
(1990), *Les illes a les fonts clàssiques*. Miquel Font, Palma de Mallorca.
- CALVO, M. y SALVÀ, B.
(1997), *El bronze final a les Balears. La transició cap a la cultura Talaiòtica*. Quaderns Arca, nº 14, Palma de Mallorca.
- CERDÀ, D.
(1999), *El vi en l'Ager Pollentinus i el seu entorn*. Consell Insular de Mallorca, Col.lecció La Deixa, 3, Palma de Mallorca.

- DELIBES, G. y FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.
(1988), *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares*. Studia Archaeologica, 78, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- GARRIDO, C. (dir.)
(1998), *La Mirada del Pasado. Las culturas antiguas de las Illes Balears*. Edicions de Turisme Cultural Illes Balears, Palma de Mallorca.
- GORNÉS, S. y GUAL, J. M^a
(1999), "Història i la Cultura Talaiòtica", en *Enciclopèdia de Menorca*.
- GUAL, J. M^a
(1993), *Figures de bronze a la Protohistòria de Mallorca*. Govern Balear. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma de Mallorca.
- GUAL, J. M^a, GUERRERO, V. M^a., LÓPEZ PONS, A. y PONS HOMAR, G.
(1986), "Mallorca en la Prehistoria I y II", *Revista de Arqueologia*, 63 y 64, pp. 29-40 y 7-16.
- GUERRERO, V. M.
(1994), *Navios y navegantes en las rutas de Baleares durante la Prehistoria*. El Tall, Palma de Mallorca.
- GUERRERO, V. M.
(1997), *Cazadores y Pastores en la Mallorca Prehistórica*. El Tall, Palma de Mallorca.
- GUERRERO, V. M.
(1997), *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. El Tall, Palma de Mallorca.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.
(1978), *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca*. Biblioteca Praehistorica Hispana, vol. XV, Madrid.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. y RISCH, R.
(1999), *Ideología y sociedad en la Prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*. Consell Insular de Menorca, Barcelona.
- MASCARÓ PASARIUS, J.
(1968), *Prehistoria de las Baleares*. Palma de Mallorca.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (coordinador),
(1971), *Historia de Mallorca*. Gráficas Miramar, Palma de Mallorca.
- ORFILA, M.
(1979), "Arqueología Romana", *Enciclopèdia de Menorca*, vol. VIII, pp. 195-273.
- PALOL, P. de (coordinador)
(1988), *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*. Institut Menorquí d'Estudis, Ciutadella de Menorca.
- PERICOT, L.
(1975), *Las Islas Baleares en los tiempos prehistóricos*. Destino, Barcelona.
- PLANTALAMOR, LL.
(1991), *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Treballs del Museu de Menorca, 12, Maó.
- PLANTALAMOR, LL. y RITA, C.
(1979), "Arqueologia Prehistòrica i Protohistòrica", *Enciclopèdia de Menorca*, vol. VIII, pp. 1-193.
- PONS HOMAR, G.
(1999), *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i Talaiòtic I de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Col.lecció La Deixa, 2, Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ-BORDOY, G.
(1979), *La Cultura Talayòtica en Mallorca*. Cort, Palma de Mallorca.
- ROSSELLO-BORDOY, G. (coordinador),
(1992), *La prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental. X Jornades d'Estudis Històrics locals*. Museu de Mallorca, Palma de Mallorca.
- TARRADELL, M. y FONT, M.
(1975), *Eivissa cartaginesa*. Curial, Barcelona.
- VENY, C.
(1968), *Las Cuevas sepulcrales del Bronce Antiguo de Mallorca*, Biblioteca Praehistorica Hispana, IX, Madrid.
- VENY, C.
(1982), *La necrópolis protohistòrica de Calascoves, Menorca*. Biblioteca Praehistorica Hispanica, XX, Madrid.
- WALDREN, W. H.
(1982), *Balearic Prehistoric Ecology and Culture: The Excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*. British Archaeological Reports, International Series, 149. Oxford.
- WALDREN, W. H.
(1998), *The Beaker Culture of the Balearic Islands. An inventory of evidence from caves, rock shelters, settlements and ritual sites*. British Archaeological Reports, International Series, 709-Western Mediterranean Series, 1. Oxford.
- ZUCCA, R.
(1998), *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Carocci, Roma.

índex / índice

3

introducció
introducción

El projecte d'investigació arqueològica de Son Fornés
El proyecto de investigación arqueológica de Son Fornés

12

capítol / capítulo 1

El poblament de les Balears previ a la fundació de Son Fornés
El poblamiento de las Baleares previo a la fundación de Son Fornés

30

capítol / capítulo 2

L'època talaiòtica a Son Fornés
La época talayótica en Son Fornés

30

capítol / capítulo 3

L'època posttalaiòtica a Son Fornés
La época postalayótica en Son Fornés

96

capítol / capítulo 4

Son Fornés a l'època "clàssica"
(influències púniques i romanes des de finals del segle III a.n.e. fins a finals del segle I d.n.e.)
Son Fornés en la época "clásica"
(influencias púnicas y romanas desde finales del siglo III a.n.e. hasta finales del siglo I d.n.e.)

110

capítol / capítulo 5

Son Fornés entre els segles V i VII de la nostra era
Son Fornés entre los siglos V y VII de nuestra era

117

bibliografia/ bibliografía

Fundación Son Fornés

AJUNTAMENT
DE MONTUÏRI

Fundación Aena

Universitat
Autònoma
de Barcelona

ROTARY CLUB
PALMA - ALMUDAINA

**ASSOCIACIÓ D'AMICS DE
SON FORNÉS DE MONTUÏRI**

